



В.А. КЛОУСТОН

НАРОДНІ КАЗКИ
ТА ВИГАДКИ,

їх вандрівки та переміни

переклад з англійської
А. Кримського



*До 90-річчя
Національної академії
наук України*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО

В.А. КЛОУСТОН
НАРОДНІ КАЗКИ ТА ВИГАДКИ,
їх вандрівки та переміни
переклад з англійської
А. Кримського

КИЇВ – 2009

ББК 82.3(0)
К 50

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАН України (протокол № 3 від 18.06.2009 р.)*

Редакційна колегія:

Матвеева Л. В. – головний редактор, Бубенок О. Б., Василюк О. Д.,
Дубровіна Л. А., Кочубей Ю. М., Мавріна О. С., Онищенко О. С.,
Радівілов Д. А., Рибалкін В. С., Хамрай О. О., Циганкова Е. Г.

Відповідальний редактор Василюк О. Д.

Клоустон В.А.

К 50 Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / В.А. Клоустон; пер. з англ. А. Кримського. По поводу сюжета сказки № 94, послужившего темою первого ученого труда В.Ф. Миллера / А.Е. Крымский / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – К.: [ВД «Стилос»], 2009. – 160 с.: іл. – Укр., рос.

ISBN 978-966-193-025-3

У збірнику перевидаються дві роботи Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942): переклад праці англійського фольклориста В.А. Клоустона „Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни” та стаття „По поводу сюжета сказки № 94, послужившего темою первого ученого труда В.Ф. Миллера”, об’єднаних спільною ідеєю дослідження „міграційної теорії казок”.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів. Буде цікавим для істориків, сходознавців, етнографів, мовознавців.

ББК 82.3(0)

© Інститут сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2009

ISBN 978-966-193-025-3

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Даний збірник – перевидання двох робіт Агатангела Юхимовича Кримського: його перекладу з англійської праці В.А. Клоустона „Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни”, статті „По поводу сюжета сказки №94, послужившего темою первого ученого труда В.Ф. Миллера”, об’єднаних спільною темою дослідження поширених у світі народних казок.

Готуючи збірник, упорядники ставили за мету якомога повніше представити роботи молодого вченого з етнографії та фольклористики, що торкаються Сходу, зокрема з „міграційної теорії казок”. Хоча перша подана публікація це лише частковий переклад праці англійського фольклориста Вільяма Александра Клоустона (1843–1896), але значні за обсягом бібліографічні доповнення та міркування перекладача, іноді незгодного з автором, подані в примітках, дають нам змогу вважати це видання однією з орієнталістичних робіт А.Кримського. Друга подана публікація – це начерк історії одного мандрівного сюжету казки про вдалого самозванця, яка під №94 була надрукована угорським тюркологом-фольклористом Ігнацем Куношем (1862–1945) у збірнику „Oszmán-török népköltési gyűjtemény” (Будапешт, 1887–1889) та яку свого часу досліджував російський орієнталіст Всеволод Міллер (1848–1913).

Готуючи до видання цей збірник упорядники узгоджували тексти із сучасним правописом. Орфографічні особливості збережено в усіх випадках, коли вони не входять у суперечність з нормами сучасної орфографії. Варто зауважити, що хоча 1893 р. у Галичині для українських видань був прийнятий правопис Желехівського (тобто з „і”), якраз ця літера виявилася відсутньою у львівській друкарні В. Манецького й подавалася як „йі” та „ї”. Тому упорядники поновили літеру „і” в тексті. Частка „ся” подається разом з дієсловами. Узгоджується написання слів разом і через дефіс, вживання великої літери. Збережено тогочасне написання назв видань. Не виправлялися імена, по батькові, прізвища. Збережено властиве А. Кримському написання низки слів.

Текстуальні (підрядкові) примітки позначені арабськими цифрами. Нумерація приміток окрема для першої і другої поданих публікацій. Коментарі подані в кінці публікації та прив’язані до конкретної сторінки. Примітки з розділу „Поправки і додатки”, подані на с. 148–165 львівського видання 1896 р. переміщено на належне їм місце в тексті із зміною загальної нумерації приміток та зазначенням авторства ініціалами „А.К.” (Агатангел Кримський) та „І.Ф.” (Іван Франко). Усі помічені А. Кримським

та упорядниками описки та помилки виправлено в тексті без спеціальних застережень.

Подається загальний „Показчик писателів і заголовків”, котрий складається з показчика, складеного А. Кримським до перекладу В.А. Клоустона з додаванням імен з другої публікації, передмови та коментарів. Усі додані імена та сторінки подаються курсивом.

Наукову передмову та передмову від упорядників написала О.Д. Василюк.

Збірник упорядкували: О.Д. Василюк („Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни”); І.М. Дрига („По поводу сюжета сказки №94, послужившего темою первого ученого труда В.Ф. Миллера”).

Коментарі та примітки склали: О.Д. Василюк („Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни”); І.М. Дрига („По поводу сюжета сказки № 94, послужившего темою первого ученого труда В.Ф. Миллера”).

Ком’ютерний набір здійснили: О.М. Карашук, Я.Є. Ленго.

Оригінал-макет підготували: М.О. Литвин, В.В. Шлягін.

Упорядники висловлюють щире подяку всім, хто консультаціями, порадами та практичною допомогою сприяв підготовці цього збірника до друку.

ПЕРЕДМОВА

1896 рік був пам'ятним у творчій біографії Івана Франка (1856–1916) – тоді вже визначного поета, прозаїка, публіциста, дослідника української та світової літератур, громадського діяча й Агатангела Кримського (1871–1942) – фактично ще студента Московського університету до кінця травня того ж року (1892–1896), який активно працював і в царині україністики (вірші, оповідання, рецензії, театральні огляди, літературознавчі й мовознавчі розвідки, добірки інформацій та репродукцій творів з образотворчого мистецтва, що друкувалися у львівській “Зорі” під рубрикою “Мальовнича Україна”), і у сфері орієнталістики: писав статті сходинкові для “Энциклопедического словаря” Брокгауза–Єфрона, активно перекладав на українську мову низку турецьких народних пісень, поезії Сааді, Гафіза, Хайяма, Джалаледдіна, Сенаї, Мігрі Хатун, уривки з поеми Фірдоусі “Шах-наме”. За сприяння Франка вони оприлюднювалися переважно в галицьких журналах “Народ”, “Жите і слово”, “Літературно-науковий вісник”. Франко не раз запрошував Кримського до подальшої творчої співпраці в царині віршованої орієнталістики: “Давайте таких речей якнайбільше!” Як уже доведено, перлини східної лірики нерідко з’являлися друком українською мовою завдяки тим публікаціям першими серед європейських літератур**.

Той рік був також, безумовно, помітною віхою в історії української орієнталістики. Саме того року вийшов у світ у Львові в серії Франкової “Літературно-наукової бібліотеки” окремою книжкою скорочений варіант поеми “Шах-наме” Фірдоусі. Як з’ясували львівські дослідники, “перший в Росії переклад цього епосу здійснений з оригіналу”. Радянський учений-іраніст Е. Бертельс стверджував, що переклад “дуже близький до оригіналу” і звершений А. Кримським на свою “рідну мову – українську”***.

За словами Кримського, “Книга іранських царів” (“Шах-наме”) – “це й досі жива національна епопея для персів, отака, якою колись були для класичних еллінів Гомерові поеми “Іліада” та “Одіссея”. Він вважав, що “головним, провідним змістом” названої “національної перської епопеї” є “героїчна історія віковичної, непримиренної боротьби між культурним

* Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 110.

** Кочубей Ю. Агатангел Кримський // Всесвіт. – 1971. – № 1. – С. 94-95.

*** Дзьобан О., Полотнюк Я. Листи А.Ю. Кримського до В.М. Гнатюка // Жовтень. – 1971. – № 1. – С. 128.

Іраном та кочовим, варварським Тураном”, тобто “є прообраз споконвічної боротьби” між “добром і злом”^{*}.

Як засвідчив Кримський, йому дуже хотілося “роздобути” згадану поему Фірдоусі “та й переложити на нашу новішу мову”. Він всюди її шукав, “скрізь розпитував і перепитував”, навіть здавалося, що “книжки тієї на очі” не побачить. Та усе-таки приятель передав йому автограф уславленої поеми, і його “туга обернулася в радість”. Він дотримувався думки, що не всі сторінки “можуть бути однаково цікаві для пересічного європейського читача”, особливо на початку книги. Тому перекладач зміст перших розділів передав коротко прозою^{**}.

Варто нагадати, що саме Франко в листі (29 листопада 1890 р.) запропонував ще студентові Лазаревського інституту східних мов (1899–1902) в Москві, де Кримський учився після колегії Павла Галагана (1885–1899) в Києві, взятися за переклад поеми “Шах-наме” на українську мову. Він наголошував, що в тій епопеї Фірдоусі “велика сила такого чисто людського елемента, котрий ніколи не устаріє”. На погляд Франка, “антологія найкращих” уривків з цього твору, “от так на том в 15-20 листів друку, була б дуже гарним здобутком для нашої перекладної літератури...”^{***}

Того ж 1896 р. було опубліковано у двох жовтневих номерах львівського журналу “Зоря” й “довгий” відгук Кримського на поему Франка “Абу-Касимові капці”. В листі до редактора цього часопису В. Левицького автор рецензії акцентував: “Нею... цікавлюсь особливо”, оскільки вона “із обсягу” його ж “спеціальності” – орієнталістики^{****}. Спочатку в розборі підкреслюється, що в українському творі узяті з арабської казки лише сюжет, який викладено в чудовій поетичній формі, поглиблено його драматичну та психологічну колізії, наповнено гумором у порівнянні з фабульним джерелом. Кримський вважав, що український поет на запозиченому сюжеті збудував самостійний твір високої художньої досконалості. Зображаючи окремі епізоди арабського життя, він відтворює їх крізь призму світовідчуття українського поета. Дотримується міри і правди, не показує східну дійсність, буття й події у фальшивому світлі.

Кримський наголошує, що Франко, відображаючи окремі моменти арабського життя, “зумів до ладу покористуватись образами і порівняннями” українськими. На підтвердження цього висновку рецензент наводить кілька епізодів із поеми. Ще підкреслює, що Франко – письменник “такий щиро національний!” Тому, читаючи поему, не полишає відчуття, що “перед нами переходить не просто східне життя, а східне життя, описане щиро”^{*****}.

* *Кримський А.* Твори в п’яти томах. – К., 1972. – Т. 1. – С. 152, 157.

** Там само. – С. 160, 158.

*** *Франко І.* Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 49. – С. 263.

**** *Кримський А.* Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С.251.

рим русином”, тобто українцем. Через те “Франків Багдад не є для нас чуже місто, а є в певній мірі наше рідне”^{*}.

От як Франко описує випробуваний спосіб моментального поширення будь-якої новини, плітки і поміж арабами, і поміж українцями (тільки для надання крайового колориту не забути імена передавачів змінити):

Вартовий сказав Селіму,
А Селім знов Ібрагіму,
А від сього чув Ахмет,
Від Ахмета дід та баба,
А від сих ціла громада...^{**}

Порівнюючи видруковану Франком у своєму перекладі “Історію пари пантофлів” з поряд вміщеною його ж поемою “Абу-Касимові капці”, пере-свідчуєшся, що український автор не дотримувався старанно фабульної канви першооснови. Якщо в опублікованій Франком східній оповіді зазначено, що в “Каземових пантофлях” “багдадськими полатайками” “підшви були попідбивані грубими цвяхами”, то в поемі значно випукліше відображено даний факт. Мовиться, що “шевці багдадські... ті капці чудернацькі латали вже з десять літ”:

Десять раз підшви клали,
До старих нові шпиляли,
Щоб міцніші були.

Абу-Касим наостанку
Цвяхів густо сам набив,
Та й то цвяхів з головками,
Мов цибулі з часниками...

Якщо в “Історії...” про каблуки “капцюганів” і не згадується, то в поемі

І обцаси тож незгірші:
Мов копита щонайширші,
Отакий лишали слід...^{***}

Звичайно, не кожний епізод, викладений у “Історії пари пантофлів”, так само витлумачується в українській поемі. Наприклад, в одному з них ідеться, що суддя, вийшовши з купальні до передпокою, не побачив на залишеному місці свої “новісінькі папучі”. Зате знайшлися відомі всьому місту “капциська”. Слуги побігли за “Абу-Каземом”, “ухопити його з поличним” і повели до лазні... Франко по-своєму подав кінцівку цього епізоду відповідно до характеру головного персонажа східної оповіді, вип’ятивши такі основні риси його вдачі, як кричуща скупість і неабияке

^{*} Кримський А. Твори в п’яти томах. – К., 1972. – Т. 2. – С. 461–462.

^{**} Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1976. – Т. 4. – С. 330.

^{***} Там само. – С. 296, 301.

поривання до збагачення. В українській поемі слуги, наближаючись до званої багдадцями особи, покликали:

“Дядьку Касим, Аллах з вами!
А там в лазні пан за вами,
Пан якийсь знатний питає.
Конче хоче вас пізнати.
Се, мабуть, купець багатий,
Бо нас двох по вас післав”.

Абу-Касим здивувався,
Веселенький поспішався,
Думав добрий зиск знайти...

Але в обох випадках суддя наказав “Абу-Казема” – “Абу-Касима” відправити до в’язниці. Лише солідний грошовий викуп урятував “неборака” від тюремних мурів*.

За сюжетом і казки, і поеми багдадець Абу-Касим, що займався дрібною торгівлею, був надзвичайно скупим, навіть до себе. Ходив, приміром, у латаних-перелатаних пантофлях, став посміховищем цілого міста. Врешті-решт кричуща скнарість призвела його до втрати усього набутого майна. Став аскетичним старцем-дервішем.

Кримський звернув увагу на низку похибок, наявних у творі. Стосувалися вони передовсім мовних аспектів. Конкретно – на слова з неправильними наголосами, на сусідні слова, де збігаються приголосні, що утруднює вимову... Вказав на східні лексеми, подані в перекрученому значенні, які зовсім не узгоджуються зі змістом твору. З цього приводу Франко об’єктивно визнав, що в наявні у його поемі помилки “легко було впасти чоловікові, не вченому в арабській мові”. Й, за його ж словами, зазначені рецензентом неточності він здебільшого повиправляв.

В одному з наступних видань даного твору (Львів, 1902) в передмові Франко висловив подяку за “подрібний розбір” Кримському як такому, що “більше всіх інших українців тямить у східних мовах та письменствах”. Він був задоволений і тим, що “професор арабської мови в Лазаревським інституті в Москві” висловився “дуже прихильно про загальний колорит” українського твору на основі арабської казки і “про ту основну думку”, яку український поет прагнув “віднайти в тім оригіналі, що з нього взята його канва”**.

В тільки-но згаданому львівському виданні “Абу-Касимових капців”, також здійснене “Руським педагогічним товариством”, уміщено й “Переднє слово” автора поеми, й узятую для “дослівного перекладу” прозову оповідь про ті ж “капцюгани” – “Історія пари пантофлів” із німецької

* Там само. – К., 1976. – Т. 4. – С. 297, 308, 309.

** Там само. – К., 1976. – Т. 4. – С. 295.

збірки арабських казок “Tausend und ein Tag...” (“Тисяча і один день...”), яка 1835 р. вийшла у світ. Її у Відні 1894 р. Франко вперше побачив і перечитав. А взагалі, за його словами, зі східними мотивами свого майбутнього твору він познайомився, коли ще був учнем IV класу Дрогобицької гімназії*. Можна сказати, що орієнталістика приваблювала класика української літератури ще з молодих років...

Нарешті того ж 1896 р. з ініціативи Франка та з активної участі Кримського у Львові вийшла книжка Клоустона. Поява її була певною мірою очікувана. Бо цілком логічно, що Іван Франко як редактор літературно-наукового та громадсько-політичного двомісячника “Жите і слово” (1894–1897) прагнув, аби кожне його число і другого року видання викликало жваве зацікавлення найширшого загалу. Й він, безперечно, добре усвідомлював, що досягнути того можна лише змістовними публікаціями. У листі (1 січня 1895 р.) до М. Драгоманова (1841–1895) докладно виклав тематику тих матеріалів, які збирався вмістити в першій та другій книжках свого часопису. Наприклад, саме у цих номерах мала друкуватися й була надрукована стаття французького вченого Моріса Верна “Євангеліє” у перекладі на українську мову Лесі Українки. І Франко “бажав би порозумітися” з досвідченим публіцистом “що в тій матерії давати далі?”**.

Й сам подав на розгляд Драгоманова намічені публікації. Перша з них – стаття еп. Порфирія Успенського (1804–1885) про богомилів. Пояснював, чим вона приваблива для його журналу. Друга, котру вже почав перекладати, – Клоустонова Introduction до його ж книги “Popular tales...” І відразу завважував, що названа вступна стаття йому подобається більше, ніж аналогічна (“ширша по закрою, а плиткіша по виконанню”) стаття Коскена – вступ до його “Contes Lorraines”. Ще зізнавався, що його “надто... заманює” перекладати Клоустона, аби “підучитися ліпше англійської мови”. Франка також цікавило знати, чи відома адресату ця праця Клоустона й що думає про “його студію о казках і оповіданнях?”***.

Принагідно автор листа згадував, що колись Драгоманов пропонував йому приглянутися до Клоустона, але до іншої його книги. А в даному разі мова йде про 2-томне дослідження англійського етнографа Вільяма Александра Клоустона “Popular tales and fictions, their migrations and transformations” (Лондон, 1887).

Ще Франко нагадував, що колись Драгоманов обіцяв передати переклад статті Коскена зі своїми примітками. І запевняє, якби прислав, то б надрукував. Одне слово, Коскен або Клоустон “пішли б якнайшвидше” в 3-й книжці редагованого ним журналу. Вже не раз названий Емануїл Коскен – французький фольклорист, відомий передовсім своєю книгою

* Там само. – С.295–296.

** Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 8.

*** Там само. – С. 9.

“Les contes populaires de Lorraines” (Париж, 1886). Взагалі Франко запрошував свого давнього порадики до активної співпраці з часописом “Жите і слово”, визначав теми для його статей-розвідок. А ще Франко як редактор означеного журналу хотів знати, чи “панна Леся”, тобто Леся Українка, не взялася б перекласти “Торквемаду” Віктора Гюго. Він бажав надрукувати “сю драму по-нашому” і переконаний був, що кращого перекладача йому не знайти*.

Прагнув Франко почути слово і Кримського про низку праць етнографічних, котрі мав намір опублікувати українською мовою у новій серії своєї “Літературно-наукової бібліотеки” (1889–1898). У листі (10 березня 1895 р.) запропонував йому на розсуд кілька досліджень переважно визначних європейських учених. Франко бажав познайомити українців з такими набутками в царині етнографії та фольклористики:

1) передмова Клоустона до його книжки “Popular tales...”;

2) стаття Коскена стосовно єгипетської казки про двох братів “яко specimen (тобто зразок – *O.V.*) одної з найстарших звісних казок і порівнюючого досліду над нею”;

3) стаття Порфірія Успенського (з його книги “Восток православный”) про богомилів, де, за словами автора листа, добре викладено, критично проаналізовано їх вірування. Вважав за потрібне додати до статті історичний огляд з даної теми досліджень Франьо Рачкі (1828–1894) – хорватського історика, Костянтина Їречека (1854–1918) – чеського історика, Якова Шмідта (1779–1847) – російського орієнталіста, Іоанна Деллінгера (1799–1890) – німецького історика й католицького богослова;

4) розвідка М. Драгоманова про дуалістичне творення світу;

5) дослідження “Історія чорта” Артуро Графа (1848–1913) – італійського поета й літературознавця, який розглянув образ цього персонажа у світовій літературі.

Підсумок викладеного такий: “сей план” подається Кримському “на увагу”, лише після одержання відповіді почнеться “його виконання”**.

У листі з Москви (15 березня за н.ст. 1895 р.) Кримський повідомляв, що Франків намір з приводу даних публікацій переглянув “укупі” з Костянтином Фрейтагом (1874–?) – російським філологом-орієнталістом. який, до речі, коштами підтримував журнал “Жите і слово”, видання у Львові книжок європейських учених і згодом літературно-публіцистичної спадщини М. Драгоманова. Їх спільна думка полягала в тому, що статтю Успенського “треба безумовно одкинути, бо оригінал – російський, тим часом жертвуватель має на меті видати такий твір, якого нема ані по-російськи, ані по-польськи: треба, бачте, видати таку книжку, щоб вона звернула на себе увагу неукраїнців і примусила їх узяти в руки українську

* Там само. – С. 9, 448.

** Там само. – С. 29–30, 458.

книжку”*. Радив також що-небудь видавати й історичне, філософське, взагалі наукове...

Стосовно Клоустона Кримський вважав, що перекласти його було б “непогано”. Одначе всього, а не лише передмову, а “втім, ще подивимось”. Разом з тим усвідомлював, що на “ціле” дослідження англійського етнографа грошей не вистачить. Через два дні висловлювався дещо інакше: нехай спершу публікується Клоустонова передмова, а про дальше друкування розмова відбудеться пізніше, перекладати готовий сам, бо треба, щоб “наріччя було українське”. Сказав і про прикру для себе новину: виявилось, що в Москві примірник Клоустонового дослідження є тільки у професора Харківського й Московського університетів Олександра Кірпічнікова (1845–1903). Автор листа звернувся до нього, та лише десь через півтора місяця “могтимо” позичити. Просить Франка, якщо в нього є дане видання, то прислати перший том, через короткий час поверне разом з перекладом передмови. *А перекладати англійського етнографа йому “подобається, бо стосується” його “спеціальності”* (виділено мною – О.В.)**.

Як запевняв Франко у листі (26 березня 1895 р.) до Кримського, перший том Клоустона вже вислав***. А вже у листі (12 квітня того ж року) Кримський із Франком поділився радістю, бо він нарешті має власний примірник дослідження англійського етнографа. Відсилає Франкові й частину рукопису (приблизно 2 аркуші). Просить дозволу дотримуватися правопису Желехівського (тобто з буквою *й*), сподівається, що редактор видання не буде суперечити. Також визнає, що рукопис не зовсім охайний, бо готувався без чернетки, і вибачається. Вважає, що перший аркуш доцільно друкувати із заголовком книги, аби можна було показати Фрейтагові. До речі, на випуск у світ книги Клоустона він уже кошти виділив, про що Франко сповіщав у листі (13 березня 1895 р.) Драгоманову.

Кримський пропонував Франкові перекласти Коскена самому, вмістити його наприкінці книжки. Передбачає, що до видання Клоустона увійде не лише Introduction, а й окремі “глави”. Які ж Франкові хотілося б там видрукувати? Порада не зайва, бо “голова добре, а дві краще”****.

Франко невдовзі відповів. У листі (17 квітня 1895 р.) зазначав, якщо є бажання, то можна перекласти з Клоустонової праці ще першу главу зі спеціальних дослідів (а вона досить цікава). Отже, українська книжка вийде велика за обсягом і, можливо, не варто у ній вмішувати Коскена (“лишити напотому”).

Дається коротенька характеристика його наукових роздумів і метод дослідження (“розсікати кожну казку на її дрібні” частини), що, на по-

* Кримський А. Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С. 170.

** Там само. – С. 171–172.

*** Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 35.

**** Кримський А. Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С. 173.

гляд автора листа, не дозволяє прийти до певних висновків. Його праця, здається Франкові, відноситься до категорії спеціальних, навіть суто біографічних дослідів. Але не проти того, щоб “наших людей” познайомити з даною розвідкою, зробивши з Коскена “вибірку на томик”, а Клоутона “лишити самого в собі”. Також хоче знати думку Кримського, чи не доцільно було б зараз видати окремою книжкою половину першого Клоустонового тому (“до кінця досліді про Амура і Псіхею”). Гадає, що “томик” би вийшов гарний та не дорогий. А згодом можна було б випустити у світ і другу половину тому.

Висловив певні претензії до перекладу. Його автор надто прагне подати Клоутона популярно, ніби видання призначено для дітей, тобто вдається до белетристичної манери викладу матеріалу, а цього не слід допускати. Не задовольняє Франка й те, що в надісланих рукописах наявні довгі цитати мовою оригіналу і просить Кримського перекладати англійські вірші на нашу мову. Повідомляє, що сам уже подбав, аби вони зазвучали по-українському. Конкретно застерігає від неправильного написання окремих слів тощо. Подеколи поповнює подану ним бібліографію. А загалом радіє, що книжка Клоутона все-таки побачить світ, буде цікавою і для наших молодих фольклористів – повчальною, “інструктивною”. Просить з рукописами і Клоутона, і “Шах-наме” Фірдоусі не баритися*.

Запевняв Кримського у листі (11 травня 1895 р.), що стосовно мовних питань з ним перестає сперечатися, за винятком, наприклад, букви *ї*, котрої немає у друкарні. Буде лише підправляти деякі “анаколути”, тобто синтаксичні помилки, бо вони певною мірою утруднюють читачеві сприймати зміст опублікованого матеріалу. Звертаючись до адресата, Франко просить “прочитати уважно друкване й коли побачите, що я зробив Вам де-небудь кривду, то напишіть, щоб я нічого далі не тикав у Вашім тексті, а я піддамся Вашій волі”. Водночас наголосив мати на увазі перекладачеві, що книжка розходитиметься серед галицької громади, отже, мова має бути чиста українська, однак не надто “озірянська”, за терміном адресата. З цього приводу в “Коментарях” пояснюється, що згадане визначення взято з оповідання Кримського “Сирота Захарко”, де хлопець із Озірної сперечається з дівчиною із сусіднього села Неморожа про те, де краще говорять. З тих міркувань Франко буде в перекладі виправляти неологізми (даються приклади): в письменницькій белетристиці вони можуть бути “на місці”, але у мові наукового дослідження, як гадає, “тут їм і границя”**.

У листі (24 червня 1895 р.) до Б. Грінченка Кримський також вважав, що праця Клоутона “як на фоклор – першої ваги”. Російською мовою не виходила. В його перекладі й зі власними додатками вона за сприяння Франка з’явиться друком у Львові. Ймовірна назва – “Народні казки

* Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 39-40.

** Там само. – С. 42. 465.

та вигадки. Як вони блукають та перевертаються”. Наперед висловлює побажання, коли там же вийде у світ українською мовою “Шах-наме” Фірдоусі, то йому було б цікаво почути думку адресата про здійснений ним, автором листа, переклад віршованої епопеї. Водночас ділиться своїм сумом з приводу того, що закінчилося земне життя М. Драгоманова, вважаючи, що після “Тарасової смерти ще не було такої гіркої втрати для нашої батьківщини”^{*}.

Також зі Звенигородки Кримський написав Грінченку ще одного листа (5-6 серпня 1895 р.), де повідомляв про велику завантаженість науковою роботою. Багато часу віддає перекладам з перської мови поеми “Шах-наме” Фірдоусі та з англійської – дослідження Клоустона, які готовими частинами вже друкуються. А як повернеться до Москви, то працюватиме над сходознавчими статтями до “Энциклопедического словаря” Брокгауза і Єфрона.

В означеному листуванні Франка та Кримського нерідко порушується питання про видання українською мовою праці нідерландського професора Корнелія Петера Тіле “Історія релігій”, котру переклав Михайло Павлик. Кримський її редагував, яка так і не з’явилася друком. Проте він був радий, що “українці незабаром матимуть” можливість прочитати в його перекладі “Popular tales...” Клоустона, де також робить додатки (“для російських читачів”). Найважливіша (“для початкуючих” фольклористів) “річ” – Introduction – буде опублікована десь через місяць: хто схоче познайомитися з цією частиною ще до появи наміченої книжки, то годиться звертатися до Франка. Ще зазначає, що в його “увагах” читач там знайде і бібліографію до кожного розділу^{**}.

А в листі (8 серпня 1895 р.) Франко зізнався, що Кримському “подобався” його переклад “фаблію” про розхлюпане вино, вірш буде вміщено у книжці Клоустона. І свідчив, що то був його перший переклад поезії “прямо” з англійської мови, який, між іншим, здійснив ще до одержання відповідного рукопису. Після чого з’ясувалося, що Кримський зміст цього вірша передав прозою^{***}. Майже водночас (лист 10 серпня) Кримський стверджував, що вже закінчив перекладати усю Клоустонову передмову, та рукопису йому, Франкові, не посилає. Підставою є те, що після вступної статті Клоустона він задумав подати деякі додатки, тому треба мати “готові аркуші перед собою”. Якщо віддруковано 3-ій аркуш, то хотів би його одержати якнайшвидше^{****}.

Та саме з ним сталася, як незабаром сповіщав Франко у листі (30 серпня) до Кримського, “неприємна пригода”. Рукопис у друкарні пролежав

^{*} Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890—1941 pp.) – К., 2005. – Т. 1 (1890—1917 pp.). – С.195–197.

^{**} Кримський А. Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С.183, 184, 187.

^{***} Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С.469.

^{****} Кримський А. Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С.191.

тривалий час. Лише завдяки особистому втручання Франка, коли він “напер”, там нарешті взялися за складання для друку тексту. Але йому випало на кілька днів виїхати зі Львова. З друкарні “коректу” передали М. Павликові, котрий і “зробив коректуру”. Друкарня “поспішила” видрукувати аркуш. Коли вже Франко його переглянув, то помітив чимало помилок та інших похибок. Довелося весь означений матеріал передрукувати наново. Як тільки буде готовий, Франко відправить Кримському негайно, а від нього чекає “якнайскоріше” подальшої частини рукопису, аби можна було “якнайшвидше” побачити опубліковану українською мовою Клоустонову книжку*.

Як здавалося Франкові (лист 13 грудня 1895 р.), що “натепер” найдоцільніше було б окремим виданням випустити у світ передмову Клоустона з додатком про Антара і долучити давню єгипетську казку про двох братів та розвідку про неї Коскена. Якщо Кримський з такими міркуваннями погоджується, то може приступити до перекладу тої казки, котра вміщена у книжці французького єгиптолога професора Гастона Масперо. На Франкове пересвідчення, “книжечка вийде показна і позиточна”. Радить до бібліографії Коскена подавати “Slavica”. Згодом можна буде Клоустонові студії про окремі казкові мотиви оприлюднити у менших випусках, навіть у журналі й у передруках**.

А Кримський запевняв Франка (лист 8/20 грудня 1895 р.), що, можливо, і завтра вишле закінчення рукопису перекладеного Клоустонового тексту. Додатки – про “Bibliothèque des Romans”, тобто про “Бібліотеку романів”, про деякі інші видання та “подрібний” покажчик – трохи пізніше, але спершу хотів би отримати все те, що вже надруковано. Звертається до Франка бути таким ласкавим і самому перекласти статті Масперо й Коскена, бо він ніяк не зможе, так як йому особисто випало вимушено працювати “на всіх парах”. Зізнається, що буде дуже вдячний йому, коли книжки “Шах-наме” Фірдоусі та Клоустона якомога скоріше вийдуть у світ, тим йому стане “краще” (точніше з цього приводу обіцяє сказати в наступному листі)***.

128 січня 1896 р. Кримський, ще студент випускного курсу Московського університету, написав Франкові, що йому “зовсім не до вподоби добиватись кафедри” української філології, мається на увазі у Львівському університеті, а повертається до “своїх колишніх планів, себто до професури східної” в Лазаревському інституті східних мов, де його “вже давно бажать”. Водночас виявляє невдоволення тим, що туди, в інститут, протягом останнього півроку не подав “жоднісінької” розвідки зі східної тематики, бо був “дуже захоплений історією руської мови”. Вільного часу

* Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С.52.

** Там само. – С.64.

*** Кримський А. Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С.225.

в нього зовсім не було й немає. І вважає, що не лише перекладена ним поема “Шах-наме” Фірдоусі з примітками, але й підготовлена до друку українською мовою праця Клоустона матимуть для нього “велику вагу”. Дослідження англійського етнографа з певними “натяжками” можна віднести до орієнталістики. Тобто обидва видання можуть будь-кого перекопати, що він своїх студій у царині сходознавства не залишив...*

А наразі Кримський відправляє закінчення перекладеного тексту Клоустона та свої додатки. Не сумнівається, що і Франко прийде до висновку з приводу цих покажчиків – вони “річ дуже важна”. Як розмірковує автор листа, один необхідний для того, щоб складати розмаїті бібліографічні довідки. А другий має бути своєрідною “провідною ниткою”, інакше читач “заблудиться” у Клоустоновій розвідці, оскільки і сам англійський дослідник “розкидається дуже” та ще перекладач подав “усяких приміток купу”, отже, без “резюме” осягнути зміст означеної книжки буде досить складно.

Кримський визнав: не все виконав, що потрібно було. Зокрема, не долучив списку “Bibliothèque des Romans”, щоправда, через причину об’єктивну – Румянцевський музей зачинено на значний час. І особисто усвідомлює, що затримувати видання книжки йому ніяк “не випало”, тому Франко має всі підстави “сердитись” на нього “за забаріння”. До того ж, він, як переглянув підготовлений матеріал, переконався, що треба внести в “Покажчик” правки на ті сторінки рукопису, де “починається” Клоустонова оповідь про Антара, хоча їх і не так багато. Тому впрошує Франка самому передивитися і внести у “Покажчик писателів та заголовків” відповідні доповнення. Має на увазі свої покликання на австрійського вченого-сходознавця Адольфа Кремера (1828–1889), німецького філолога-орієнталіста Теодора Нельдеке (1836–1930), стародавнього арабського історика Ібн-аль-Асіра (1160–1232), на свою “Доісламську поезію” тощо. Також просить перенумерувати в “Покажчику” ті сторінки, котрі позначені олівцем, що означає – вони рукописні, а не друковані. Ще зауважує, що в окремих індійських словах, наявних у поданому тексті, можуть здатися помилково вжитими букви *я* та *и*, насправді, то “точне віддання індійської вимови”**.

Рівно за два тижні перед попереднім листом Кримського Франко 14 січня 1896 р. писав до нього, що “все чекає” його “докінчення” Клоустона (про Антара). При цій нагоді сповіщав, що казку про двох братів і розвідку Коскена “зладжу сам”. Також зазначав, що набрані аркуші Клоустонової книжки знаходяться “зараз” не у друкарні, а в політурника. Коли “вийде цілість”, тоді вишле уже і 6-й з його перекладу.

Того ж дня Франко просив Кримського повідомити, котрого року була опублікована згадана в одному з його листів стаття німецького

* Там само. – С.232.

** Там само. – С.230-231.

сходознавця Ернста Куна про Варлаама і Йоасафа. Вона, безперечно, зацікавила Франка як автора дослідження про них. Сам визнавав, що ця власна “праця обширна” (згодом друкувалася у чотирьох книгах “Записок НТШ”). У франкознавстві значиться як докторська дисертація, захищена у Відні, характеризується як розвідка про старохристиянський духовний роман і його літературну історію.

За Клоустоном, ранні духовні повісті, з-поміж них також про Варлаама і Йоасафа, “численно приходили” зі східних джерел, саме – з буддійських. А Кримський вкотре доповнює англійського етнографа своєю бібліографією, називаючи з приводу “сеї знаменитої повісти” шість “важніших” досліджень англійською, німецькою, російською, сербською мовами, які вийшли наприкінці ХІХ століття, в т.ч. й розвідка О. Кірпи́чнікова, що 1876 р. з’явилася друком у Харкові. Ще він згадує, начебто є “звістка”, що відомий московський емігрант кн. Андрій Курбський, коли перебував на Волині, взявся перекладати духовну повість про двох християнських святих, хоч, за словами Кримського, на мову церковнослов’янську вона була перекладена “далеко давніше”. Його переклад не зберігся. Стосовно цього йшлося 1886 р. і в журналі “Киевская старина”.

В розділі “Поправки й додатки” Кримський торкається поглядів проф. О. Кірпи́чнікова, який “доволі скептично” ставився до теорії німецького науковця Фелікса Лібрехта, бо йому, українському сходознавцю, здавалося, що нема зовсім певних підстав “уважати Йоасафа за Будду”. На основі наведених прикладів автор матеріалів заявляє, що в учених дедалі більше “скріпляється певність” у їх ідентичності. Називає низку праць з означеної теми. І відзначає, що серед них “найновіша” про “Варлаама та Йоасафа” – д-ра Ів. Франка*.

Франко в означеному листі до Кримського роздумував: “Чи посуну далеко наперед науку про сю повість – сього не знаю, а бодай звезду докупи все важніше, що досі зроблено на сьому полі, і перевірю важніші здобутки”. Й ще одне в цьому ж листі Франкове зізнання: “*Жаль, що я не орієнталіст!*” (виділено мною – О.В.)**.

Він був задоволений, що одержав “решту” Клоустона (лист 5 лютого 1896 р.). Й тому, що у друкарні страйкували складачі тексту, матиме можливість уважно переглянути отриманий рукопис. Як тільки друкарня почне працювати в повному обсязі, то передасть туди рукопис і припилнє, аби книжка якомога скоріше побачила світ. Також повідомляв, що радіє з того, що згадану вже статтю німецького орієнталіста Е. Куна про Варлаама і Йоасафа має – “і то від самого автора”***.

* Клоустон В. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / З англійської мови переложив А. Кримський. Коштом К. Фрейтага. – Львів, 1896. – С. 14, 48-49, 149.

** Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 68, 69, 612.

*** Там само. – С.71.

Кримського як основного перекладача книжки Клоустона цікавило (лист 3 березня 1896 р.), як відбувається підготовка до її видання. Тому хотів дізнатися від Франка: чи закінчився страйк у друкарні? Відразу і прохання: як лише з'являться друком поема Фірдоусі “Шах-наме” та дослідження англійського етнографа, то прислати “з ласки Вашої і те, і те”. Сповідчає, що для інституту розглянув книжку Йоганна Гаурі “Der Islam in seinem Einflusse” (“Ислам в его влиянии на жизнь его последователей”). Відбитку обіцяє прислати. Також зізнається, що писав рецензію “нашвидкоруч (бо де ж його в бога взяти часу?)”, та гадає, що наразі “заспокоїв офіціальні вимоги”.

Франко у листі (24 березня 1896 р.) відповідає Кримському, що днями буде видруковано аркуш, де закінчиться казка і почнуться “уваги” Коскена. Ще один аркуш буде відведено для матеріалів його, Кримського. Водночас дякує йому за подаровану свою книжку “Очерки развития суфизма до конца III века гиджры”. Одержав з дарчим написом: “Високошановному, дорогому приятелю Івану Франкові на знак щирого прихилля автор. 9.III.1896.”

Переглянувши її, запевняє, що “річ дуже цікава”. Вкотре довідаємося, що Франко незмінно прагнув глибоко, всесторонньо пізнавати суспільне життя не лише Європи: “Тема – розвій аскетизму і впливи буддизму на Захід – занімала й мене віддавна, і я дуже радо прочитаю Вашу працю”.

Насамперед Кримський (лист 28 березня 1896 р.) “зрадів на саму вість”, що “Жите і слово” буде й далі виходити. І пообіцяв активно співпрацювати з названим часописом, та ще акуратніше, ніж досі. Стосовно Клоустона, то в одержаному 7-му аркуші познаходив окремі, “дуже погані” друкарські помилки. Їх список передав

На початку травня 1896 р. Франко повідомив Кримського, що десь через тиждень книжка Клоустона буде готова вийти у світ. І справді, як відмічено в “Коментарях”, вона з'явилася друком 26 травня: “В.А. Клоустон. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. З англійської мови переложив А. Кримський. Коштом К. Фрейтага. Львів, 1896”.

В “Передмові до українського перекладу” Кримський передовсім привертає увагу до того факту, що у пропонованій книжці вміщено тільки частину праці Клоустона. Адже видрукований англійською текст даного дослідження займає рівно 1000 сторінок. Для львівського видання взято лише Introduction, тобто вступну статтю, та кілька окремих розділів. Щоб читач цієї української книжки мав повніше й цілісніше уявлення про всю працю англійського етнографа, подаються заголовки решти складових частин двотомника.

* Кримський А. Твори в п'яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С.233.

** Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С.75, 76, 478.

*** Кримський А. Твори в п'яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С.235.

**** Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С.76, 478.

З практики свого перекладу означеної книжки Кримський наводить кілька прикладів. Приміром, як слово “казка” в загальному розумінні й термін “мітична казка” графічно передаються англійською мовою. Також розтлумачує, чому Клоустонове “fiction” перекладає і як “вигадка”, і як “вимисл” (коли те англійське слово ближче до французького “fabliau”), поскільки, як завважує Кримський, до терміну “вигадка” завдяки нашим письменникам вітчизняні читачі звикли “прив’язувати думку” про щось неодмінно веселе.

Автор українського перекладу зізнається, що значних додатків не вносив. Найчастіше доповнював саму бібліографію, бо, на його переконання, вона в Клоустона не повна. Усі власні примітки Кримський позначає криптонімом “А.К.”, щоб читач чітко знав, хто їх запропонував. Конкретний приклад знаходимо вже у “Передмові до українського перекладу”, де цитуються із Клоустонової праці слова сера Джона Макома: “Хто бажає добре познайомитися з якимсь народом, той не повинен одкидати його простонародних оповідань та забобонів”. Проте англійський етнограф не покликається на першоджерело. Його віднайшов Кримський і тим самим доповнив бібліографію Клоустонового дослідження: “Sir John Malcolm, The history of Persia from the most early period, London, 1815, t. I, c. 2”^{*}.

Взагалі, за нашими підрахунками, до тексту українського варіанту видання Клоустонової праці Кримським підготовлено 79 підрядкових бібліографічних довідок. Чимало з них розгорнуті. Він інколи не погоджується з окремими думками Клоустона та інших західних дослідників стосовно розповсюдження у світі казкових сюжетів та їх вплив на розвій даного жанру оповідань. Зокрема, цікавими й переконливими здаються його міркування з приводу стосунків у цій сфері протягом кількох століть Індії та Греції^{**}.

Можна сміливо відмітити, що Кримський уже в молоді роки засвідчив, що він є українським орієнталістом широко обізнаним як з арабськими, загалом східними, так і з європейськими науковими розмислами з цієї творчої царини. Нариклад, завважував, що Клоустон досить побіжно згадує про Калілу та Дімну – персонажів багатьох казкових оповідань, наголошуючи, що їх джерело – в індійській Хітопадеші. Називає точні переклади, зосібна, на мови арабську, грецьку, німецьку, французьку, російську^{***}.

Кримський зазначає у своїй “Передмові до українського перекладу”, що англійському виданню праці Клоустона передує коротке вступне слово. Автор найбільше говорить про двох дослідників – Кейтлі та Денлопа та

* *Клоустон В.* Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / З англійської мови переложив А. Кримський. Коштом К. Фрейтага. – Львів, 1896. – С.5.

** Там само. – С.51-52.

*** Там само. – С.15-16.

їх дві книжки. Перший з них вважав, що серед різних народів однакові теми казкових сюжетів з'явилися самостійно, а другий бажав знайти такі їх східні джерела, котрих просто не існувало. На погляд Кримського, обидві їх книжки вже застаріли і не спроможні у нас викликати зацікавлення. Свою згадану передмову Кримський закінчує словами, якими закінчував і Клоустон свою маленьку передмову: народні казки дають нам можливість пізнавати “загальне братерство цілого людського роду”.

А незадовго перед цим, а саме 21 травня 1896 р., Франко акцентував на тому, що й він, Кримський, міг побачити з надісланих йому підготовлених до публікації Клоустонових аркушів, що “титулову карту” передруковано і зміст подано на початку книжки. За свою власну примітку просить “дорогого друга” не гніватися. У ній коротко сказано про середньовічний збірник морально-повчальних легенд “Велике Зерцало” (“Speculum exemplorum”)**.

У необхідності появи цієї примітки Франко не вбачав вини адресата. Свого часу неточність допустив Гастон Парі (1839-1903) – французький історик літератури, сходознавець, котрий, як здається Франкові, міг “помилитися і прийняти”, що “Speculum exemplorum” є витяг із “Sermones” Жака Вітрі (?–1244) – французького середньовічного письменника, а не з “великого” “Speculum” Вікентія з Бове (?–1264) – французького літератора й ученого. Як зазначено в “Коментарях”, він уклав історичну енциклопедію “Дзеркало історії” (“Speculum historiale”), опубліковану 1463 р. в Страсбурзі й 1494 р. у Венеції. Франко зізнається, що й сам не знав, “відки взялося “Speculum exemplorum”, поки не прочитав “звістку” в Карла Гедеке (1814–1887) – німецького історика літератури. Ще Франко завважував, що праці російського історика літератури Петра Владімірова (1854–1902) й “досі не маю й не бачив”, ідеться про його дослідження “Великое зеркало (из истории русской переводной литературы XVII века)”, видане в Москві 1884 р. З цього приводу висновок Франка: “Значить, не знати такої речі таки не встид”***.

Між іншим, у листі (7 жовтня 1894 р.) до М. Драгоманова засвідчував: “Книжку Гастона Парі одержав, та се не те, про що я просив. У нього є особна книжка про орієнтальні казки в французькій літературі, а в отсій книжці сього й зовсім нема. Та все-таки є дещо інтересного, особливо стаття про Полена Парі”. Мабуть, він хотів мати для наукової роботи студії названого ним автора “La littérature française au moyen âge” (Париж, 1888)****.

* Там само. – С.4–5.

** Там само. – С.154-155.

*** Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С.77, 478.

**** Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 49. – С.521, 771.

Разом з попереднім Франковим листом Кримський одержав і нові аркуші Клоустонової книжки. І як людину скромну його вельми здивувало те, що на обкладинці не побачив імені Франка. Й із листа (25 червня 1896 р.) Кримського пересвідчуємося, що даний факт сприйняв, як ознаку несправедливості. Вважав, що Франкова “робота – трохи чи не половина книжки. Таким способом Ви собі заподіяли кривду, а коли хочете, то й мені, бо щиро Вам признаюся, що мені принадніше було б фігурувати поруч Вас, ніж самому”. І пропонував, якщо кольорова обкладинка ще не готова, то за виявленим бажанням можна б “видрукувати й своє ім’я на ній”*. Але Франкове “ймення” на обкладинці так і не з’явилося...

* Кримський А. Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1. – С.235, 238.

В. А. КЛОУСТОН.



НАРОДНІ БАЗКИ ТА ВИГАДКИ,

ЇХ ВАНДРІВКИ ТА ПЕРЕМІНИ.¹

З англійської мови перекладає

А. КРИМСЬКИЙ.



Коштом Н. Фрейтага.

ЛЬВІВ,

в друкарні В. Манецького, під надзором В. Годака.
1896.

Обкладинка першого видання

¹ Вираз “їх вандрівки та переміни” не мій, а д-ра Франка, – в мене було, відповідно до моїх пересвідчень про народний синтаксис: “Як вони блукають та перевертаються”. А.К.

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

В цій книжці, що ми отсе подаємо в українському перекладі, читач знайде не цілу Клоустонову працю (Popular tales and fictions, their migrations and transformations, by W.A. Clouston, editor of “Arabian poetry for English readers”, “Bakhtyâr-Nâma”, “The book of Sindibâd” etc. London 1887, t. I. має стор. 485, t. II. стор. 515); з двох товстих Клоустонових томів ми беремо тільки “Introduction”. Вже серед друку ми з д-ром Франком поклали змінити план видання: замість додавати до Клоустонової “Introduction” декілька розділів з його ж таки книжки, ми вирішили додати єгипетську казку про двох братів, видану по-французьки професором Масперо і порівнюючи уваги до неї Коскенові в перекладі д-ра Франка.

Англійське слово “tale” я перекладаю “казка”, та треба пам’ятати, що під тим терміном не розуміється мітична казка; сю останню Клоустон зве “nursery fairy tale”. Англійське “fiction” переложено по-нашому “вігадка”. Наш український термін має два розуміння: а) вимисел, Phantasiespiel; б) жартовливе оповідання, ба й анекдот. Клоустонове “fiction” береться в обох тих розуміннях: рідше воно визначає “повість” (romantic fiction, I, 40), частійше відповідає французькому “fabliau”, а вже ж простіснінькі анекдоти названо “the lower strata of fiction” (I, 50). В двох місцях, де мова йде про поеми, я перекладаю fiction через “вимисел”, щоб не вражати тих читачів, котрі дякуючи нашим письменникам, привикли прив’язувати до слова “вігадка” думку про щось неодмінно веселе.

Що перекладається з Клоустона, те перекладається точно й дослівно, щоб не минати “ніже титли, ніже тії коми”; випущено тільки два широко-англійські дотепи (три рядки), що для нас не є дотепні. Додатків теж дуже великих я не роблю, переважно доповнюю саму бібліографію, що в Клоустона часом не повна, при цьому усі свої уваги акуратно зазначую літерами “А.К.”, щоб була не плутать читача.

До англійського первопису додано невеличку передмову, де автор найбільше говорить про праці своїх земляків – Кейтлі (Keightley) та Денлопа (Dunlop). Перший написав книжечку “Tales and popular fictions”, де висловив думку, що однакові теми повстали в різних місцях самостійно; а другий, автор “History of fiction”, незручно вишукує такі східні джерела, яких не може бути. Обидві книжки, вже й застарілі*, не надто цікаві для

* Хоч праця самого Денлопа вже й дуже застаріла, та за те ще й досі має велику вагу німецький її переклад (з додатками і передмовою) Ф. Лібрехта, Geschichte der Prosa-Dichtungen, Berlin 1851.

нас, – тож обмежуюсь на оцій короткій згадці про них. Перекладаю з Клоустонової передмови сам тільки кінець:

“Може ще й досі є між нами людці (передше їх було геть більше), котрі думають, буцімто наші дитячі та народні казки зовсім не варті того, щоб на них звертали увагу розумні, практичні люди. Тільки ж усякий твір, навіть нікчемниця, котрий скрізь розповсюджується, і найпаче такий, котрий зарані володіє дитячою уявою наших хлопців і дівчат, вартий як найбільшої уваги: адже такі твори мають, очевидячки, велику силу над національним смаком і норовами. Про цю річ те саме каже й сер Джон Маком: “Хто бажає добре познайомитися з якимсь народом, той не повинен одкидати його простонародних оповідань та забобонів”. А я можу додати, що порівнюючий дослід над народними казками збагачує наш розум, а коли працювати пильно – розширює наші симпатії, дає нам пізнати (може краще, ніж що інше) загальне братерство цілого людського роду”.

На тих гарних Клоустонових словах скінчимо й ми свою передмову.

А. Кримський.

* Sir John Malcolm, The history of Persia from the most early period, London 1815, t. I, c. 2. *А.К.*

НАРОДНІ КАЗКИ ТА ВИГАДКИ

Часто в нас кажуть за Соломоном: “Нема нічогісінько нового під сонцем”; ті самі слова можна любісінько прикласти до європейських народних казок і вигадок. Велика більшіна апологів (моральних байок) та оповідань, які тепер звісні по всій Європі, блукала по Азії з дуже далекого часу: і се справді буде один з найцікавіших розділів в історії людського розуму – вислідити всі ті вигадки, з яких повчалися й розважали себе наші прості прадіди, тай по їх різноодмінних формах дійти аж до стародавніх, хоч може не завсігди первісних джерел їхніх. А вже ж гадати, буцім вони самостійно придумувались і розвивались од різних людей, які жили по зовсім різних сторонах та за різних часів, – це вже, як добре каже Джордж Кокс, буде така річ, “якої ніхто розумний не зважиться твердити”.

Питанню про те, звідки вони взялися та як розповсюднювались, спеціально отдають свою енергію визначні європейські вчені вже з півстоліття. Тільки ж про цю справу ще й досі держаться дуже не однакові думки. В Німеччині такі звісні вчені, як Бенфей, Гедеке, Келер, Нельдеке та Лібрехт запевняють, що наші народні казки, які ходять скрізь од Норвегії до Іспанії та од Італії до західної Гірської Шотландії, се попросту повторні форми східних первописів, занесених із Азії такими чи ськими шляхами: для півдня Європи це зробили Турки, для півночі – Монголи під час свого двохвікового панування. В Англії Дезент (Dasent), Берінг-Гуд (Baring Gould), Кокс (Cox) і другі вчені говорять, що то собі пережитки (survivals) з первісних мітів і легенд, спільна спадщина цілої арійської раси, та що вони поприходили до Європи вкупі з теперішніми європейськими народами тоді, як ті виселялись на захід та на північ, – так само як і мови європейські – адже вони арійські.

Теорію про “соняшний міт” декотрі з наших порівнюючих мітологів довели вже аж до безглуздя. Наприклад, один письменник в “Westminster Review”, в статті про Свіннертонові “Adventures of the Panjáb hero Rájâ Rasâlú” твердить, що “ніхто добре ознайомлений з порівнюючою мітологією не може ані хвилини сумніватися”, щоб цар Ресалу не був соняшним мітом. Адже так само, як сонце на своїм ходінні не перестає важко працювати та подорожувати, так само Ресалуева доля не дала йому гаятись на однім і тим самим місці; як сонце після будь-якого страшного бою з стихіями знов сяє з неба ясно та переможно, так само й Ресалу після того як велетні покидали в нього цілий разок чарівних громових стріл, зостається, трохи згодом, супокійний і незастраханий. Через те Ресалу має бути попросту одною з форм оповідань про Індру, Савітара, Сізіфа, Геракла, Самсона, Аполлона, Тезея, Сіґвіда, Артура, Трістрама і

безлічі інших героїв, з котрих коли не один, то другий звісний у кожній стороні, цивілізованій чи нецивілізованій. Про отакі та про подібні до них дивовижні аналогії один дотепний англо-індійський учений каже, що то попросту п'яна фантазія, і “коли порівнююча мітологія – справжня наука, то повинна принаймні показувати, що її твердження оперті на доводах. А чи є хоч тінь доводу (звісно, правдивого доводу) для тих тез, про які ми згадали? Чи можна історію оповідань про Ресалу, отаких які оповідаються теперечки, одвести назад, ступінь по ступіні, аж до соняшного міту та до його звичайного розвитку в народних переказах? Чи одшукали про Ресалу іще що-небудь, що давало би хоч натяк на такий розвиток? Ну, а що буде, коли часом виявиться, що всі ті оповідання, які наш учений прихильник порівнюючої мітології понанизував до купи, становлять тільки одну частину оповідань про того буцімто “соняшного” героя, тай в різних місцевостях оповідаються про нього різні речі, а тії оповідання, які наш мітолог згуртував до одної категорії на підпору своїй теорії, не оповідаються в якій-небудь одній місцевості (гуртом)?! А що буде, коли часом виявиться, що деякі з тих оповідань становлять звичайнісіньку власність кожного індійського села, тай що їх оповідають од Кашміра до Бомбея, тільки трохи змінюючи форму? І що буде, коли часом виявиться, що є багацько других оповідань про Ресалу, які навіть найжвавіша фантазія вже не зможемо застосувати до боротьби між стихіями, до справ соняшних, місячних або досвіткових або до будь-яких фізичних феноменів, та що ми не маємо ніякісінької рації одкидати їх, начебто не справжні казки про Ресалу, раз ми не одкидаємо тих, котрі наводить мітолог?!” Далі той самий англо-індійський учений каже: “Звичайний мітолог пускає свою розгнuzдану фантазію йти куди сама схоче, тай гульк! уже справа й готова, тай до своєї мети він дійшов. Герой побиває ворогів (додамо до речі, що се він звичайно робить у кожнім оповіданні), дак то, мовляв, сонце розгонює навальні хмари! Він одбуває пригоди одну по другій, – дак то сонце йде своїм ходом по небі! Його на смерть поранено, а він визволяється з біди, може бути й дивом, – дак то сонце заходить і сходить. У нього довга біла борода, – то зимова одіж на лісі. У нього двадцять синів, усі герої-підлітки, – дак то блискавиця блискає. Його жінка втікає з ким-небудь, та він швидко помститься над тим, – дак то вечір перемогла ніч, а ніч знов убило сонце, що вже вернулось. Чи є що простіше? чи є що краще? “Ніхто добре ознайомлений з порівнюючою мітологією не може ані хвилини сумніватися” про всякі отакі вияснення, а надто коли їх щасливо прикладають до казки за казкою по всім світі. Ми згоджуємося, що розвиті таким способом гадки дуже красиві, прості й зручні, але вважаємо за щастя, що є ще люди, котрі сим не вдовольняються, аж доки не буде попросту доказано, що якийсь осібний герой – є соняшний міт”².

² Legends of Râjâ Rasâlû, by Captain R.C. Temple. Calcutta Review 1884.

Ще можна в певній мірі оддати мітології ті казки й оповідання, котрі більше чи менше мають надприродний характер і торкаються чарівництва (та, може бути, ще й явищ у природі), себто можна одступити мітології наші дитячі чарівні казки, котрі знаходяться трохи чи не в одній і тій самій формі, тільки з випадковими місцевими одмінами й закраскою, у народів настільки неоднакових на норови та на спосіб думання, як от Норвежці та Італійці: такі оповідання можуть таки бути одбитками або пережитками первісних арійських переказів, які й досі так само ходять, по азійських сторонах. Та зовсім інакше стоїть справа, коли ми розбираємо питання, звідки взялись і як росповсюджувались ті казки, котрі не мають у собі нічого надприродного, – а саме казки побутові. Хоч ми згоджуємось признати таку теорію, що чарівні наші казки принесено до Європи найбільше тоді, як наші далекі предки, за “дитинячих літ сього світа” виселялись із своєї Азійської батьківщини, та таки вважаємо за найпевнішу річ, що скарбниця європейських народних вірувань і народних казок значно збагатилася інакшими способами і за пізніших часів.

Дякуючи працюватості новіших учених є багацько переконуючих доводів на те, що безліч наших народних казок і вигадок поприходила з Азії пізніш. “Справа була вияснена” каже др. Г.Г. Уільсон, “най-позитивнішим способом. Докази збудовано не на ймовірностях, не на загальних і необмежених аналогіях, не на випадкових і часткових подібностях, а на дійсній тожсамості. Хоча й бували деякі модифікації, змінювались імена і сцени, додавались або викидались деякі обставини, та ми ще й досі можемо розібрати тожсамість основного начерка: поміж усіма маскарадними додатками наші руки без сумніву доторкаються таки правдивого індивідуума. В багатьох випадках ми можемо теж вислідити шлях, яким і ішли наші оповідання, і зазначити, коли і якими способами отсі азійські бурлаки знатуралізувались по тих сторонах Європи, де вони тепер знаходяться”.

Щодо найпершого привозу азійських вигадок в Європу, то звичайно се приписують тим нечисленним ордам пілігримів і других людей, які пнулись на схід в часі хрестових походів: зовсім певна річ, що вони таки сильно пособили збільшити казковий запас. Але ж східні оповідання почали перебродити до Європи багато передше; ще задовго перед Петром Пустельником і Вальтером Злидарем (Gauthier Sans-Avoir) позаходило до Європи чимало анологів та оповідань родом зі сходу. З найраніших віків християнства аж до XV століття зносили зі сходом були через торгівлю, письменство, релігію та війну “ближчі і частійші, ніж коли-небудь після того”, каже др. Г.Г. Уільсон. Мала Азія стояла тоді до южноєвропейських країв ближче: то була одна особлива причина для тісніших зносин між ними; цивілізація Азії і Європи була тоді однаковіша (хоч правда, що Азіати стояли вище), – то була друга причина. Політичні стосунки одділів східної і західної імперії неминуче втягали провінції обох сторін в повсякчасні

зносини, які не швидко могли забутися; хоч ті зносини перервано через перший натиск мохаммеданського завоювання, та незабаром знов поновлено, скоро минула хуртовина; тай перші халіфи з дому Аббасового сприяли тому, щоб до Багдаду приходили купці та вчені і зі сходу і з заходу. Коли ж вони підупали, надійшли хрестові походи; звісно, вони притягали європейську цікавість до тієї видівні, де вони одбувались; знов же й велике число тих людей, які раз-у-раз їздили туди й сюди яко вояки, пілігрими та купці, не давало тому зацікавленню зменшатись; ті люди без сумніву сильно помогли привозу й росповсюдненню східніх вигадок, котрі легші, – себто вигадок з темами із хатнього життя-буття, з темами лицарськими та романічними.

Відколи засновано халіфат, чимало літературних творів приходило до Європи зі сходу через Арабів. Звісно, це не має значити, що їх складали самі Араби. Завоювання Персії оддало в руки Арабам усі ті скарби, котрі вони захотіли заховати од знищення, якому підпала решта; ми вже й згадували, що перші Аббасідські халіфи в IX і X ст. од Мансура до Ма'муна (аль-Ма'муна) були великими прихильниками родовитих Індійців та що коло їх дворів процвітало чимало Індійців славних на різностайних вітях науки й письменства.

Оповідання, з роду індійські, перські та арабські заносились до Європи переважно устною передачею, та деякі прийшли через переклади зі східніх книжок. Проминаючи ранні духовні повісти, приміром повість про Варлаама та Йоасафа³, які численно приходили зі східніх (а саме –

³ Ось важніша література сеї знаменитої повісти: 1) Liebrecht, Die Quellen des Barlaam u. Josaphat (Jahrb. f. rom. u. engl. Lit., II. 314 sq.); 2) E. Braunholz, Die erste nichtchristliche Parabel des B. u. J., ihre Herkunft und Verbreitung (Halle 1884); 3) А. Кирпичниковъ, Греческіе романы въ новой литературѣ. Повѣсть о В. и І. (Харьковъ 1876); 4) А. Веселовскій, Византійскія повѣсти и В. и І. (Журн. Мин. Нар. Просв. 1877 июль); 5) Він же, Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китовраѣ, ст. 159 (СПб. 1872); 6) Ст. Новакович, Варл. и Иос., у Срба, Бугара и Руса (Білград 1881); E. Kuhn, Barlaam und Josaphat, München 1892. Проф. А. Кіріпчнiков дивиться на Лібрехтову теорію доволі скептично: йому здається, що нема зовсім певних підстав уважати Йоасафа за Будду. Тільки ж чим далі, тим більше скріпляється певність в учених про ідентичність Йоасафову з Буддою. Ім'я "Йоасаф" пізніше; коли його написати арабськими буквами, то воно виглядає немало так само як "Бодсатф" (вся одміна тільки в надстрічних або підстрічних точках), а "Бодсатф" – то то ж і є санскритське "Bodhisattva", епітет Буддин. Треба знати, що з індійської мови повість про Будду переложено на пеглевійську в VI столітті, а звідти на арабську в VIII столітті (за халіфа Мансура); всі другі переклади пішли з арабського перекладу, хоч був (та ще й є) і сирійський. Див. Verhandlungen des siebenten internationalen Orientalisten-Congresses gehalten in Wien im Jahre 1886. Semitische Section. Wien 1888 (стаття Гоммеля, Die älteste Barlaam-Recension, ст. 114–138). Найновіша праця про "Варлаама та Йоасафа" дра Ів. Франка зачала друкуватись у "Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч." т. VIII і X. А.К.

буддійських) джерел, візьмемо наприклад один твір, писаний коли не перед хрестовими походами, то безперечно за найперших років XII століття: “*Disciplina Clericalis*” Петра Альфонса, іспанського жида, що вихрестився 1106 року. Є се невеличка збірка оповідань, узятих почасти з жидівського Талмуду (принаймні деякі знаходяться в тім творі, та й Альфонс, як жид, десь певне добре його знав), почасти з арабських байкарів. З отсего Альфонсового твору трувери (*Trouvères*), себто кобзарі (*minstrels*) північної Франції, позичили основу для великого числа своїх цікавих *fabliaux*, хоч дуже ймовірна річ, що вони самі попривозили зі сходу головну суть своїх повісток, які потім попереходили до перших італійських новелістів. Грецький переклад славнозвісних приповістей Бідпаєвих (або Пільпаєвих), названий “*Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης*” зроблений був Сімеоном сином Сифовим коло 1080-го року з арабської версії “Келіле уе Дімне”⁴; арабський переклад⁵ зроблено з перекладу староперського⁶, а той – з санскритського первопису, що тепер загубився⁷. (Коло 1250 р. раббі Йоель переложив арабську версію на жидівську мову, а незабаром Йоан Капуанський зложив з жидівського латинське “*Directorium humane vite*”). Далі поміж перекладами із східних збірників оповідань

⁴ Стефаніт та Іхнілат, Каліла та Дімна, – то ймення двох шакалів, що розмовляють проміждо собою. *А.К.*

⁵ Робив його колишній гебр – Ібн-оль-Мокаффа († 759 р.). *А.К.*

⁶ пеглевійського. *А.К.*

⁷ На жаль, Клоустон згадує тутечки про Калілу та Дімну дуже коротко, хоч вона варта геть ширшої згадки. В індійській Панчатантрі, або краще сказати – в Гітопадеші лежить джерело всіх отих оповідань. В VI ст. по Хр. лікар Барзуїе переложив багато староіндійських приповістей на пеглевійську мову, а за два століття після того Ібн-оль-Мокаффа зладив з них арабський переклад, назвавши його “Келіле уе Дімне”. Отож іменно з Мокаффової версії пішли переклади на всі мови східні й європейські. Варто запримітити, що з грецької мови “Стефаніта та Іхнілата” переложено (не пізніш XII в.) й на слов’янську. З величезної літератури сего предмету я згадаю тільки: 1) німецький переклад Панчатантри Бенфея з його многоцінною передмовою 1859, 2) французький переклад з цінною передмовою Лансеро (*Lancereau*), 3) німецький переклад “Каліли й Дімни” Г. Біккеля (*Липськ* 1876), де є гарна Бенфеева передмова; 4) Пыпинь, Очеркь литературной истории старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ (Петерб., 1858, Уч. Зап. Ак. н., кн IV) – тепер антикварна рідкість; 5) Булгаковъ, Стефанитъ и Ихнилать (Петерб., 1878); 6) Данічич, *Indijske price prozване Stefanit i Ihnilat* (Загреб 1870, “*Starine*”, кн. II.); 7) М. Аттая и М. Рябининь, книга *Каліла и Димна* (Москва 1889). Остатню працю особливо поручаємо загальній увазі: там є повний переклад тексту та дуже повний перегляд усіх праць, що торкаються сего предмету. В кінці додано генеалогічну таблицю пам’ятника. 8) С.И. Смирнов, Стефанит и Ихнилат. Очерк из истории странствующих сказаний, Филологич. Записки 1879, III. *А.К.*

можна згадати “Συγγραμματα”, грецький переклад сирійської версії “Книги Сіндібада”, – прототип нашої “Історії сімох мудрців”, зроблений певне за останнього десятиліття XI ст.⁸ Думають, що перший західноєвропейський переклад (а властиво – наслідування) “Книги Сіндібада” відноситься до 1184 р.; після того вже пороблено багато других. Іменно більше-менше 1184 р. один французький чернець, на ймення Йоан з аббатства Альта Сільва в дієцезії Нансі, зложив латинською прозою книжку: “Dolopathos, sive de rege et septem sapientibus”. Рамка або провідна повістка сего твору відповідає східному первописові⁹, але в нім є тільки одне з другорядних оповідань, хоч усі вони несумнівно азіатського походження. В XIII ст. оту латинську Йоанову прозу звіршував один трувер Гербер (Herbers) французькою мовою тай надав той самий заголовок: “Dolopathos”. Потім проявилися ще другі латинські та французькі прозаїчні переклади “Сімох мудрців”¹⁰. В англійських великих бібліотеках переховується не один ранній метричний англійський текст цієї широко розповсюдженої повісті¹¹. Провідне оповідання “Книги Сіндібада” або ж “Сімох мудрців”,

⁸ Ось важніша література повісти про “Сім мудреців”: Goedeke, Liber de septem sapientibus (Or. und Occ. 1886, III, 3); Mussafia, Ueber die Quelle des altfranzösischen Dolopathos. 1864; його ж, Beiträge zur Literatur der sieben weisen Meister 1868; його ж, Die catalanische Version der sieben weisen Meister (з передмовою). Wien 1876; Landau, Die Quellen des Decamerone. Wien 1889; Oesterley, Dolopathos. Strassb. 1873 (лат. текст Йоанна з Альта Сільва, найстарший східний варіант і передмова); Gaston Paris, Deux redactions du roman des sept sages de Rome. Paris 1879; A. D’Ancona, Il libro dei sette savj di Roma. Pisa 1864; Comparetti, Ricerche intorno al libro dei sette savj di Roma. Pisa 1865, та Ric. intorno al libro di Sindibad. Milano 1869 (дуже важна праця). Ще й досі можуть мати вагу старі видання А. Келлера, Li romans des sept sages (франц. старий текст з величезною німецькою передмовою). Tübingen 1836; Diocletianus Leben (з передмовою Келлеровою). Quedlinb. 1841; та ще Loiseleur-Deslongchamps, Essai sur les fables indiennes, Paris 1838 (тут надруковано текст “Roman des sept sages” та вибірки з Dolopathos). Згадаймо ще: “Historia septem sapientium” в Erlanger, Beitr. zur engl. Philol. V. (1889): Cassel, Mischle Sendabar, Berl. 1890 (нім. переклад, передмова: жидівський переклад походить з XII–XIII ст.) Більше див. далі А.К.

⁹ Якому “первopисові”, про те Клоустон не говорить. Треба думати, що справжній первопис був індійський, тільки ж його досі не знайдено! Перські та арабські переклади й переробки примушують нас думати, що вони не оригінальні, а позичені з Індії. А.К.

¹⁰ В XII–XIII ст. зложено ще й жидівський переклад. А.К.

¹¹ Як “Келіле уе Дімне”, так само і “Повість про сімох мудрців” (і на всіх європейських і східних мовах). У нас на Русі дуже зрана звісні були всякі “слова о злыхъ женахъ”, аналогічного змісту, а “Повість про сім мудрців” переложено вже пізніше: рукописи є із XVII ст. Друкований текст див. у виданні: “Памятники

коротко сказати, таке: Один молодий царевич одкинув налізливу любовлюбимої жінки свого батька (мачухи в європейських версіях). Вона так само, як це робить Пентефрієва жінка з Йосипом, заскаржує його перед царем, ніби він важив на її честь. Царь засуджує свого сина на смерть; але сім везірів (або мудрців) царських вірять, що царевич не винуватий; знаючи, що його гороскоп, грозячи лихом, звелів йому сім днів мовчати, везірі покладають собі врятовувати його доти, аж доки не мине той речинець, а для цього кожен по черзі має оповідати цареві приповіді, де виказується жіноча ледачість та як воно бува небезпечно чинити щось по жіночих безпідставних завіреннях. Отак вони й роблять, але жінка щоночі збиває силу їхніх оповідань, кажучи цареві свої оповідання про людську зрадливість. Таким побутом цар щодня засуджує і знов милує свого сина аж до скінчання семої днини, коли царевичеві вільно говорити: жінчина провина тоді викривається, жінку тоді слушно карають¹².

Так-от іще перед тим, як хрестоносці та прочани, що вертали з Святої землі, зробили великий потік з маленької течії східної вигадки пливучої до Європи, – ми бачимо, що в Європі вже було хоч два твори азіатського походження принесені не устним переказом. Тільки ж і ті оповідання, що містилися в сих і подібних книжках, мусли розповсюджуватись поміж народом найбільше устно з проповідничої казальниці, так само як і сотки других оповідань; бо в середніх віках проповідники любісінько пересипали свої казання всякими вигадками тай то не завсігди такими, щоб дуже навчали на спасенну путь. До того ж черці та другі церковники раз-у-раз подорожували сюди й туди; ми зовсім легко можемо зрозуміти, що який-небудь веселий черчик або “клерк з Оксфорда” (clerk of Oxenford), шукаючи і знайшовши собі притулок на ніч в гостинній хаті якогось панка або й простого селянина, міг зміркувати, що його привітають двічі щиріш, коли він матиме про запас велику силу дивних патетичних

Древней Письменности” 1880, вип. 2. Руський переклад зроблено, як думають, з польського. Якщо повість стала відома руському письменству не раніш од XVII ст., то треба думати, що схожість деяких руських казок з приповідями того збірника не можна пояснити виливом збірника: був якийсь інакший шлях для сего впливу. Бенфей (Pantschatantra I, 23) думає, що індійським первописом Сіндібад-наме й Сімох Мудреців була книжка Сіддгапаті. А.К.

¹² Коротеньке справоздання про різні східні версії повісти я подав у вступі до моїх видань (переложених з арабського та перського) “Книги Сіндібада” (Book of Sindibad); в “додатку” подано там витяги з одного раннього англійського тексту “Сімох мудрців” та з латинського “Dolopathos”-а. Клоуст. – А я од себе додаю, що слов’янський читач повинен заглянути до праці д-ра М. Мурка, Die Gesebichte von den sieben Weisen bei den Slaven, Wien 1890. Перед тим, як Клоустон видав свій повний переклад Сіндібад-наме, було широке резюме тієї поеми надруковано в Asiatic Journal 1841 та в Revue Britannique 1842 (май-юнь). А.К.

та гумористичних вигадок, щоб розказати їх цілому гуртові сім'ян, що оце позбирались коло привітного огнища його господаря. От так-то побрехеньки та приказки, що народилися на далекому сході вже більше тому як дві тисячі років, розповсюджувались по найглухіших закутках Європи; ті жарти, що з них довго двигіли плечі та струсувались бороди у поважних і супокійних орієнталів, прищепились по всій Європі од холодної Шведчини до гарячої Італії. З устних переказів вони поринали в письменство, а звідти знов вертали в народ; загубившись, як воно дійсно зовсім здавалося, в переворотках та політичних заколотах, що були счинилися після винайдення друку, вони несподівано знов опинились у “книгах жартів” XVI-го та XVII-го століття.

За останніх літ чимало попрацьовано, найбільше ж континентальними вченими, щоб з'ясувати собі родовід народних казок. Та ще більше зостається непоробленого на цім полі висліду, яке справді

Безмірно багате і довге й широке,
Засяєне цвітом і зіллям усяким,
Усім, що твій зір і твій слух веселить¹³.

Мабуть упаденовітнесвітлонаспособи, якими східні вигадки розходились по Європі, якщо більшу увагу звернуть на обслідування старих чернецьких збірок проповідів та оповідань, призначених для проповідницького вжитку¹⁴. Один дуже надійний почин, задля англійських читачів, зробив

¹³ Вірші переложив не я а др. Франко, а в мене було переложено прозою. Так само др. Франко звіршував уривок на ст. 41 і фаблію на ст. 43–44. За все це складаю моєму шановному приятелеві щиру подяку, а надто за його гарний переклад фаблію. *А.К.*

¹⁴ Клоустон радить фольклористам студіювати західні проповідницькі збірки, і каже, що там є багато жартівливих ехемп'ів. В польській проповіді 17–18 ст. теж багато “прикладів”, які взято з “Римських діянь”, “Великого Зерцала”, “Варлаама та Йоасафа”, “Троянських сказань” і т. і. Привід дали Поляки. В 16-му ст. їхня проповідь іще була поважна, серйозна; та як понаходили до Польщі Єзуїти, то вони впровадили в церковну проповідь світський елемент, спершу попросту цікавий, а далі – і цікавіш і смішливий. (У Скарги сміховин ще не було). Вони сподівалися (і зовсім справедливо), що розцікавлені парахвіяне громадно вчашатимуть до костьолів, уважно слухатимуть казання і таким способом непомітно перейматимуться тими ідеями і тенденціями, які схоче перевести казnodій. Звісно, польські проповідники не мали вигадувати “прикладів” самі, а любісінько могли користати з західніх проповідницьких збірок, особливо з Меффрета (XV ст.). Найбільше вславився із своїх архижартівливих, іноді аж непристойних “ехемп'ів” Млодзяновський (під кінець 17-го ст.) Руські проповідники, щоб конкурувати з польськими, запровадили й до православних церков той самий звичай. Йоанникій Галятовський у своїй книзі “Наука альбо способь зложеня казаня” – радить проповідникам, що коли вони бажать мати

у цім напрямі професор Т.Ф. Крен (Crane) з Корнельського (Cornell) університету в Нью-Йорку; той професор у березні 1883 р. виголосив перед “American Philosophical Society” дуже вчений, опрацьований і цікавий відчит про середньовікові проповідницькі книжки та оповідання (“Mediaeval Sermon-books and Stories”) надрукований у “Proceedings” (“Трудах”) того товариства. Хто найперш од усіх почав регулярно брати до своїх проповідей ехемпла, себто оповідання, які мали б навчати парафіян та підтримувати їхню увагу, як що вона могла б була втомитися, – дак це

якнайбільше слухачів, то нехай обіцяють у своїм казанню, що от, мовляв, другим разом розкажу вам мудрії і дивні, веселії і смутнії речі (ст. 518-а 3-го видання 1665-го р.; в перших двох виданнях тієї ради ще нема). Але хоч Галятовський і силувався годувати своїх слухачів усякими новинками, та не ганявся за сміховинами. Не те Антоній Радивилівський. Видаючи 1676 року свій “Огородокъ Маріи Богородици” він перепрошує своїх читачів, що нічого свого, справді нового він не міг придумати, бо, каже, на світі нема нічогоісінько нового; та натомість він гуртує до своєї збірки величезну силу давнійших гісторій та прикладів і заправляє їх своїм гумором, іноді аж через лад сміливим і неповажним. Іннокентій Гізель був ворогом усяких новітностей у проповідуванню, тільки ж його ради не дуже-то припадали до смаку южноруській громаді. В “Кіевской Старинѣ” 1892, янв. ст. 148–154, опубліковано рукописні уваги, які поробив хтось у кінці 17-го століття на печатнім примірникові Гізелевого твору “Миръ челоуѣка съ Богомъ”. Гізель каже, що гріх “изобрѣтеніе новостей неподобающихъ”, а приписка каже: “казнодѣи мудріѣ тое чинятъ”. Гізель каже, що в проповідях не треба дбати про новість, а приписка: “Тепер того и казнодѣя, що нового повѣдає, а без концептов и не казане”. Якого сорту були концепти, видно з приписки: “Н. п. казнодѣи передѣ казан’емъ вино пют або горѣлку”. Можна думати, що не тільки по містах, а навіть по селах попи оздобляли свої казання “прикладями” (які потім розходились поміж людом). Теофан Прокопович, викликаний Петром I до Петербургу, своєю жартівливою проповіддю з “прикладями” чимало прислужився популяризації реформ Петрових: у своїх проповідях він, допускаючи сміховинні “приклади”, легко міг виспівати ворогів Петрових нововпроваджень. Хто з наших читачів схотів би заходитися коло цікавих студій над впливом “прикладів” на народню русько-українську словесність, той мусив би взяти собі на поміч Круеля (Cruel, Gesch. d. deutschen Predigt im Mittelalter – де є, напр., про Меффрета), Мехержинського (Mecherzyński, Historya wytomu w Polsce), Сумцова (про Галятовського, в “Кіев. Стар.” 1884) і зовсім недавню працю М. Марковського (про Радивилівського, 1894). Остання книжка визначається дуже лихою, антиукраїнською тенденцією (а в філологічній частині навіть великою наївністю, якщо не необразованнем), тільки ж ми її щиро поручаємо нашим читачам, бо там є багато дуже, важного сирого матеріалу: видано недруковані писання А. Радивилівського, передруковано важнійші “приклади”, переказано зміст решти і пороблено порівняння з Gościńcem Дзеловського, Римськими діянями, тощо. А.К.

був Жак де Вітрі (Jaques de Vitry)¹⁵; він помер у Римі 1240 р. Цей високий князь церкви і вчений був у Хрестових походах чимало років і був навіть настановлений за єпископа Акконського (Акрського) в Палестині 1217 р.;

¹⁵ Замість “Jaques de Vitry” має бути “Jacques de V.”. Клоустон каже, що він помер 1240-го року, а в Гастона Парі названо рік 1250-й. І заголовок Вітрієвого твору у Клоустона не такий, як у Парі: у того не “Sermones de tempore et sanctis”, а “Speculum exemplorum”. Може бути, що се два особні твори: Sermones – то собі один, а Speculum – то другий. І Парі завважує, що Вітрієву книжку ще й досі не надруковано. Клоустон, певне, знає її тільки з тих витягів, які знаходяться у Крена. Порівн. рос. переклад брошюри Гастона Парі “Восточныя сказки въ средневековой французской литературѣ, переводъ Л. Шепелевича” (Одесса 1886), ст. 11. Брошюрка ця не погана, тільки там є помилка про Калілу та Дімну, що буцім арабський переклад зроблено не з пеглевійської мови, а з сирійської. А.К. Про се нема й сумніву, що Speculum exemplorum – зовсім інша книга від Вітрієвих Sermones. Завважу, що в виданні кардинала Пітра (Pitra, Spicilegium Solesmense, Analecta novissima, т. II, стор. 452 і далі) подано витяг змісту твору до Вітрієвого і вказано всі приклади які є в ньому; твір сей названо там Sermones vulgares. Тим часом Speculum exemplorum – не що, як витяг із величезної книги Вікентія з Бове (Vincentius Bellocensis, Speculum magnum quadripartitum) і було друковане безліч разів по-латині ще від XV ст., гл. К. Goedeke, Every Man, Homulus und Hekastus, ст. 207, де приведено видане з р. 1481; (у мене є подібний екземпляр-інкунабул, та, на жаль, без титулової карти). Приклади в тій книзі упорядковані по теологічним темам і зв’язані одні з другими коротким коментарем. Пізніше зроблено другу редакцію Speculum exemplorum, де приклади впорядковано також по темам, та сі теми зложено поазбучно (напр. Ад, Божество, Добрі вчинки, Молитва і т. д.); старий польський друк такого Speculum, може з XVII ст., без початку і кінця, є також у мене. В XVII ст. сей твір перекладено й на нашу мову з польського; рукописні його списки попадаються у всіх більших колекціях рукописів у Росії (гл. Архимандритъ Леонидъ, Систематическое описание Славяноросійскихъ рукописей собранія гр. Уварова, т. I, стор. 531–533, де показано 10 списків сего Зерцала, та не всі вони повні; в Румянцівському музеї і Імп. Публ. бібліотеці є також списки Зерцала). Найповніший список в збірці гр. Уварова має 845 прикладів; список Імп. Публ. бібліот. 844 приклади. Зерцало перекладене було в XVII ст. з польського також на російську мову. Про малоруський (чи білоруський) переклад Зерцала гл. працю проф. Владімірова, Великое Зерцало. В грецькім церковнім письменстві аналогічними підручниками “прикладів” були різномодні “Отечники”, “Патерики”, “Лимониси”, “Старчества” – збірки коротких оповідань, головно про аскетів і їх боротьбу з демонами, про чудеса, покуси і т. і. Виривки з тих книжок вставляювано також у “Прологи” (збірки коротких житій святих, що відчитувано в церкві перед вечірнею або перед проповіддю, а по монастирях перед обідом). З тих матеріалів, почасти східніх почасти західніх, зложили в XVIII ст. наші Василяне важну книжку “Народовѣщаніе” (в XVIII ст. її вийшли

не може бути найменшого сумніву, що він зі сходу приніс додому багацько оповідань, якими дуже навантажені його “*Sermones de tempore et sanctis*”. Близько до того часу жив Етьєн Бурбонський (Etienne de Bourbon), що помер у Ліоні коло 1261-го р.; його велика збірка оповідань, яку звичайно кличуть “*Liber de donis*”¹⁶, призначалася спеціально для проповідницького вжитку. Ця книга, так само як і “*Sermones*” Жака де Вітрі, зложена вчаснійше, ніж “*Gesta Romanorum*”. Остання книга – великий склад моралізуючих повісток, цікава мішанина класичних, східніх та готських вигадок і легенд; зложена її, як думає Естерляй, спершу в Англії, під кінець XIII-го століття, тай з неї сталася підвалина для другої латинської книги під тим самим заголовком, зложеної незабаром на континенті. “Вплив *Gest*’-ів на англійську поезію”, каже сер Фредерік Мадден у своїй передмові до одного раннього англійського перекладу (зробленого десь певне за королювання Генріха VI), який становить одну з публікацій Роксборського Клубу (Roxburghe Club), “був дуже значний за царювання Річарда II і його наступників тай зовсім однаковий з тою силою, яку мала оригінальна латинська компіляція над італійськими повістярами (novelists). Твори Гоуера (Gower), Чосера (Chaucer), Оккліва (Occleve) та Лідгета (Lydgate) дають багато прикладів, звідки бачимо, що ці поети близько знали тую збірку. “*Gesta*” гарно ілюструють собою, як то східня байка та класичні оповідання зросталися в одно тіло з Феодальними інституціями Європи; об тим значенні “*Gest*”-ів не може сумніватися ніхто, хто пильно

два видання в Почаєві, а в нашім столітті одно у Львові); є се обширний катехізіс, причім як пояснення до кожного артикулу віри приведено одно, два або й більше оповідань, браних із *Speculum exemplorum*, *Legenda aurea* та з грекослов’янських збірок в роді тих, яких титули наведено вище. Лагодиться а може й вийшло вже видання Вітрієвої книжки з ученим апаратом, зладжене одним бельгійським ученим. *І. Ф.*

¹⁶ Повний заголовок цього твору: *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus, ordinatis et distinctis in septem partes, secundum septem dona Spiritus sancti et eorum affectus, currens per distinctiones materialium, per causas et effectus, refertus auctoritatibus et rationibus et exemplis diversis ad aedificationem pertinentibus animarum, scripsit Stephanus de Borbone*. Це розправа про сім дарів Духа Святого (Ісаїя XI, 2, 3): *Timor, Pietas, Scientia, Fortitudo, Consilium, Intellectus i Sapientia*, звідки цю книгу звать ще “*Liber de septem donis*”. – Лекуа де ля Марш (Lecoy de la Marche) надрукував багато витягів з цієї праці під заголовком: “*Anecdotes historiques, légendes et apologues, tirés du recueil inédit d’Etienne de Bourbon, dominicain du XIII-ème siècle, publié pour la Société de l’Histoire de France (Paris 1877)*.” Проф. Крен зазначив, що видавцеві уваги до оповідань не такі повні, яких бажалось би, тай проминено багацько найцікавіших паралелів. Та не вважаючи на те, оця вибірка Етьєнових *exempl*’-ів буде дуже корисна задля тих, хто висліджує історію бродячих оповідань.

перечитував сторінки тієї книги; вона варта більше ніж звичайної уваги, бо це єдиний приклад компіляції, зробленої в монастирській самотині, і яка, посередньо чи безпосередньо, дала Боккаччєві його повість про “Двох приятелів”, Гоуєрові й Чосєрові – їхню “History of Constance”, Шєкспірові – його “Merchant of Venice”, Парнєлєві – його “Hermit”, Уальполеві – його “Mysterious Mother”, Шіллерові¹⁷ – його “Хід до гамарні”¹⁸. “Sermones” Жака де Вітрі та “Liber de donis” Етьєна Бурбонського появилися передше,

¹⁷ Шіллера, “Хід до гамарні”, – так виправив д-р Франко зам. Клоустоного “Fridolin”. Тільки ж остання назва більше знайома російським читачам, бо під таким заголовком переложили тую баладу на російську мову Міллер (1860), Глинка (1859), Неизвѣстный (1850). У Жуковського заголовок “Судь Божій”. А.К. Я переклав дослівно титул Шіллерів “Der Gang zum Eisenhammer”, що подає й тему баллади. *І.Ф.*

¹⁸ Найстаріші латинські рукописи Gesta Romanorum ми маємо з 1326-го року, тільки ж сама збірка в первіснім своїм вигляді очевидячки буде старіша. Десь певне вона найперше складалася з самих оповідань про Римлян (звідтіля й її заголовок такий), а потім, не міняючи заголовка, увібрала в себе новіший матеріал з “Moralitates” Робєрта Голькота (що помер 1349 р.) з “Declamationes Senecae cum moralitatibus”, з “Сімох мудрців”, з “Житій святих” і т. і. (деякі латинські повісти в “Gesta”, може бути позичено з візантійського письменства). Найперше видання латинського тексту друкувалося в Кельні 1572 р.; там є 181 оповідання; але в рукописах кожен переписчик збагачував збірку ще новими Nr.-ами, тим-то з рукописів ми маємо оповідань аж 283. Nr. 173. латинської збірки – то дуже улюблена у нас Слов’ян повість про Аполлонія короля Тирського. Русь познайомилася з Gesta Romanorum через Польщу (східній руський переклад зроблено з польської “друкованої книжиці” в другій половині XVII ст.), тільки ж деякі сюжети могли прийти до нас ще й раніш з письменства візантійського. Руський текст надрукувало тепер Общество любителей Древней Письменности (СПб. 1877–78). Найповніше видання латинського тексту зробив Естерляй (Oesterley, Gesta Romanorum, 1872). В передмові та увагах до свого видання Gesta Romanorum Естерляй подав і літературну історію цього пам’ятника і понаводив варіанти. Те саме зроблено і в петербурзьким виданні староруського тексту, тільки ж там є кумедна догадка, буцім польського перекладу Gest’ів не було, а той східній руський (московський) переклад, який зроблено з “польської друкованої книжиці”, зроблено буцімто не з польської мови, а з білоруської, яка ніби здавалась перекладачам за польську. Що сей здогад неправдивий, тепер уже зовсім певна річ, бо Пташицький віднайшов і обслідував два друковані польські видання Gest’ів XVII ст., які переходяться в Краківській бібліотеці. Про се він написав гарну статтю “Средневѣковыя западно-европейскія повѣсти въ русской и славянскихъ литературахъ”, Историческое Обзорѣніе, 1893. т. VI. Трохи раніше писав про Gesta Барсов у своїй книжці, “Вольтеръ и Римскія дѣянія” (СПб. 1892). Очевидячки не треба нам забувати вжєзгаданого не раз

ніж “Gesta Romanorum”, а через те вони мають велику вагу для того, хто хоче досліджувати розповсюдження народних казок; опроче, автори Gest-ів винні безліч оповідань цім обом творам, так само як і Discipulin’i Clerical’ній Петра Альфонса. Візьмемо приміром повістку про законного сина, якого впізнали через те, що він odmовився стріляти в тіло свого померлого батька, тим часом як два другі брати ані трішечки не вагались; це 14-а голова континентальних Gest.-ів¹⁹, її взято з Liber de donis Nr. 160. Первісна форма повістки стоїть у Талмуді от яка: “Один чоловік підслухав, як його жінка каже до своєї дочки, що хоч у неї є десятеро синів, та тільки один з-поміж них сміє справді вважати її чоловіка за свого батька. Як помер батько, то показалося, що він записав усе своє добро на одного тільки сина, та в заповіті не названо його. Зайшло питання, на котрого ж то сина він натякав з-поміж десятих. Пішли всі до раббі Беннаа (Benpah) тай прохали його, щоб він їх розсудив. То він: “Ідіть – каже – тай бийте могилу вашого батька, аж доки він не підведеться тай скаже вам, котрому з вас він покинув своє добро”. Всі поробили так, опріч одного-однісінького; як же з того він виявив свою пошану до батькової пам’яті, то зміркували, що він і є той один, кому батько оддав свою ласку. Таким способом поклали, що заповіт – то тільки про його, а всіх прочих поодкидали од спадщини”²⁰. В Gest’ах ми читаємо, що жив-був на світі один розумний король, а в нього була жінка, що він її любив, а вона його ні. В неї було троє незаконних синів, вони зробилися невдячні й бунтовливі. Тим часом у неї знайшовся ще один синаш, що його праволожність була зовсім певна. Як помер король, сини його заходились сваритися, хто має право на батьківський престол. Нарешті вони погодилися понести справу на суд до одного шановного лицаря покійного короля. Той загадав їм витягти батькового трупа з домовини, постановити його просто тай пускати в нього стрілами, ніби в мету; хто поцілить у саме серце свого батька, тому й буде царство. Стріла першого сина поранила правицю королеві; стріла другого влучила йому в рот, а стріла третього пробила йому серце. Тільки ж четвертий син зачав ридати й голосити, тай казав із слізьми на очах: “Ой, бідний мій батьку! чи

Піпінa, Очеркь литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ, ст. 180–198. А.К.

Перекладу “Gesti-в” на полуднево-руську мову досі не видруковано, хоча порекладів таких було, здається, кілька. Я приготую для “Памяток старої українсько-руської літератури”, що видає Наук. Тов. ім. Шевченка, видання червоно-руського перекладу (з признаками лемківського наріччя в мові), зробленого в XVIII ст., з рукопису Перемиської капітульної бібліотеки. Польський текст сих старих видань опублікував недавно д. Брасон у виданій Краківською Академією наук “Bibliotece pisarzów polskish”. І.Ф.

¹⁹ На англійську мову переложив Суон (Swan).

²⁰ Hershon, Talmudic Miscellany, p. 142 par. 29.

ж до того я дожив, щоб бачити з тебе жертву нечестивої спірки?!” Через те, що він не захотів стріляти, лицар поклав, що він і є правдивий син, тай присудив йому батьківське царство. Ця версія з початку темна, але під ч. 21-м вибірки середньовікових латинських повісток, що видав Райт (Wright) для “Percy Society”, ми читаємо: “Був собі чоловік тай мав од своєї жінки, як гадав він, трое синів. Одного дня вони посварилися, то жінка й сказала до чоловіка: “Ти думаєш, що оці хлопці – твої; але на правду то тільки один-однісінький буде твій син”. Як батько помер, то його “пан” загадав парубкам стріляти в його тіло, дак третій одказав: “Хіба він не батько мені? Хоч цілий світ мені дайте, то я в його тіло не стрілятиму. Ви швидче візьмете собі геть усе його добро, ніж я стрільну в нього хоч раз”. Тоді пан сказав до нього: “Ти його правдивий син, то й бери його багацтво-статки”. Райт вважає, що в першій частині цього оповідання є деяка схожість з одним оповіданням із старої французької збірки: “Cent nouvelles nouvelles”, N. 51: “Le vrais père”²¹.

²¹ Немало з того самого часу що й версія Етьєна Бурбонського, коли не з ранішого, є один fabliau під заголовком: *Le jugement de Salomon* (Barbazan, éd. Méon, III, 440; *Le Grand*, éd. 1783, II, 429). Там, як воно видно й із заголовку, судець у цій спірці – то премудрий жидівський цар. Гертедж (Herrtage) у примітках до своїх видань *Gest’-ів* (заходом товариства *Early English text Society*) наводить версії з книжки Олександра Некема (Neckam): “*De natura rerum*”, cap. CLXXVI, p. 313, з кінця XIII – ст.; та з Zuinger-ового “*Theatrum vitae humanae*”, Базель 1586, том VII, кн. IV, ст. 1910. Те саме оповідання є у великій збірці Івана Бромйарда (Bromyard) з кінця XIV-го ст. “*Summa praedicatorum*”, див. “*Filiatio*”; в Herolt-овім “*Promptuarium exemplorum*” та в “*Sermones Dominicales*” Івана Фельтона 1431 (Harl. MS. 4, лист 256). Про цю оказію оповідає ще й “*History of Friar Bacon*” (диви “*Early English prose romances*” Томса (Thoms), I, 319); Гелет (Gueulette) скористав з неї у своїх т. зв. “*Contes Tartares*”. Нарешті це сюжет балади, зложеної певне за перших років XVII ст. (передруковано в J. Payne Collier, *Book of Roxburgh Ballads*, 1847), а її заголовок: “*A pleasant history of a gentleman in Thracia, which had four sonnes, and three of them were none of his own: shewing how miraculously the True Heire came to his inheritance*”. – Одрозу кидається в вічі, що це далекозвісне середньовікове оповідання – рідне з уславленим судом Соломоновим, про який оповідає перша “книга Царств”, голова III, 16 і далі. Той випадок, що дві жінки споряються про живу дитину, трапляється і в одній із Джатак (Jâtakas), або буддійських казок про зродження Будди див. переклад дра Піс Девідса (Rhys Davids, *Jâta-ka-tales*, т. I, ст. XIV–XVI та його уваги до того ст. XLIV–XLVII. До сего порівн. Tendlau, *Fellmeiers Abende. Märchen und Geschichten aus grauer Vorzeit*. Frankf. am M. 1856, N. LI, ст. 265–266 (там усі стукають у могилу батька, тільки правдивий син не хоче турбувати мерця). В староруській Палей судець – то сам Соломон; він загадує позивальникам одтяти мерцеві праву руку, а старший брат не дає. Диви Тихонравовъ, *Памятники отеч. русск. литературы* I, 257 і д.;

І де-Вітрі, і де-Бурбон переказують одне дуже відоме оповідання про старого чоловіка та його двох жінок, що одна з них повискубувала йому все його сиве волосся, а друга – все котре чорне, тай зостався він лисий. Це теж є у Талмуді. Аллен Ремсей (Allan Ramsay) звіршував з того одну свою байку, під ч. 18, що починається ось як:

Повідає давня казка:

Був раз муж собі, которий

Мав дві жінці, що одна

Була з Вігів, друга з Торій.

У старого того дурня –

Певно не від супокою –

Змішаний був чорний волос

В рівній мірі з сивиною.

А жінкам його – їй Богу,

Й одної досить було би! –

Одній чорне, другій сиве

Припада не до вподоби –

і так далі, такими самими дубовими віршами; а мораль, має звідси впливати така, що державні інтереси терплять там лихо, де є дві великі політичні партії, – так само як “поміж двома стільцями” і т. і. Дуже цікаво подивитись, як перекручено цю саму вигадку у Китайців: “Один чоловік, що в нього борода зачала сивіти, звелів своїй другій жінці повискубувати всі сиві волосини. Вона як побачила, що сивого волосся, дуже багацько, заходилась його вискубувати. Тільки вона не змогла впорати самі сиві волосини, а повискубувала й чорні. Як скінчилася справа, чоловік поглянув на себе в дзеркало тай здивувався. Він кинувся суворо лаяти дружину, а вона одказала: “Коли мені треба було повисмикувать усе те волосся, якого було більше, дак чому ж би я мала не вискубти й того, якого було менше?”²²

В “Liber de donis” (№. 507) є оповідання про те, що ніби Гомер (sic!), як йому заборонили були увійти до царських палат через те, що він був одягнений у погану одіж, – з’явився якомсь-то в багатім убранні, тай тоді його повітали дуже добре, і він дістав те, чого прохав; але замість дякувати за тую ласку цареві, він подякував своїй одежі. Цю саму річ, між багатьма іншими однаковісінько підробленими, оповідають про Данта. Ще в іншій формі прикладають цю вигадку до Джуффи (Giufu), типового дурника в Сицилії; до Ходжі Насреддіна Ефенді в збірці турецьких жартів

А. Веселовській, Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ, СПб., 1872, ст. 84 (слов’янський текст) і ст. 86 (показчик літератури цього оповідання).

²² Див. вибірку з китайських казок і байок, в додатку до “Avadānas” (індійські байки та приповідки), переложену з китайської мови на французьку од Станіслава Жюльєна (Julien), Париж 1859.

приписаних цьому типовому штукареві Османському²³, та до одного вченого людя в Gladwin'овім: "Persian Moonshee"²⁴.

Ще одна з цікавих побрехеньок у "Liber de donis" (так само як у де-Вітрієвих "Sermones") оповідає про корчмаря, що мав звичай ніби-то навмисно розхлюпувати вино своїх гостей та потім жартовливо нагадувать їм, що – як каже стара приказка – то це їм щасливий знак: Нос significat abundantiam quae veniet vobis, et bonam fortunam. Тільки ж один пілігрім, як і йому хазяїн зробив те саме, нишком витяг чіп з барила, а потім нагадав корчмареві його дорогу приказку. На цю сміховинну тему написано один фаблію, а звідтіля взялись до цієї теми італійські новелісти. Вона також становить ч. 29 в "Novellette di San Bernardino", та ч. 372 Павлієвого²⁵ (Pauli) "Schimpf und Ernst"²⁶. Уей (Way) переложив сей фаблію з Лєграна (Le Grand) на англійські вірші. Ось він:²⁷

²³ Ходжа Насреддін уродився в Сіврі Гісар, поблизу Ангори, жив у початку XIV ст. Турецьких видань його жартів є нечисленна сила, приміром у мене самого є Булакське видання 1823 р. та пара константинопольських 1838 та 1856. Всі вони носять однаковий заголовок: "Латаїф", себто "Жарти". Французький переклад зробив Декурдеманш (J.A. Decourdemanche, Les plaisanteries de Nasreddin Khodjâ. Париж 1876). Про вплив "жартів" на нашу народну творчість була в "Кіевской Старинь" 1886 р. стаття Кузьмичевського: "Турецкіє анекдоты въ украинской народной словесности". – Оцей випадок, про який згадує Клоустон (пошана до одежі), одбивається в нашій "Думі про Ганджу Андибера". Український анекдот того самого змісту ми бачимо в Чайченковій збірці п. з. "Веселий оповідач", що видано (вдруге) моім заходом у Москві 1892 р. – А.К.

²⁴ The Persian Moonshee, containig a copious Grammar and a series of entertainig stories; also the Pund-namuh of shykh Sadee, being a compendium of ethics in verse, by that celebrated poet, to which is added forms of adresses, petitions, citations and bonds etc. etc., by Francis Gladwin Esq. (Калькутта 1801). Це видання дуже рідке, а частіш трапляється Лондонське видання 1840-го р., що має той самий титул та з додатком:.. together with an english translation. Second edition, revised, corrected and translated into the roman character (себто транскрибовано латиницею поруч оригінального східнього письма) by William Carmichael Smyth. Що ж до самого слова "мунші", або краще "монші", то воно означає: "письмовник", польськ. "sekretarz". А.К.

²⁵ Павлі був зроду жид, та вихрестився й зробився францисканським черцем. Перше видання його книжки "Schimpf und Ernst" відноситься до 1522-го року. А.К.

²⁶ Цю збірку видав з багатим показчиком паралелів Естерляй (Oesterley, Pauli's Schimpf und Ernst, Publicationen des Stuttgarter Literarischen Vereins, 3 томи); її передруковано надто много разів то цілком, то в вибірці. А.К.

²⁷ Не маючи під руками Лєгранової книжки, мушу взяти той віршований англійський переклад, який наведено у Клоустона, та вже звідси перекладаю по-нашому. А.К.

Коли бусурмани забрали Аккону,
А може рік другий, не більше, потому,
В Нормандії сталась притичина тая,
Котру розповім вам, як сам пам'ятаю.
Жив там школярина, та так то убого.
Що з “блага земного” не мав він нічого.
Раз якось не мав він ніщо для обіда,
Лиш бідний окрасць – чверть бохонця хліба.
Щоб сяк-так проковтнуть обід той жебрацький,
Зайшов до шиночку отам край рогачки
І мовить: “Шинкарю, чверть дудка ось на,
Та дай мені живо чверть мірки вина!”
Шинкар був, здається, мужицької вдачі:
Що другий обіда – не знає й не баче,
З найближчої бочки він мірку налив,
Та з мірки до чарки коли уділив,
То так її з розмахом ставив на стіл,
Що більш половини розхлюпнув на піл,
І глянувши згїрдно почав він казати:
“То, пане скубенте, ти будеш багатий!
Бо кажуть – не знаю, чи брешуть, чи справді:
Розхлюпнуть вино, се добро значить завжди”.
Норманець подумав, то шкода й роботи
Сваритись, чи злитись з-за хлопської псоти.
Дотепний і хитрий, він взявся на штуку
І ось яку видумав кару на злюку:
В убогій калитці він мав ще пів дудка,
І любо, мов злого й не думає тутка,
Подав шинкареві. “Ну, дай, душе щира.
За грїш сей мені ще чверть кусника сира!”
Корчмар на орище, де сир мав у сховку,
Побіг та воркоче собі без умовку.
Школяр мій в тій хвилі підсочив тельмом
І вихопив чопик із бочки з вином.
Пливе та булькоче плин чистий, злотистий,
Вже в корчмі поміст весь покров болотистий
Шинкар прибігає, аж мечесь зі злости!
Вперед заткав бочку, тоді вже до гостя.
Та крепкий Норманець струснув ним щосили
І пхнув, аж пляшки всі на піл полетіли.
І якби сусіди не збіглись на галас,
То тут шинкареві і смерть була б сталась
Ся річ дійшла швидко до княжого суду.

Був Генріх Шампанський князем сего люду.

То перший крикливо шинкар промовляв,

Заплати за бочку й посуду жадав.

Та князь, щоб се діло як слід розжувати,

Велить школяреві всю правду сказати.

Сей все вияснює від слова до слова,

І ось як кінчилась та смілая мова:

“Мій князю, шинкар сей добра мені много

Ворожив, як з чарки вина хлюпнув мого.

Їй Богу, коли б мав я лиш пів тих удач,

То б був на все місто найбільший багач!

Чиж диво, що вдячність почув я в сім разі

І щоб відплатитись отсему добрязі,

Я хтів його геть ще багатшим зробити, –

На те було варто й пів бочки розлити”.

Замовк. Заплескали дворяне довкола.

Так мудрої речі не чули ніколи.

Усі за Норманцем, що злюці втер ніс, –

Сам добрий князь Генріх сміявся аж до сліз.

Потім відпустив їх і присуд дав так:

“Розлялось – пропало, – дарма, чи на злий, чи на добрий се знак.”

Др. Джонсон казав, що крісло в шиночку – то сідалище людського щастя: “чим більше ви там вимагаєте, тим щиріше вас вітають”. Річ певна, що це правда... коли в вас є гроші, чим заплатити. Тільки ж “пан-господар” може бути так само дуже грубим, як і ввічливим: а того бідного панка, про якого йде мова в оповіданні, десь певне не “вітали в харчевні як найщиріше.” Тут є одна тонка гумористична риса, в тім місці, де фабліо обмальовує шинкарський гнів: побачивши, що гість наробив велику шкоду, бо розточив вино, шинкар попереду заткнув чопом барило, а вже потім накопався на свого ворога; він не дав своїй гнівній лютості перемогти хазяйські думки про економію.

Парнелль зложив своє поетичне, колись дуже популярне оповідання про пустельника (The Hermit) за 80-ою главою “Gesta Romanorum”, куди воно дісталось або з “Sermones” Жака де Вітрі, або з “Liber de donis” Етьєна де Бурбона. Здається, “Gest”-ове оповідання не було звісне Томасу Бредуордаїну (Bradwardine), сповідальнику Едуарда III, що вмер 1349-го року за декілька тижнів по своїм висвяченню на кентерберійського архієпископа, бо він наводить його в своїм “De causa Dei contra Pelagium” покликаючись на де-Вітрі (Jacobus de Vitriaco). В тому оповіданні один одшельник заходився міркувати, чи божий присуд справедливий? Отже лихим людям Бог дає щастя, а добрі страждають. Щоб порозганяти його сумніви, з неба присилається до нього янгол, і вони вкупі йдуть подорожувати. На першу ніч вони зупинилися в хаті одного дуже побожного

людця, а вранці янгол бере з собою з хати великий золотий кубок. Другої ночі вони знайшли притулок у хаті другого святого мужа, і вранці янгол, саме перед одходом, убив дитину в колисці, єдине чадо їхнього господаря. На третю ніч вони прийшли до одної господи, де їх знов вітали дуже гарно; як вони одходили вранці, хазяїн вирядив з ними свого любимого довіреного ключника, щоб він показав їм шлях. Переходячи мостом, янгол зіпхнув ключника в річку, і той втопився. Четвертої ночі їх дуже погано привітали в господі одного лихого чолов'яги; тільки ж як прийшов ранок, то янгол подарував йому золотий кубок. Далі він пояснив пустельникові свої чудні вчинки: він украв кубок у найпершого хазяїна, бо той, п'ючи з нього щоранку, був почав трохи недбати про свої святі повинності, хоч не так сильно, щоб другі або він сам завважили це; краще йому буде позбутись кубка, ніж помірності. Сина-одинця другого доброго чоловіка він убив через те, що відколи той син народився, батько почав подавати убогим дуже мало, а заходився ховати гроші задля свого чада; тепер, знов, дитина пішла на небо, а батько на землі служитиме Богу краще. Ключник, що його втопив янгол, змовився вбити свого пана в найближчу ніч. Що ж до лихого чоловіка, то як йому нема чого сподіватись у тім світі, янгол подарував йому дещо на сім світі; зрештою той подарунок стане йому западнею, бо він стане поганьшою людиною. – Це оповідання знаходиться теж у деяких списках “*Vitae Patrum*”, а звідти мабуть узяв його Жак де Вітрі, що одну його версію Гастон Парі вважав за первопочаток середньовічних варіантів. Воно знов з'являється в “*Sermones de tempore*” Івана Герольта, друкованих в Нюрнберзі 1496. Воно теж трапляється в трохи переробленій формі, з деякими одмінами і з одним додатковим злучаєм, в “*Certain Conceptions or Considerations*” Сера Персі Герберта, друкованих 1652 р. Головну суть Гербертового оповідання списав Гоуелль (Howell) в листі: “*To my Lord Marquis of Hertford*” і надрукував у старому виданні своїх “*Epistolae Ho-Elianae*”. Опроче деяких перестанов та одмін у пригодах, які Бредуордайн за Жаком де Вітрі розложив на чотири дні, Гоуелль (11-е вид. 1754 р.) зробив от який додаток:

“На п'ятий день вони прибукали до багатого міста, але ще за скількись миль перед тим, як вони мали прийти до самого міста, вони зустріли якогось купця. Було вже надвечір. Купець віз с собою велику торбу з грішми і спитав у молодика (себто янгола) про дорогу. Той напровадив його на геть супротивний шлях, а сам вкупі з одшельником пішов до міста. Коло міської брами вони побачили чорта, що лежав, ніби він був вартовий: тільки ж він спав. Ще ж вони познаходили там багато всяких і жінок, і чоловіків, що тішили себе всякими забавами: котрі співали, котрі танцювали, а котрі бенькетували. Далі вони прийшли до капуцинського монастиря, і там знов коло брами вони побачили цілі легіони чортів, що обложили той монастир”. Нарешті янгол роз'яснює пустельникові: “купця напроваджено на неправдивий шлях тому, щоб урятувати його од розбійницької банди,

яка змовилась достерегти його, вбити й пограбувати; пишне місто так оддалося Люциферові, що той потребує одного-однісінького вартівника, щоб калавурив, – тай той любісінько може спати на своїй варті; навпаки, проти монастиря, де живе стільки праведних душ, марне він приводить легіони чортів на облогу: праведники безпечно тримаються проти біса, не вважаючи на всю його пекельну міць і хитрощі”.

В “Contes devots” ми маємо одну з найраніших європейських версій під заголовком: “L’ hermite, qu’un ange conduisit dans le siècle”. Там є ось які випадки: з оселі одного пустельника взято порцеляновий кубок, а потім оддано одному скупому, що його слуга вилаяв обох подорожніх; багате аббатство янгол спалює, бо черці розлінувалися, звикли до розкошів і занедбали свої релігійні повинності: тепер знов вони збудують собі монастир на простійшій лад та житимуть помірно й побожно; втоплено сина одного багатого, але доброго чоловіка. Див. *Le Grand, Fabliaux, ou Contes du XII-e et du XIII-e siècle* (Париж 1781, т. V, ст. 211–223.)

Первопис знаходиться в Талмуді: Раббі Йоханан син Леві подорожує разом з Ілією, що вернув на землю. Випадки там от які: з Іліїної молитви здихає єдина коровиця бідного чоловіка. Святий каже теслі полагодити огорожу коло одної хати, де господар, пихата й багата людина, повівся з ним дуже негостинно. Увіходячи до синагоги, Ілія вигукує: “Хто хоче взяти до себе й годувати нас двох убогих?” Ніхто нічого не одвітив і подорожніх ніяк не вшанував. Вранці він знов прийшов до синагоги і обіймаючи членів її, сказав: “Зичу вам, щоб ви всі поставали найстаршими!” Другого вечера Ілія з Йохананом прийшли до другого міста. Там члени синагоги одіслали їх до найкращої гостинниці, а там знов поводитися з ними з честю. Розстаючися з тою синагогою вранці Ілія сказав: “Бодай ви мали тільки одного старшого!” Раббі Йоханан не міг довше здержувати свою цікавість: “Витолкуй мені”, – каже він до Ілії, – “що мають означати всі ті вчинки, котрі я спостеріг? Тим людям, що повітали нас дуже зле, ти зичив багато доброго, а тим, котрі нас приголубили, ти не сказав ніякого підхожого зичливого слова.” То Ілія на те одмовив: “Спершу ми зайшли до господи одного вбогого чоловіка, що привітав нас дуже ласкаво. Було призначено од Бога, що того самого дня має вмерти його жінка. Я помолився до Господа, щоб замість неї викупом була корова; Господь учув моє благання і зберіг убогому чоловікові його дружину. Багатир повітав нас дуже неприхильно, то я полагодив його огорожу, не ставлячи нової підвалини і не скопуючи давнішої. Якби що він захтів будувати огорожу сам, він би був розкопав стару, а під нею лежить скарб; тепер того скарбу він ніколи вже не викриє й не візьме. До членів негостинної синагоги я промовив: “Зичу вам, щоб ви всі поставали тут найстаршими!” бо де багато верховодів, то там нема лагоди. А до других я сказав: “Бодай ви мали тільки одного старшого!” бо де начальник один, там не може бути непорозумінь. Тож коли ти часом бачиш, що лихі люди щасливі, то не

завидує їм; а коли бачиш, що праведники бідують і горюють, то не нарікай на божий суд і не сумнівайся”²⁸.

Друга Талмудова легенда переказується про Мусія, як він був на горі Синаї. Мусій ремствував, що нема кари на кривду та що вона ще й панує на цім світі, а невинні люди часто страждають. Тоді Бог поставив його на одну скелю на високій горі, звідки він міг далеко оглядати всю рівну пустелю, що простелялася внизу під його ногами. Бачить Мусій: в одному оазісі спить молодий Араб. Далі він прокинувся, скочив на сідло і швидко зник поза обрієм, а за собою покинув міх перел. Приїхав до оазісу другий Араб, здибав перли, забрав їх тай од’їхав собі геть в супротивний бік. Тим часом до того заїнку припхався один старий подорожній, спираючись на свою палицю. Він уляговився і був заснув, та ледве склепив свої очі, як його раптом хтось збудив: то вернув молодий Араб і питає, де його перли. Сивий дідусь одказав що він їх не бачив, але парубок сказився і все заявляв, що то він їх украв. Дід присягався, що він скарбу й на очі не бачив; та дарма: молодий Араб кинувся на нього тай поборов, потім витяг свого меча і застромив старцеві в груди; той упав на землю неживий. – “Господи, отсе така Твоя правда?!” – гукнув Мусій вжахнувшись. То Бог: “Мовчи!” каже. “Бач, отой дід, що його кров зрошує тепер пустку, багато тому буде літ, убив нишком на тім самім місці батька отого парубка, що отсе вбив тепер його. Ніхто з людей не знав, не відав про його гріх, тільки ж помста – моя, я й воздам”²⁹.

Десь певне од деяких арабських жидів Мохаммед узяв те оповідання, яке ми зустрічаємо в 18-й Сурі (голові) Корана, де переказується з усякими одмінами про Мусія і пророка Хизра³⁰. Блукаючи сюди й туди вони прийшли

²⁸ The Talmud (вибірки в англ. перекладі) by H. Polano, ст. 313. Клоустон цитує Талмуд тільки з тих уривків, які переложено на англійську мову (Полено та Гершона). Натомість наші читачі можуть удатися от до яких видань: 1) *Le Talmud de Babylone, traduit en langue française et complété par celui de Jérusalem et par l'autres monuments de l'antiquité judaïque par l'abbé L. Chiarini*, 2 tt. Leipzig 1831 (Книжка ошуканська; се не переклад Талмуда, а побіжне резюме деяких його частей, особливо обрядових, для фольклориста зовсім непридатне. *І. Фр.*); *Le Talmud de Jérusalem, trad. par M. Schwab*, 11 tt., Paris 1871–1889; 3) *Levi, Parabeln, Legenden und Gedanken aus Talmud und Midrasch, deutsch von Seligmann*, Lpz. 1877 (італійське видання 1861 р. у Флоренції). *А.К.*

²⁹ Weil, *The Bible, the Koran and the Talmud*, англійський переклад, ст. 134 і 135, перекладачева примітка. Див. іще Lane, *Arabian Nights II*, 577. *Клоуст.* З Ленового англійського перекладу є російський переклад д. Шелгунової. Се був додаток до “Живописнаго Обзорнія” 1894 р. всього шість книжок. Та в перекладі Шелгунової котрі оповідання трохи скоромніші, то ті всі повикидано. *А.К.*

³⁰ Східні легенди оповідають, що один стародавній перський царь вирядив Хизра роздобути й принести йому живої води. Після довгих і важких блукань той

до морського берега, зайшли на корабель, тай Хизр зробив там діру. Дали вони зустріли хлопця: Хизр убив його. Як прийшли вони до одного міста, то ніхто з міщан не нагодував їх: то Хизр побачивши огорожу, що далі-далі була би завалилася, полагодив її тай поставив просто. Мусій прохав його, щоб він витолкував йому всі ті речі. Хизр відповідав, що корабель – то власність одного бідного чоловіка, який годується з мореплавства; тепер цар одбиратиме всі кораблі, котрі цілі, собі до вжитку, дак Хизр навмисне зробив у тім кораблі діру, щоб він був непідхожий. Щодо хлопця, то батьки його – віруючі люди, а він сам – невіра; тим-то й убито його, щоб батьки не зазнали лиха з його невдячності й мерзоти. Огорожа стоїть коло хати двох сиріт, що батько їх був праведна людина; Бог присудив, щоб вони доросли до повних літ, то й знайдуть тоді під огорожею захований скарб. В турецькій книжці про “Сорок везірів”³¹ цей мусульманський переказ трапляється як 29-е царичине оповідання.

натрапив на джерело безсмертя, та ледві випив звідти води, воно як стій висхло. Думають, що Хизр і досі живе: в ряди-годи він з’являється тим людям, кого полюбить, і дбає про них при лихій годині; як з’являється він кому, то раз-у-раз одягнений в зелене. Часто Хизра плутають з Мусієм, Ілією, ба навіть з св. Георгієм. Ім’я “Хизр” (арабська вимова: “Хидр”. А.К.) значить “зелений”. Диви мою “Book of Sindibād”, ст. 41. *Клоуст.* Про Хизра див. більше в Гаммеровій “Gesch. der schönen Redekünste Persiens” та в Віндішмановім “Mithra”. Російською мовою писав про Хизра А. Кірічников у своїй дисертації “Св. Георгій и Егорій Храбрый”, ст. 94, 98, 100, 101. Опроче як в “Gesch. der schönen Redekünste Persiens” (Wien 1818) Гаммер говорить про Хидра в особній статті “Ueber den heiligen Georg und dessen Verwandtschaft mit Chisr, Kedar, Elias und Mithras” (Theologische Studien und Kritiken, 1831, II). На підставі сеї статті та ще Віндішманової монографії “Mithra” (1857) написав Гутшмід свою “Die Sage vom heiligen Georg, als Beitrag zur iranischen Mythengeschichte” (1861, Berichte über die Verhandl. der königl. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch. zu Leipzig. B. XIII), а пр. Кірічников, хоч і багато спориться проти Гутшмідових доводів, та таки в основі з ним згоджується. Дисертація Кірічникова вийшла в світ 1879 р. в Петербурзі. На тих сторінках Кірічникової дисертації, які я позначав далі, читач знайде безліч східних звісток про Хидра і побачить, що Клоустон доволі неточно висловлюється, коли каже, що мов “Хизра плутають з Мусієм, Ілією, ба навіть із св. Георгієм”. Навпаки! саме-іменно з Георгієм найбільше плутають Хизра. Дивись іще про се питання найновішу брошюру М. Аттаї, Мусульманское сказаніе о св. Георгіи по Ат-Табари, Москва 1895, ст. 13 (одбитка з “Этн. Обзор.” кн. XXVI, ст. 134). А.К.

³¹ Є німецький переклад: Die vierzig Veziere oder weisen Meister. Ein altmorgenländischer Sittenroman: Zum ersten Male vollständig aus dem Türkischen übertragen und mit Anmerkungen versehen von Dr. Walter Behrnauer. Leipzig 1851. Турецький заголовок: “Кырк везір”. “Сорок везірів” (Кырк везір) – збірка оповідань, зв’язаних поміж собою такою самою рамкою, яка і, в “Сімох мудрецах”

Парнеллеву поему надрукував уперше Поп 1720-го року, за два роки по авторовій смерті. Звичайно всі думали, що оповідання про пустельника (The Hermit) Парнелль вигдав сам; так думали, аж доки Гольдсміт (Goldsmith) не написав Парнеллевого життя, подаючи його в передмові до збільшеного видання його поем 1773-го року. За Попом в Spence's Anecdotes Гольдсміт переказує (і ту саму думку бере на повну віру Джонсон), що оповідання було написано перш усього по-іспанськи, а звідти мабуть Гоуелль переложив його на прозу тай умістив у своїх листах. Він додає, що в "Dialogues"-ах д-ра Генрі Мора (More) є те саме оповідання, та що дехто казав йому, ніби це арабська вигадка. Ми, будь-що-будь, бачили, що воно з роду жидівське, наскільки можна було вислідити; а Парнелль, річ певна, знайшов його в англійському перекладі "Gesta Romanorum", опублікованому 1703-го року. Вольтер знов списує це славетне оповідання в своєму "Zadig"-ові (гол. XVII), де філософ проважав янгола перебраного за пустельника; той краде золоту чарку в одного чоловіка, що пишався своїм багатирством і гостинністю, і оддає її скупому дідові; спалює хату чоловіка, що привітав їх ласкаво; втоплює сина вдовиці, котра дуже вшанувала їх. Потім янгол вияснює Задігові, що чарку він узяв од ласкавого господаря на те, щоб він покинув пишатись, а оддав скупому, щоб збудити в нім щедрість; добрий чоловік знайде попід руїнами своєї спаленої хати скарб; вдовичин син, якби що він вижив ще рік, був би вбив свою матір.

Дехто покладав, що Вольтер позичив цю приповідь у Парнелля; тільки ж і передше вже брала її Антоанетта Буріньон, містичка (Antoinette Bourignon). Можна думати, що Жак де Вітрі (а здається, що цю приповідь ввів до Європи найперше не хто, як він) учув її де-небудь у Сирії³².

(ст. 32–33). Зложив її турецькою мовою за пановання Мурада II (1421–1451) Шейх Заде, а він користувався арабським твором "Сорок ранків і сорок вечорів". Про той арабський твір ми нічого ближче не знаємо; можна тільки сказати, що він існував ще перед XIV віком, бо п'яте оповідання десятого дня в "Декамероні" Боккачівім (1313–1375) дуже близьке до одного з оповідань у "Кырк везір"; а що "Кырк везір" тоді ще не було, то виходить, що джерелом для Боккачія були арабські "Сорок ранків і сорок вечорів". (Порівняння поробив Лоазлер де Лоншан у своїм "Essai sur les fables indiennes" Paris 1838). Ті історії, котрі містяться в збірці "Кырк везір", часто мають свій первообраз в індійськім "Океані оповідальних потоків" (Kathâ Carit Cârara), див. ст. 55, ув. 44. А.К.

³² Вона зробилася народною казкою; диви Laura v. Gonzenbach, Sicilianische Märchen N. 92, та De Trueba, Narraciones populares, ст. 65. Клоуст. Одна з німецьких казок Гріммової збірки – про матір, що плакала за своїми двома синами – певно має генетичний зв'язок с тією самою східною приповідістю. Українські і загалом слов'янські перекази зведені і оброблені М. Драгомановим в статті "Заб'їл'їжки на славянски-г'ї религиозни легенди І". (Сборникъ за нар. умотворенія 1892). А.К.

Хитрощі, на які пішов Санчо Панса, губернаторуючи на Баратарії (Дон Кіхот, II, 45³³), щоб викрити, чи згвалтував одну жінку обвинувачений парубок, трапляються в Жака де Вітрі та Етьєна де Бурбон. Вони є і в Райта (Wright, *Latin Stories*, N 20, вид. Percy Society), де переказані от як: Чув я про одну жінку, що позивала перед суддею одного хлопця, ніби він подолав її тай збезчестив. Парубок одмовлявся. То судець каже: “Дай їй десять срібних марок одчпного за те безчестя, яке ти їй заподіяв”. Здобувши гроші жінка весело одійшла, та суддя сказав до хлопця: “Нажени її тай одбери гроші”. Той був порвався вчинити те, що загадав судець, себто одібрати свої гроші, тільки ж баба хоробро почала битися з ним та гукати пробі; позбігалося багато люду, не дали йому нічого вдіяти. Знов притягли обох до судді. – “Тітко!” пита він. “Що тобі таке? чого ти бажаеш? чого ти так голосно гукаеш?” Та вона одказала: “Бо він, добродію, був сунувся одібрати в мене гроші. Та я його одважно одбила, а гукала так, що він нічого не вдіяв”. – “А коли так”, говорить суддя, “то верни парубкові його гроші. Бо як би що ти й передше була одбивалась од нього та відважно гукала, то він би ніяк у світі тебе не зміг згвалтувати: ти більше любиш гроші, ніж жіночу честь”. – Отсе саме переказується в італійських новелах Малеспіні (часть II, ч. 56) і в “Cent nouvelles nouvelles” 25 (“Forcée de Gré”). Що вся ота вигадка з роду азійська, се видко, здається, з того, що вона зустрічається поміж жартобливими оповіданнями в Гледуїновім “Persian Moonshée”³⁴ та в усяких індійських збірках повісток.

Славнозвісна повістка про те, як розважали одну вдовицю, становить одну з історій в “Сімох Мудрецах”. Хоч її нема в найстарійшій європейській версії того роману, в латинському “Dolorathos”-і, то вона знаходиться в “Sermones de tempore et sanctis” Жака де Вітрі та в “Liber de Donis” Етьєна де Бурбон. Жив-був чоловік і дуже кохав свою жінку. Якось-то жартуючи з нею він несамохіть поранив її легесенько в руку, дуже з того затужив тай помер другого дня. Вдову нічим не можна було розважити. Як поховали чоловіка, то вона зосталася коло могили, не хтіла нічого їсти, і все плакала та ламала руки. Надійшла ніч. Вона наклала добрее багаття, бо було дуже холодно. Недалечко од того місця висіли на шибениці трупи трьох злодіїв, а щоб приятелі не вкрали їх, мав коло них чатувати лицар; таким побутом він одбував річний чинш за свої ґрунти. Побачивши ясний вогонь, він зліз з коня й пішов погрітися. Він був молодий і гарний; своїми солодкими речами він підбив удову трошки забутися про свою незмірну тугу та з’їсти дещо з тієї харчі, яку він приніс; дали, випивши вина та

³³ В найновішій російській перекладі Дон-Кіхота Ламанчського, що зробив С.М. (Москва 1895, вид. Кольчугина) ця історія оповідається на ст. 283–284. Сервантес узяв її мабуть із книжки Франциска де Оссуна, *Note de los Estados*, що надрукована 1550 р. А.К.

³⁴ Гл. прим. 24 на стор. 42. А.К.

підбадьорившись, вона оддала молодикові свою любов. Трохи згодом лицар лишив удовицю, котру він отсе розважив, вернув до своєї страшної служби тай як же злякався побачивши, що одного вішалника вкрадено! Вернувши знов до вдови він сказав їй, що через це він мусить утеряти свої ґрунти. Вона одвітила йому, що з такої дурниці нема чого турбуватись: він не втеряє своєї батьківщини, нехай тільки візьме тіло її чоловіка та повісить замість украденого злодія. – “Але ж, – завважав лицар, – у злодія була велика рана на голові.” – На те вдовиця порадила, щоб він зробив таку саму рану на голові її покійного чоловіка – “Ні, – каже лицар, – я нізащо не можиму вдарити мерця.” – Тоді вона взяла гострого ножа і пробила голову чоловікові, а як лицар згадав, що в злодія двох передніх зубів було недолік, то вона зараз вибила мерцеві камінюкою пару зубів. Повісивши тіло на шибениці, лицар, кажуть деякі версії, почав суворо докоряти вдові за її легкодушність та безсердечність, бо чоловік її помер з того, що ненароком виточив декільки її кровинок, а вона не мала сорому скалічити його тіло: він, лицар, не хоче зв’язуватися з такою повією.

В “Liber de Donis” Етьена Бурбонського (а він сам признається, що взяв цю історю з Жака де Вітрі) не кажеться про те, щоб чоловікове тіло калічилося. Але є друга версія тієї самої дати, подана від Лекуа де ла Марша (M. Lecoq de la Marche) “La Chaire française du moyen âge, spécialement au treizième siècle”: там “невтішена вдовиця”, щоб чоловікове тіло одповідало злодієвому, обрубє йому ногу, видирає око і висмикує волосся з голови.

Се була любима повістка у *raconteur*-ів середніх віків. На сей сюжет зложено фаблію під заголовком “De la femme qui se fist putain sur la fosse de son mari”; Келлер наводить багато других версій в своїй *Einleitung* до “Romans des Sept Sages” (ст. CLIX–CLXVII). В Талмуді стоїть: “Довідавшись удова, що вкрали трупа, каже “Не бійся! натомість викопай тіло мого чоловіка тай повісь”³⁵. Оповідання те трапляється і в “Cento Nouvelle Antiche”³⁶, першій збірці італійських казок. Евстахій Дешан (Eustace Deschamp) в XIV столітті знов переказує його; Сент-Евремонд (St. Evremonde), Ламот (Lamote) і Фюзельє (Fuselier) – кожен беруть його собі за сюжет до комедії. Воно знов з’являється у Ла-Фонтена. Ожілюа бере його до Aesop’-а, Еремія Тейлор (Jeremy Taylor) переказує його в своїм “Holy Dying”. Позичене воно з епізода про Матрону Ефеську в повісті Петронія³⁷: там переказується, що засмучена вдовиця сидить

³⁵ Hershon, Talmudic Miscellany, p. 28, par. 30.

³⁶ Італійська збірка “Cento nouvelle antiche” або “Novellino” зложилася в XIII ст. D’Ancona, Le fonti del Novellino. Roma 1874; Cappelletti, Le cento nouvelle antiche. Firenze 1884. А.К.

³⁷ Як бачимо, Клоустон найбільше схиляється до того, щоб первописом признати оповідання Петронієве. А Бенфей (Pantschatantra I, 460) каже от що: “Ця новела

разом з вірною служницею на чоловічій могилі розпустивши волосся і б'ючися в груди. Через що помер чоловік, про те там нема згадки. Родичі та приятелі даремне заходжуються одвернути її од її очевистого наміру заморити себе голодною смертю. Цілому Ефесові жаль було на примірну дружину, що вже п'ять день нічого не їла; аж от якийсь солдат, що стеріг трупи розп'ятих розбійників, завбачив світло од лампи, що горіла на могилі, прийшов з цікавості на те місце і т. д. Поранення чоловікового трупа тут не одбувається. Оповідання кінчається віршами:

Не отдавай свого човна вітрам, а серця дівчатам,
 Бо вони зрадливійші, ніж вітри на морі.
 Всі вони ка'зна'що. Як би з-поміж них хоч одна була добра,
 То це мені була б загадка: яким способом погань
 обернеться в щось добре!

Вольтерове оповідання³⁸ про ніс у “Zadig”-ові скидається на “Ефеську вдовицю”, хоч воно йде з другого джерела. Одна пані була обріклася, що не піде заміж удруге, доки тектиме течійка коло могили її недавно помершого чоловіка, тай усе вигадувала, яким би то способом завернути потік куди-інде. Задігова дружина оповідає йому про цю подію і вимовляє свою огиду до такої безсердечності. Незабаром Задіг вдає, буцім він несподівано помер. Його щирий приятель приходить до засмученої пані, прикидається, ніби кохає її і як стій занедужує; єдиний лік – одрізати ніс од мертвого чоловіка та прикласти до слабого місця на тілі. Пані бере гострого ножа і йде до труни небіжчикової, щоб урізати йому носа. Тільки ж Задіг підводиться і висміює порожні жінчині заяви про те, що ніби вона його кохає.

Вольгер переробив це із казки наведеної в Дю-Гальдовім (Du Halde) “Description of the Empire of China” часть II, ст. 167–183. Філософ на ймення Хванг-цзе (Chwang-tze) був жонатий тричі. Перша дружина його померла; з другою він розвівся, бо була невірна; а третя – сюжет до казки названої “Тіен” (Tyen), бо так звалася жінка. Якось-то побачив Хванг-цзе, що одна вдовиця повіває вахлярем над могилою свого чоловіка, і спитався, що то за кумедія. Вона одказала, що обіцялася свому вмираючому мужеві не йти заміж удруге, доки зовсім не висхне земля на його могилі; як же їй тепер здається, що м'яка земля сохнутиме не дуже швидко, то вона віє

стрічається на мусульманським Сході і навіть у Китаї, куди перейшло багато буддійського. Таким способом вона викликує здогад, що правдива її батьківщина – посередині, себто в Індії, та що вона зарані зайшла далеко на Захід, з яким Індія вже декільки століть знаходилася в тісних відносинах”. Гл. також Grisebach, Die Erzählung von der treulosen Wittwe, eine chinesische Novelle in ihrer Wanderung durch die Weltliteratur. Leipzig 1881. А.К.

³⁸ Про джерела багато деяких оповідань Вольтерових див. Барсовъ, Вольтеръ и Римскія Дѣянiя, СПб. 1892.

над нею, щоб хоч трохи пособити. Філософ похвалив її видумку і взяв собі вахляр на пам'ятку. Вернувши додому він переказав своїй дружині все, що чув і бачив, тай показав вахляра; вона видерла його в нього і пошматувала, заявляючи, що в тієї жінки нема серця та що з неї проста повія, бо як на неї, то вона по смерті чоловіковій ніколи не була б пішла заміж удруге. В скорості після того Хванг-цзе заслаб і вмер. Жінку туга аж придавила. Пороблено всі приготови до його похорону; посходились до її господи приятелі та знайомі, а поміж ними був молодий, вродливий школяр, що його проводжав слуга. Він сповіщає пані, що було мав на думці зробитися учеником покійного філософа, – то тепер прийшов хоч подивитися, як його поховують. Вдовиця закохується в нього і докладає всіх заходів, щоб оповістити його про любов через старого вірного слугу. Всякі докори обуреного школяра вдовиця втихомирює. Він згоджується оженитися з нею, тільки ж несподівано падає слабим, наче з перелогів. Слуга каже, що єдиний лік – взяти мозок з людини недавнечко помершої та розвести з вином. Жінка заразсінько відповідає: “Мій чоловік помер зовсім недавнечко. Одчини його домовину, возьми звідти ліку”. Зараз одчиняють домовину, та як же збентежилась удовиця, коли філософ підвівся, бо він тільки вдавав мертвого і підстроїв усю оказію своїми чародійними способами³⁹.

Сатиричні казки про вдовичі сльози, що “одступають назад, наче Арно влітку”, дуже часто трапляються по старих англійських книгах жартів (jest-books). Є книжка “Сто веселих казок” (Hundred Merry Talys). Про неї згадує Беатріче в Шекспіровім “Much Ado about Nothing” (“Багато заходів коло ка'зна'чого”), говорячи до Бенедікта: “Чи скажете мені, хто казав вам, ніби з мене гордівниця, а дотепи свої я ніби беру з “Сотні веселих казок”⁴⁰ Дак от там є казочка про жінку, що йшла за труною свого четвертого чоловіка та плакала; на кумове запитання вона пояснила, що плаче не тому, що чоловік помер, а тому, що вона сим разом не встигла так, як давнійше, нашукати собі новітнього мужа. В тій самій збірці ми читаємо про жінку, що стояла навколішках слухаючи заупокійну одправу, а тіло її чоловіка лежало в каплиці. Один молодик нишком шепнув їй, що він раднійший оженитися з нею; а вона одвітила: “Їй Богу, добродію, мені шкода, що ви спізналися, бо я занадто поспішилася: вчора я вже обіцялася другому”. В збірці “Merry Talys and Quicke Answeres” (Веселі казки і бистрі відповіді) молодиця гірко жалкуючи за своїм чоловіком чує од батька наказ розвеселитись, бо він їй нашукав другого чоловіка. Молодиця одвітує, що не хоче. Тільки ж

³⁹ Те саме оповідання подає Девіс (Davis) в своїй праці про Китайців. Абель Ремюза (Abel Remusat) зладив французький переклад, подекуди повнійший ніж у Дю Гальда (“La Matrone du Pays de Soung”), а недавно його передрукував, додавши вступ, М.Е. Легран (Legrand).

⁴⁰ Дія II, сцена 1-а. А.К.

будь-що-будь, як вони всі сиділи за обідом, вона ридуючи шепнула своєму батькові: “Тату! а де той парубок, що ви мені нашукали?”

З “*Vitae Patrum*” Жак де Вітрі і Етьєн де Бурбон узяли повістку про черницю, що в неї закохався король через її вроду, а вона видерла свої очі і послала їх йому. Це – відоме оповідання про святу Брігітту (диви Whitley Stokes, *Three Middle Irish Homilies*, p. 65), а його первообраз лежить у великій індійській збірці повістей, що зветься “*Kathâ Sarit Sâgara*”, т. зн. Океан оповідальних потоків. Там переказується про князя, що зрікся свого царства і зробився блукаючим черцем. Одного разу зайшов він прохати милостині в купецьку господу. Молода купцева жінка, побачивши його, скрикнула: “І як міг такий вродливий парубок обібрати собі таке суворе життя?! Щаслива та жінка, на котру глянуть твої гарні очі!” Тоді молодик вирвав собі одно око і спитався в жінки, що в нім є такого гарного? Далі він розказав тій пані про пустельника, що переміг свій гнів, після чого вона йому вклонилася низенько; а він не вважаючи на своє тіло, хоч яке воно було гарне, пішов далі шляхом совершенства.

Лібреخت показав, що житіє двох християнських святих в великій мірі позичено з гагіології буддійської: дивись його розвідку про джерела духовного роману “*Варлаам і Йосафат*”⁴¹. А коли б пильно обслідувати (тільки що се була б за задача!) середньовічні проповідні книжки та “*exempla*”, себто збірки оповідань, призначених для проповідницького вжитку, то певно з того досліду виявилось б, що багато чернечих повісток іде з буддійського джерела. “Як буддизм в Індії зовсім підупав, тоді брахмани не дуже соромились, каже Макс Мюллер, засвоювати собі гарні казки і моральні приповіді своїх ворогів та подавати їх на добру науку своїм людям”. Санскритська книга “*Паньчатантра*”, себто “П’ять частин” або “Пятикнижжє”⁴², з якою тісно в’яжуться наші європейські версії байок

⁴¹ Liebrecht, *Zur Volkskunde*, p. 441. Літературу предмета див. вище на ст. 30. Є звістка, що й знаменитий московський емігрант кн. Андрій Курбський, перебуваючи на Волині, заходився коло перекладування сеї повісті, хоч на мову церковнослов’янську вона була вже перекладена далеко давніше. Переклад Курбського до нас не дійшов. Гл. Славянорусскія рукописи В.М. Ундольскаго, Москва 1870, ст. 166–167, Кіевская Старина 1886, т. XV. ст. 249. *А.К.*

⁴² Індійська збірка “*Паньчатантра*” передше складалася, як думає Бенфей, з 13 частин, тай існувала раніше од VI ст.; потім перші п’ять розділів вилучено й зроблено з них окрему книжку і ота редакція дійшла аж до нас. Первісна редакція була буддійська, а тая форма, в якій ми маємо збірку тепер, то брагманська і повстала доводі пізно, вже як буддизм геть зовсім був вигнаний з Індії. Друковані видання “*Паньчатантри*” – Козегартенове (*Pantschatantrum*, ed. J. Kosegarten, Bonnae ad Rh. 1848) та Бомбейське (1868–69). З перекладів і розвідок відомі: 1) *Pantschatantra, fünf Bücher indischer Fabeln, übersetzt (mit Einleitung) v. Theodor Benfey, Lpz. 1859*; 2) *P. ou. les Cinq Livres, trad. par Edouard Lancereau, Paris 1871. А.К.*

Пільпаєвих⁴³, та ще чимало повісток в “Катгâ-Саріт-Сâгарі”⁴⁴ – вони буддійського роду. Більш од того: я гадаю, що засновок не одної жартовливої Лукіянової побрехеньки знаходиться в писаннях буддійських. І в тій гадці нема нічого неймовірного, бо ми знаємо зовсім напевно, що індійські вигадки почали широко розповсюднюватись і на схід і на захід в другому столітті нашої ери; а що найкращим способом на те, щоб прищепляти Ґотамові доктрини до народнього розуму, були байки та казки, то ми можемо з повним правом покласти, що їх залюбки брато й розвожено з краю в край, дарма що тая наука, яку вони мали прищепляти, може й забувалася. Зовсім певно ми знаємо про перехід буддійських доктрин на захід у другому столітті по р. Х., тільки ж є рація думати, що вони переходили до Європи ще геть передше. Д-р Дж. В. Редгоуз красномовно завважує: “Як стали Індійці учениками Будди (себто Ґотами), з IX-го ст. перед Христом, то цілий цивілізований світ од Тихого до Атлантичного океану набрав собі багато величних правил, а надто співчуття до других – найяснішу перлину теоретичного християнства, – набрав од прихильників того лагідного мудреця, тієї з деяких поглядів найвеликшої людини, яка коли-небудь жила на землі”⁴⁵.

⁴³ Пільпасві (точніш: Бідпасві) байки, про які я згадував вище вироїлися мабуть з “Ґітопадеші” (“Добра рада”). Ґітопадеша почасти йде з Паньчатантри, почасти ще з якогось невідомого джерела (аж 17 оповідань там є таких, яких нема в Паньч.). В Європі Ґітопадешу перекладали часто, ще з минулого століття. Найважніші переклади: Макса Мюллера (німецький в Липську 1844, а англійський в Лондоні 1864–65 в “Handbooks for the study of Sanscrit”, – тут є й текст санскритський) та ще Френсіса Джонсона (Hitopadesa or Salutory Counsels, Lond. 1844). Англійський переклад Ґітопадеші, що зробив Мюллер, не є літературний, а невільницько-підстрічний, зовсім дослівний, іноді аж незрозумілий. Через те він може здатися тільки для студій над санскритським текстом, а не для фольклорних робіт. А.К.

⁴⁴ Це найвище означає “Океан оповідальних потоків”. Катасарітсагара – так само витяг із Паньчатантри і многих інших збірок повістей та поем індійських. Зробив його Сомадева в XII-м ст. Текст і нім. переклад перших 5 глав видав Брокгауз (Липськ 1839). Осібно німецький переклад вийшов у світ 1843-го року, теж у Липську (два томи). Далі див. “Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes” тт. II–IV (Липськ 1862, 1866). Англійський переклад – Tawney (Bibliotheca Indica, VII, Calcutta 1881). А.К.

⁴⁵ Тут Клоустон доторкнувся до дуже делікатного питання, яке ще не вияснене гаразд. Що індійські оповідання могли заходити до Європи передше, ніж у II ст. по Хр., дак се правда; тільки ж казати аж про IX ст. перед Хр. – навряд чи можна. Звісно, деякі класичні сюжети схожі з індійськими. Візьмемо напр. перський переказ про Зопіра, що записав Геродот у V ст. до Христа: Бенфей (NB. не вірячи, щоб переказ прийшов у Грецію з Індії) наводить паралельні версії к Паньчатантрі і Раджатаранґіні (Benfeý, Panchatantra t. I, p. 39). Лібрехт розбираючи

Чернечі письменники середньовічних часів позичали, просто або непросто, деякі свої історії з Талмуда. Ми вже й бачили се. Та здається, що складачі того чудного пам'ятника людської мудрості і людського божевілля додавали до своїх власних вигадок повістки та байки індійського,

Бенфеєву “Паньчатантру” (Jahrb. für rom. und engl. Literatur III, 1, ст. 81: “Zum Pantschatantra”; ще див. II, 2, ст. 133–138), показує, що легенди про Тарпею, Мідаса, Амора та Психею – трапляються в Малій Азії й Індії (у Сомадеві і збірці Ветала панчавінсаті). Збірка зветься не “Ветала панчавінсаті”, як я був написав, держачись рутини, а “Ветала паньча віншяті”, себто “Двадцять п'ять (оповідань) Веталиних”. “Vetâla” – не власне ім'я: так зветься по-санскритськи дух або демон, що оселяється в трупі покійниковім. Свої оповідання Ветала викладає перед царем Вікрамадїтьєю. Бенфей (Pantschatantra I, 21) каже, що розшукуючи джерела Паньчатантри, він не міг знайти повного санскритського тексту “Ветала паньча віншяті”, а мусив найбільше користати з новоіндійських переробок та з монгольського перекладу, що зветься “Шідді кюр”. Дивись Bytal-Puchisi (чит. “Байталь-Пачісі”) or the twenty five tales of Bytal, translated from the Brujbhakha into English by Rajah Kalee Krishen Behadur (Calcutta 1834); The Bytal Puchisi, translated into English by Capt. W. Hollings (Calc. 1848); французькою мовою частину переклав Lancereau в “Journal Asiatique” 1851. Німецький переклад “Шідді-кюр” зробив Benj. Bergmann, Nomadische Streifereien im Lande der Kalmücken I, 247 і д., а Байталь Пачісі переклав Естерляй. Легенда про те, як засновано Лавиній (Діонісій Галікарнаський I, 59) зовсім нагадує одну буддійську “джатаку”, себто повість про Буддові перероди (див. Benfey, Pantschatantra I, 237; Liebrecht Zum Pantschatantra, Jahrb. f. rom. u. engl. Liter. III, 1, 81). Вище я вже згадував, разом із Клоустоном, Петронієву повість про Матрону Ефеську. Логограф Харон із Лампсака (більше-менше 470 р. перед Христом!) оповідаючи про війну Бізальтів і Кардіян, переказує таку подію, яка дуже скидається на одну з буддійських авадан, опублікованих Ст. Жюльеном (“Avadânas”, trad. du chinois par Stanislaus Julien. Paris 1859). Можна нагледіти ще багато однакових сюжетів у класичнім письменстві і індійським. Та як же ж нам дивитися на цю однаковість? Чи так, що мов захід позичав ті сюжети з Індії? Щоб усі, дак того гуртом сказати вже ж ніяк не можна, бо деякі східні й західні оповідання можуть бути близькі через те, що вони – спільні первісні міти, а другі – через те, що психологічні закони скрізь однакові для всіх людей, котрі живуть в однакових умовах. Та будь-що-будь, про літературну обміну та позичку теж можна погадати: адже й Соломон мав зносини з Офіром, адже й Фенікійці були посередниками між Індією та Заходом. Лібрехт, спорячись проти Бенфея (Jahrb. f. rom. u. engl. Liter. III, 2, p. 82) зовсім спокійно запевняє, що індійські казки відомі були в Греції в половині VI-го ст. перед Христом; навіть і Бенфей згоджується, що тема Петронієвої “Ефеської Матрони” могла прийти до Європи дуже зарані (Pantsch. I, 460). Веселовський на те питається: “Коли Бенфей згоджується на такий ранній перехід згаданої новели, дак чому ж не признає того самого й для других повістей, вилічених Лібрехтом?”

грецького й римського роду. Наприклад в Талмуді ми читаємо, що нечестиві Содомляне мали ліжка особливого розбору задля тих втомлених подорожніх, що заходили до міста і просились переночувати; якщо гість був довший проти постелі, то йому обрубували ноги рівно з довжиною ліжка, а дуже коротких розтягали до потрібної довжини. Тут ми маємо перед собою стару грецьку легенду про Прокруста, розбійника з Аттики: він, кажуть, поводився з подорожніми отаким-о способом. Деякі сліди тої самої казки ми, здається, добачаємо в оповіданні про одну пригоду с Кур-оглу, поетом-розбишакою турецької Персії (в Ходзьковій “Popular poetry of Persia”⁴⁶), де князівна Нігара, дочка турецького султана, каже жартом до свого коханого-розбійника, що перебравшись за пілігрима

(А. Веселовській, Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ. СПб. 1872, ст. 5). Тільки ж у всіх тих учених, а тим паче в Клоустона, є одне слабе місце: вони хтять скрізь добачати грецьку позику з Індії, а забувають, що справа могла одбуватись і на відворот, себто те що Індія могла позичати з Греції, принаймні перед Р. Хр. От що каже Вебер (A. Weber, Indische Beiträge zur Gesch. der Aussprache des Griechischen. Monatsber. d. kön. preuss Akad. der Wiss. zu Berlin, 1871. Dez. ст. 613–614): “Через Александрові походи Греки надовго зблизилися з Індією. Грецькі князі більш як два століття панували в північно-західніх краях Індії, навіть аж до глибокого заходу Індії; грецькі послы посилалися до дворів індійських царів, грецькі купці, грецьке скуство і науки увіходили в індійське життя почасті з Пенджабу, почасті з Александрії. Звідси – великий грецький вплив на Індію в монетнім ділі, в будівництві, в драматичнім скустві, в астрономічно-астрологічних науках і в духовій області (напр. щодо західніх оповідань, байок, приповістей, мітів). Звісно, так само й Індія впливала на Греків та на всю Європу. Тільки ж до Христа переважав західній вплив на Індію, а після Христа – навпаки, індійський вплив на захід. Багато такого, що прийшло в Індію з заходу, потім вертало назад, тільки в зміненім убраню”. А.К.

⁴⁶ Ось точний заголовок книжки: Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglu, the bandit-minstrel of Northern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian sea. Orally collected and translated with philol. and histor. notes by Alexander Chodzko. London 1842. Є переклади французький та німецький. Першого не маю зараз під руками, а другий зветься: Die Abentheuer und Gesänge Körroghlus, des Räubers und Dichters. Ein persischer Volksroman. Aus dem Engl. übersetzt von O.L. Wolff. Jena 1843. Є і російський переклад однієї частини Ходзькової книжки, – тієї частини, де мова йде саме про Кёр-Оглу: “Кёръ-Оглу, восточный поэтъ-наѣздникъ. Полное собраніе его импровизацій съ присовокупленіемъ его біографіи. Переводъ съ англійскаго С.С. Пеннъ”. Тіфліс 1857. Се не стільки переклад, скільки переповідка Ходзькової праці: у Ходзька про Кёр-Оглу – 344 ст., а в Пенна – 185. До речі завважу, що вимова “Кьор”, а не “Кур” (хоч пишеться по-тюркськи “Кур”) здається мені зовсім правдивою. По-османськи не інакше як “Кьор”. А.К.

добувсь до гарема: “Я принесу тобі одну з батькових одеж; коли вона буде на тебе коротка, я обрубаяю тобі ноги впоровень з одежею, а коли буде довга то повганяю тобі в кожну п'яту цвях, щоб ти повищав”. Кур-оглу на те одмовляє, що поводячись із ним таким способом вона вчинить так, як Абу-Горейра; очевидячки, він натякає на якийсь арабський переказ, що скидається на Прокрустів⁴⁷. – Другий грецький переказ являється в Талмуді ніби цитата з книги Яшара: “Нафталі (син Яковів) був такий легесенький, що міг ступати по житніх колосках і не толочити їх”. Це ж “прудка Камілла”, тільки в жидівському лапсердаці! Далі приклад на те, що рабіни добре були обзнайомлені з класичним письменством, ми бачимо в одній з нечисленних талмудських сентенцій: “Доки кохання сильне, то обом (себто чоловікові й жінці) доволі буде місця і на одній-однісінькій лавці; а потім їм іноді стає тісно навіть на шістдесят'ох ліктях”. Здається, що це йде з Атенеєвого анекдоту (Athenaeus, XII): Пітон (Python) Бізантійський був дуже товста людина. Одного разу він сказав до горожан, вмовляючи їх помиритися після якоїсь політичної сварки: “Панове! Ви бачите, який з мене черевань. Отже дома є в мене жінка, що ще гладша за мене. І ото, доки ми в лагоді проміждо собою, ми можемо сидіти поруч на малесенькому стільцеві, а як посваримось, то кажу вам, що в цілій господі нам тісно”.

Славнозвісний перський поет Гафіз, здається, теж добре був знайомий з класичним грецьким та римським письменством. Стобей (Flor. 36, 19) повідає нам, що Зенон сказав до одного парубка, більш охочого балакати

⁴⁷ Абу-Горейра – “котячий батько”. Це була “конйя”, тобто прізвище одного з найбільш дорогих учеників Мохаммедових. Його такечки прозвав Мохаммед через те, що він якось-то ніс на своїй руці кицьку. Він – джерело всяких переказів за Пророка. Тільки ж той Абу-Горейра, про якого згадує Кур-оглу (“Кур-оглу” – “син сліпого”, бо його батько був сліпець), що він ніби мав однакові звичаї з аттицьким розбишакою, мусить бути зовсім інша людина. Оповідання, на яке натякає Кур-оглу, десь певне тепер позабулося, так само як казка про двох жінок, що на неї натякає лихий дух, визволений арабським рибалкою з тієї мідної посудини, куди його запахав Соломон. Той дух прохав: “Не зроби зо мною так, як Омама з Атікою”. *Кл.* – Тут Клоустон помиляється. Одно, що Омама та Атіка – не жінки, а чоловіки; друге, що казка про них зовсім не забулася, – її можна любісінько прочитати в Ленових (Lane) увагах до англійського перекладу “1001 ночі”, а саме – в увагах до першої казки. Переложивши арабське слово “конйя” як англійське “by-name” (“прізвище”), Клоустон зробив деяку неточність. Арабське “конйя” найбільш відповідає великоруському “отчеству”; але великоруське (колись і южноруське) “отчество” може бути тільки в сина по батькові (напр. Іванъ Петровичъ), а в Арабів “конйя” дається однаковісінько і батькові од сина, і синові од батька; напр., і “Абу-Мохаммед” (= батько Мохаммедів) і “Ібн-Мохаммед” (= син Мохаммедів) – то однаково будуть “конйя”. *А.К.*

ніж слухати: “Гей, хлопче, природа дала нам язик тільки один, а вух пару, щоб ми могли слухати двічі стільки, скільки говоримо”. Те речення Гафіз переказує ось як:

Ушей природа нам дала аж пару,
А рот – один-однісінський в людини.
Видима річ: від того, що ми чуєм,
Тра переказувать не більш од половини⁴⁸.

Про родовід європейської лицарської поезії багатько й сильно спорилися англійські письменники минулого століття, та й досі ця справа не вияснилася гаразд. Персі (Percy) змагався, що лицарський дух жив серед північних народів задовго ще перед тим, як заснувалася феодална система або запровадилося лицарство мов правильний орден, та казав, що лицарські вимисли позавожено з півночі через скальдів, які певне йшли з Ролловим (Rollo) військом в Нормандію. Уортон (Warton) навпаки доводив, що романтичний вимисл занесли до Європи Сарацини, що сіли в Іспанії у восьмому столітті; ще ж він доводив, що хоч би ми й допустили готську теорію, то однаково самі Готи прийшли зі Сходу, себто виходить найпевніше, що їхні вимисли родом з Азії ж таки. Є багато підстав схилитися до обох теорій. Чимало уступів у лицарських європейських романах, а надто ті, де описується хоробрість витязів у бою, занадто скидаються на повість про подвиги славного Бедуїна, поета-витязя Антара⁴⁹. В романі про Вітта Уорікського (Guy of Warwick)

⁴⁸ Я зовсім таки не вірю Клоустонові, щоб Гафіз не то “добре”, ба навіть аби-як знав грецьке і латинське письменство. Гафізів біограф Довлет-шаг був би неодмінно обома руками зазначив у поетовій житєписі такий надзвичайний, рідкий випадок, бо людей, котрі знали б класичну літературу, було на сході раз-у-раз обмаль, а тим паче за часів Тимура. Ще найкраще відома була на мусульманським сході (з сирійських перекладів) філософія грецька, тільки ж Гафіз її знав дуже погано. В однім місці, вихваляючи вино, він каже, що воно живе в бочці “наче Платон”: Гафіз так добре знав греччину, що переплутав Платона з Діогеном! До того ж Гафізове речення про рот та вуха не ідентичне з Зеноновим. А в тім хоч би воно було й ідентичне, дак хіба не могло прийти Гафізові в голову само собою? Адже прислів’я у всіх народів однаковісінські, хоч самостійні. Нарешті додаю, що мені пам’ятається, ніби ота згадана апофтегма стрічається десь по індійських збірках та і в Саадія, а той міг чути її од Хрестоносців. Не від речі буде звістити наших читачів, що в мене вже давно готова вибірка з Гафізових творів і що друкуватиметься вона вже незабаром. Поки що др. Франко видрукував три Гафізові п’єски мого перекладу в “Житю і Слові” 1895, кн. 1. А.К.

⁴⁹ От що каже про той арабський роман Коссен де Персеваль (Caussin de Perceval): “Різноманітний та елегантний стиль, який часом переходить на щось дуже високе, і характери змальовані з силою та твердо витримані – роблять роман про Антара дуже помітним. Його можна назвати арабською Іліадою” – Додаю, що Коссен

сер Геральд (sir Heraud), один з Віттових товаришів, сидить в полоні у короля, що счинив був війну, тай не мав на ній щастя, а нарешті ще й облягли його вороги в його столиці. Случається якось, що один з королівських прислужників підслухує, як полоняник нарікає на долю, тай довідується, що то славний Геральд, витязь-помічник християнству. Він зараз доносить королеві, як зветься його в'язень та хто він такий. Король миттю посилає за Геральдом і прохає, щоб він допоміг йому своїм мечем тай обіцяє йому за те волю і великі подарунки. Геральд пристає на те і одразу повертає своєю непереможною хоробрістю всі діла на користь королеві. Достоту така сама подія одбувається в арабській повісті “Антар”. Герой потрапляє в полон до Монзира, царя Гірського (Hira). Монзир за щось був угнівив свого старшого володаря, царя перського Новшірвана, – то той, щоб покарати його, вислав проти нього військо під начальством славного войовника Хосревана. Царя Гіри побито в найпершій таки бою. Тоді він серед такої скрути згадує про свого благородного бранця Антара, прикликає його до себе і прохає, щоб узавтра він повів його війська проти Персів. Антар згоджується, виступає з військом, виходить битися один на один з витязем Хосреваном, вбиває його тай одганяє Персів, вчинивши серед них велику різанину⁵⁰. В романі про сера Бевіса з Гемптону (Bewis of Hampton) повідається, що Бевіс, як було йому тільки сім год, звалив своєю палицею двох

де Персеваль видав “Extraits du Roman d’Antar” (по-арабськи) в Парижі 1841-ого р., а потім подав зміст твору в своїм дорогоцінній “Essai sur l’histoire des Arabes” (Париж 1847, т. II). Я, подаючи Антарову життєпис у “Правді” 1890-го р. (падолист) користувався найбільше Коссен де Персевалем. Англійський переклад “Antar, a Bedoueen Romance, transl. by Tarrick Hamilton”, Лонд. 1820, 4 тт. Німецький віршований переклад (уриwkів) разом з текстом подав Рюккерт в перших роках “Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”. Та ще “Повість про Антара” (Les aventures d’Antar fils de Cheddad) переложено на французьку мову од Марселя Девіка (Marcel Devic). А.К.

⁵⁰ На превеликий жаль ті порівняння і паралелі, які тут робить Клоустон, нічого не доводять, бо вони дуже загальні. Справді-бо той випадок, що обложеного царя рятує витязь-в’язень, трапляється геть по всіх епопеях, у всіх народів. Клоустон хоче бачити тут позичку з арабщини, а другі вчені схотять (та вже й схотіли) побачити тут перщину або й монгольщину! Вони можуть завважити теж, що хто його зна, чи зовсім таки буде оригінальний і сам роман про Антара? Хто його зна, може там теж є позичка з перського?! Я раджу нашим русько-українським читачам, перед тим як вони схотять обробляти отсю зазначену од Клоустона тему, то щоб вони спершу добре познайомилися з літературою вислідів над великоруським епосом; тоді вони зрозуміють, яким треба бути обережним, роблячи всякі отакі паралелі. Одсилаю до праць Стасова, Веселовського, Всеволода Міллера, Халанського, Потаніна, Дашкевича, Жданова і др. А.К.

дужих чоловіків; а як був з нього ще хлопець, він убив шістдесят сарацинських лицарів⁵¹. А вже ж бедуїнський герой Антар теж дав доказ чималої одваги за дитинячих літ: як було йому тільки десять год, він убив вовка, що порозганяв його череду, та приніс у кошику додому голову й кігті тієї звірюки і показав матері як свідоцтво про свою сміливість. Сей одважний подвиг можна прирівняти до того, що зробив Давид цар жидівський, коли був ще хлопцем-пастушком. “Твій раб, – казав він до Саула, – бувало стеріг вівці свого батька, коли часом приходили і лев і ведмідь. Вихопить було звір із череди ягнятко, а я нажену його, тай видеру здобич з його паці; тоді він обертається проти мене, а я знов хапаю його за бороду, грюкаю по нім палицею тай убиваю. Отак твій раб побивав і лева і ведмідя; а сей необрізаний Філістимлянин має бути наче один із них” (I Самуїл, XVII, 34–36)⁵².

В бою сера Вітта (Гюі) з данським героєм Кольбрандом є випадки аналогічні до деяких Антарових бійок сам на сам “з тими ворогами, котрі варті його меча”. Кольбранд був метнув три дротики на Гюі; два перші не влучили, а третій пробив щит Гюі, пролетів попід його пахвою і понісся ще пару гонів, доки впав на землю. Вдарив Вітта своїм мечем, – не вцілив у нього та перерубав коня на дві половини. Нарешті й Гюі врубав Кольбранда по шиї, одтяв йому голову з плечей і ввігнав на пів ступня в землю. Сер Бевіс розправився з одним міщанином от так: “Він ударив того міщанина мечем, меч пробив шолома й панциря; як стій і людину і коняку потрощено

⁵¹ І сю тему (про малолітнього героя) обробили гаразд згадані російські вчені, та ще й поробили між іншим паралелі українські. Всі ті паралелі куди ближчі, ніж Клоустонові. А.К.

⁵² Сей самий мотив приложено в звіснім християнським апокріфі “Завѣты 12-ти патріарховъ” до Юди сина Якова, котрий каже про себе “І дав мені Господь ласку свою у всіх моїх ділах на полі і дома. Знай, що я доганяв ланю, ловив її і готував обід для батька свого. Серни доганяв я, ловив і освоював і льва вбив та видер кізла з зубів його. Медведя вхопивши за ноги кинув я з берега, і всякого звіря, що обертався на мене, розривав я як пса. Дикого кабана гнав я і догнавши вбивав. Рись в Хевроні скочив на мене, та я зловивши його за хребет (по церковному “имь за опаш”) кинув ним і розбив його. Вола дикого, що спасав ниву, хопив я за роги і обернув довкола, а роздрознивши кинув його на землю і вбив”. (Рукописна Крехівська Палея, стор. 308). Се оповідання знаходиться тільки в повній редакції апокріфа (вона напечатана вся по рукопису Палеї московської Сінодальної бібліотеки з р. 1477 в книзі Н.С. Тихонравова “Памятники отреченной русской литературы” I, 146–232 і по рукопису Крехівської Палеї буде напечатана в моєму виданні “Старозавітні апокріфи”, котре друкується коштом Наукового Тов. ім. Шевченка. Коротку редакцію звіта Юдиного напечатав И.П. Порфирьевъ, Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой бібліотеки, 172–176 та там сего оповідання нема. І.Ф.

аж до землі”. – Король Артур як ударив важким мечем по плечу одного велетня, що був заввишки п’ятнадцять ступнів, то переполовинив його самє посередині тай так точно, що обидві половини повисли на коняці і вона носила його таким чином геть по всім полі на жах Сарацинам. Сер Гюї перерубав сера Гунтера од маківки шолома аж до сідла. В романі про Антара герой одбиває чотири стріли, які був кинув на нього грецький витязь; а як той метнув на нього булаву, дак він спіймав її тай одкинув назад з такою дужістю, що вибив грецького лицаря з сідла на дванадцять ступнів, розбив йому ребра і переламав хребет⁵³. В другім герцю він побивав хороброго супротивника своїм непереможним мечем Дамієм⁵⁴, мечем, що його можна прирівняти до Морглея, Екскалібора, Дюрандаля, Бальмунга, Грама, Хрізаора і інших уславлених в європейському романі; дак отим мечем Антар розколює ворога разом з його конем на дві половини, з голови аж до землі так, що вони розпадаються на дві частки.

В II части роману про Мерліна⁵⁵ король Артур здобуває свій славнозвісний меч Екскалібор от яким способом: коло церковних дверей викрили чудесний камінь, в камені був міцно застромлений меч, а на його ручці вирізано слова:

Ich am y-hote Excalibore;

Unto a king fair treasure.

(On Inglis is this writing):

Kerve steel, and yren, and al thing –

себто “Я звуся Екскалібор, з мене буде гарний скарб для якого-небудь короля (По-англійськи сей напис): ріж (мною) крицю, залізо і геть усе”

І ото була така постанова: хто зможе витягти того меча з каменя, той зараз має стати за володаря всієї Британії. Чимало дужих і сміливих лицарів пробували витягти меч, та все дарма. Нарешті прийшов якось Артур. Саме тоді йому треба було доброго меча; ото ж він узяв тай висмикнув отого, котрий був у камені, тай зовсім легко. Здається, що сей случай прикладено сюди з Вольсунгової (Норвежської) казки “Вольсунги”, каже др. Дезент (Dasent), “виводили свій рід як і другі герої, од Одіна, діда богів і людей. Од нього пішов Сігі, од нього ж і Вольсунг. По самій середині його палати ріс дуб, що високим своїм стовбуром проходив крізь стелю, а гілля його

⁵³ Наш народ оповідає про славного опришка Довбуша так само, що коли у нього стріляли з карабінів, то він ловив у повітрі кулі і кидаючи їх на вояків побивав їх тими кулями. Див. Житє і Слово IV, 187.

⁵⁴ Клоустон трохи далі перекладає його назву “покоряючий”, та се не точно, бо “Dhami” значить “кривдячий”, – так витолковує се слово відомий арабський лексикограф Фірузабадій у своїм “Камус”-і. А.К.

⁵⁵ Російською мовою є про Мерліна розвідка акад. Веселовського, Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западнѣя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ”. СПб. 1872. А.К.

високо та далеко розкидалось над покрівлею по чистому повітрю. Одної дуже великої празникової днини, як Сіґні (Signy), Вольсунгова дочка, йшла заміж за Сіґгейра (Siggeir) короля Готландії, увійшов до тієї палати якийсь одноокий гість. Він був босий, штани його були сплетені з льону, на ньому напнутий був великий смугастий плащ, а на голові широкий капелюх із пір'ям. В руці він ніс великого меча, тай одним махом увігнав його в дубовий стовбур аж по ручку. Далі каже: “Хто з вас із цілого товариства зможе вистромити меч звідси, той нехай і носить його: я тому чоловікові дарую цього меча, а вже ж ніхто не скаже, щоб де бачив щось краще”. Це проказавши він вийшов собі з палати і вже більше не бачили його. Багато людей заходжувалось коло меча, бо то справді була дорога річ, та ніхто навіть не поворухнув його. Спробував свою силу і Сіґмунд, найкращий і найхоробріший із синів Вольсунгових, аж гульк! тая зброя як стій сама собою подалася. Отож був преславний меч Грам”⁵⁶.

Дуже цікаво, щоб не сказати більше, знайти в Талмуді доволі схожу легенду про те, яким способом Мусій, жидівський праводавець, придбав собі свій славетний жезл (патерицю), той самий жезл, що ним він переділив води Червоного моря, а в пустині Ханаанській ударивши ним по скелі виточив звідти джерело чистої води. Як на раббінські оповідання, то сей жезл сотворив Бог шостого дня при сотворенні світа тай дав Адамові в раю. Адам своїм заповітом покинув жезл Енохові, той оддав його Ісаакові та Якову. При допомозі отого жезла Яков перейшов Йордан і привіз його з собою в Єгипет. Вмираючи він покинув його Йосипові, а як помер той, дак жезл забрано вкупі з другими його манатками до Фараонової скарбони. Етро (Jethro), один із царських ворожбитів, якомсь пізнав його таємну силу: тим-то покидаючи єгипетський двір, щоб оселитися в стороні Мадіамській, він узяв жезл із собою тай посадовив у своїм саду. Там ніхто не міг наблизитися до нього, аж доки не прийшов туди Мусій, що втікав убивши нахабного Єгиптянина; прочитавши чарівні слова на жезлі він легко вистромив його з землі⁵⁷.

Герой лицарського роману завжди володіє дивним конем та мечем, проти яких ніщо не встоїть. Ростем, стародавній перський герой, мав

⁵⁶ Dasent, Popular tales from the Norse. Introd. pp. LXI, LXII. В “saga of Gisli, the Outlaw” ми читаємо про другий славнозвісний меч, що розбивав геть усе на що падав, чи то було залізо, чи хоч яка друга річ. Його вістре не боялося й чарів, бо викували його карлики. А звався він на ім'я “сіра сталь”. Див. англ. переклад дра Дезента. Найновіший переклад ісландської редакції заги про Вольсунгів Кербера має епізод з Грамом на стор. 142–143, гл. Küchler Carl, Nordische Heldensagen, aus dem Altisländischen übersetzt und bearbeitet. Bremen 1892. В передмові до перекладу сеї заги на стор. 135–136 подано багату літературу, що відноситься до неї. А.К.

⁵⁷ Дак невже отсе Талмудове оповідання та вищезгадані лицарські мають спільну генеалогію?! А.К.

коня на ймення Рехш (“блискавка”); він з ним, так само як це буває в європейських героїв, часто балакав нишком⁵⁸. Кінь Ресалу, Пенджабського героя, остерігав його під час небезпеки не доторкатись до нього бичем або острогами. Антарів кінь Ебжер був “темної масті, красивий, кремезний, найславнішої арабської породи; копита його пласкі, рівні, мов бита мідь; вуха його наче стрілочка; як іржав, то здавалося, ніби хоче щось сказати”⁵⁹. Антарів меч Дамій (Dhamî – покоряючий) був викутий з громової стріли, що впала якось із неба і вбила верблюда. Як уже викував коваль із стріли меч, з наказу найстаршого в роді, то прийшов до нього той старший, узяв меча в руку тай спитався: “А яке ж ім’я дав ти йому?” Коваль одказав:

Гей, гострий меч отсей! кажу, що гострий!

Чи чуєш, сину з племені Галіба?

Та от біда: чи знайдеться рубака,

Щоб міг орудувать таким мечем?!

Тоді старшина потруснув мечем декілька разів тай вимовив: “Ну, щодо рубаки, то й з мене добрий рубака”, і одсік ковалеві голову. Сей меч переходив од батька до сина, аж доки остатній його хазяїн не прикликав до себе, вже лежачи на смертній постелі, свого наймолодшого сина тай сказав: “Візьми тай сховай меча потайки в землю, щоб зажерливий лютий старший брат не забрав його собі разом із другою спадщиною”. Парубок так і вчинив: переховав меча десь у пустці; тільки ж як помер батько, то

⁵⁸ Треба додати, що відносини Ростемові до Рехша багато живіші і наївніші, ніж Антарові до Ебжера. Див. напр. у Шаг-наме “Сім пригод Ростемових”. (Мій український переклад, що друкується в “Житю і Слові”, ще не дійшов до сього місця, тим-то я покликаюсь на французський переклад Моля, вид. 1876 р.). Як убив Рехш лева, а Ростем спав, то прокинувшись він сварився на Рехша тай казав що краще було б збудити його, а не биться самому (Mohl I, 405). Другим разом лягаючи спати Ростем наказав Рехшеві: “Диви, ні з ким не заводься! Коли прийде ворог, то біжи до мене, а сам не бийся ані з дівом, ані з левом!” (Mohl I, 408). Рехш так був і зробив: як прибіг змій, то він збудив витязя. На біду змій раптом сховався. Ростем розсердився на коня, на що він будить його марце і заборонив робити так удруге. То як прилетів змій знову, дак Рехш уже не хтів будити пана, а втік (Mohl I, 410). *А.К.*

⁵⁹ Се повідає сам Антар у своїй моаллаці, див. мій переклад у “Правді” 1891 р. Коли казати про живі стосунки витязя з його конем, то можна згадати тії приклади, які свого часу наводив Стасов з поезії тюркських кочовників, намагаючись вивести російські биліни з тюркського епосу, так само як Клоустон робить се для виводу лицарської поезії з арабщини. Праця Стасова друкувалася в “Вѣстникъ Европы” 1868, та згадані паралелі можна прочитати в доступній праці Вс. Міллера “Экспурсы въ область русскаго эпоса”, Москва 1892, ст. 218 і далі. Під кінець 1895-го року вийшла в світ повна збірка творів Стасова. Там є і “Происхождение русскихъ былинь”. *А.К.*

старший син став нахвалитися, що вб'є молодшого, коли він не оддасть меча йому. Пішли вони вдвох до того місця, та парубок уже не міг одшукати схованки. Старший брат витяг свій меч і був би неодмінно вбив молодшого, якби не нагодився тут Антар. Розпитавши, чого вони спорять, він напад на тирана й вбив його, а парубкові сказав йти додому. Потім zostавшись сам він почав бавитися піском, коли несподівано натрапив на якийсь камінь. Одсунув він його тай зирк! лежить там меч Дамій, якого даремно шукав парубок.

Бої один на один, поединки між витязями двох ворожих військ мало того, що одбуваються в повістях азійських і в європейських раз-у-раз, але навіть здається, що то справді був такий звичайний спосіб воюватися з найдавніших часів. Історичні біблійні книги дають на те чимало прикладів. Бій Давида з Голіафом (1 Сам. XVII, 38–51), то один пам'ятний приклад, а бій людей Абнерових з людьми Йоавовими, то буде другий. В романі про Антара такі бої трапляються дуже часто, причому супротивники незмінно промовляють один до одного згорда та звисока⁶⁰. Виходячи проти грецького витязя Антар гукає: “Я звало підпори Греччини з їхніх підвалин! Я зрубаю голову Бадрамутову мою шаблею. Я з роду Абсів, одважний лев у печері!”⁶¹ Таким самим тоном хвалиться один герой “Шаг-наме”, себто “Книги царів”, яку зложив Фірдовсій, Гомер Іранський⁶²:

“Я звусь Геджір, хоробрий воевода.
Тобі зітну я голову з плечей,
Зашлю її володарю над світом,
А тулуб дам шулікам на поталу”⁶³.

⁶⁰ В великоруських билінах є дуже цікавий термін для багатиря: “нахвальщик”. Так зветься всякий незнайомий, новоприбулий витязь, звичайно й ворожий до того. Таким способом биліни роблять з витязівського нахвалання якийсь неодмінний закон. *А.К.*

⁶¹ Про боротьбу Антарову з сим витязем, що “величезним деревом здавався”, див. у його моаллаці (“Антарова моаллака”, Правда 1891, мій переклад). *А.К.*

⁶² “Шаг-наме або книга царів іранських Абуль Касима Фірдовсія Туського” друкується тепер у “Житю і Слові” а заразом і окремою відбиткою (переклад мій). Вступіну статтю про автора та про “Шаг-наме” можна вже прочитати в “Ж. Сл.” 1895, кн. 2. *А.К.*

⁶³ Так я переложив сю промову з перського первопису (вид. Вуллєрса I, ст. 449, в. 255–256). Французький переклад Моля (Mohl, вид. 1876 року, т. II, ст. 72) такий самий, як у мене. А в Клоустона щось поплутано: мабуть він і не дивився в перський текст, а взяв собі вільну переробку Аткінсонову. Не завадить знати, що свою чваньковиту промову Геджір сказав на відповідь іще самохвальнішим словам Сограбовим: той кидаючись на Геджіра гукає: “Як ти звещся? Якого ти роду? Скажи, бо вже твоїй неньці треба плакати за тобою!” *А.К.*

А Давид казав до Голіяфа: “Ходи до мене, я оддам твоє тіло на поталу птаству небесному та звірью польовому”.

З того дрібного опису, який подано в Антаровім романі про зброю та боеві знадоби, здавалось би, що лицарство в цілій його суті було вже інституцією на Сході задовго перед тим, як воно впорядкувалося в Європі. Про перського сатрапа, якого зустрів і вбив Антар, кажеться, що він був закутий в цілу сорочку з панцирних каблучок “Давидового виробу”⁶⁴, на ньому був шолом з пір’ям, а зброєю його був меч, булава, щит і т. і, зовсім ніби в європейських лицарів! Так само й тип бродячих лицарів не можна сказати щоб був невідомий азіатському витязюванню. Східні історики згадують про перського лицаря прізвищем Резмхаг (“Шукайбій”, “Війнолюб”), та про двох арабських бродячих славних лицарів: один звався Абу-Мохаммед ель-Батталь, блукав по всіх усюдах шукаючи пригод та караючи насильство й кривди і був убитий 738-го року (121-го р. Гіжри), другий був правнуком халіфа Алія⁶⁵, прозивався Джаафар ес-Садик, визначався своєю благочестивістю та широким знанням, так само як і воєнними подвигами і помер за панування ель-Мансура 764-го року (147-го р. по Гіжрі).

Антар часто визволяє дівчат з біди або з неволі. Їхав він раз до Мекки, а з ним його зведений брат Шібуб, і почули вони серед нічної тиші

⁶⁴ В уславленій поемі “Бордâ”, себто “Поемі про плащ Мохаммедів”, яку зложив Кааб син Зогеїр і виголосив перед Мохаммедом у Медіні на 9-й рік Гіжри (629–630 по Хр.) по завойованню Мекки, названо ратників з Корейшового племені “героями з орлячим носом; їх одежа в бою – сорочки виткані Давидом, ясні та широкі, обплутані кільцями мов би огудиною з порослі “Кафа”, міцно спрядені до купи”, себто панцирі. Арабський переказ повідає, що жидівського царя Давида вивчив сам Бог виробляти мудрі панцирі. *Клоуст.* – Поему Кааба бен Зогеїра “Бордâ” видав арабською та латинською мовою Георг Летте 1748, потім Г. Фрейтаг у Бонні 1812. Критичне видання тексту і дослівний німецький переклад зладив Ральфс, а видав по його смерті Бернгауер, гл. С. Ralfs, *Die Burda, ein Lobgedicht auf Mohammad von Al-Busiri, neu herausgegeben im arabischen. Text mit metrischer persischer und türkischer Übersetzung, ins Deutsche übertragen und mit Anmerkungen versehen* Bevorwortet von Dr. Walter Bernhauer. Wien 1860. *А.К.*

⁶⁵ У Клоустона стоїть “Абу-Бекра” (ст. 48 англ. вид.) тільки ж це була б така дивовижна й курйозна помилка, що я на неї дивлюсь не інакше, як на *lapsus salami*. Джаафар ес-Садик дуже значна особа в релігійнім житті мусульманського світа: од нього пішла шийтська секта Ісмаїлітів, яку під 864-й рік зреформував Абдаллаг ібн-Меймун на новітній лад і з якої потім повиходили Кармати, Асасіни, Друзи другі страшні вороги мусульманської громади. Докладну історію ісмаїлітської секти я виложив сього (1895) року на засіданнях Восточної комісії Моск. Імпер. Археол. Общ.; незабаром вона має друкуватися в “Трудах” того вченого товариства. *А.К.*

жіночий голос, що гвалтував очевидячки проти якоїсь великої напасти. Антар попустив вузду коневі і поскакав на голос. Він здивав панію, котра оповістила йому, що вона з благородного племені Кінда; її чоловік – Асхат, син Обедів. На їх сторону прийшов голод, вони перекочували своєю сім'єю в сторону Х'арісову, де намірялись осісти, бо в них була там дочка оддана заміж. Несподівано напав на них один їздець пустельний, Содем син Сельхевів, з 40 грабіжними Арабами; її трьох синів убито, чоловіка поранено, а її разом з трьома дочками зайнято в полон. Тепер розбійники ладналися везти їх до гір Тавейле, щоб там оселити як невольників. Покинувши жіноцтво на догляд братові, Антар хапає свого списа і їде шукати Содема та його товаришів, коли бачить, що вони самі простують проти нього. Декільки розбишак одразу кидаються на витязя, та він їх усіх одбиває і нарешті береться проти Содема; вдарив він його в груди своїм загостреним Дамієм – отаман падає мертвий додолу і топиться в своїй крові. Три дівчині та мати оточають свого визволителя, цілують йому руки та дякують, що він їх одрятував од безчестя. Тільки ж Антар бажаючи, щоб панни позапиналися, перев'язує рани старому шейхові і сідає самотою, щоб одпочити після боїв. Шейх, щоб оддячитись Антарові за те добро, яке він учинив його сім'янам, оддає йому на вибір котрусь із дочок, але герой ввічливо одхиляє честь і каже до дівчат: “Коли б моє серце було моє, то я б нічого не бажав як вас. Та воно кохає когось, хто його держить на муках і не подає надії ані слівцем, ані ділом”⁶⁶. Ніколи європейський лицар не “служив жінкам” краще, ніж отсей бедуїнський герой: визволивши плем'я Мазінове і довідавшись, що Усек та його підручники грабують жіноцтво, він ринув із своїми вояками на страхополохів і порозганяв їх в усі боки. “Могутній був кожен його вчинок, загибель спустилася на них”. Відома річ⁶⁷, що європейське лицарство багато позичило в лицарства арабського; багато сцен і подій з “Антара” і з других арабських повістей переписувалося в подібних творах раннях іспанських авторів, що засвоювали їх од своїх завойовників. Таким способом ми маємо право дивитися на “Антара” як на первообраз європейських лицарських повістей⁶⁸.

Але ми далеко одбилися. Вернімо знов до питання, звідки беруться та як розповсюднуються народні казки. Ральстон добре завважив, що в найнижчих верствах вигадки, себто поміж анекдотами та жартами,

⁶⁶ Антар натякає на Аблю, свою двоюрідну сестру. *А.К.*

⁶⁷ У Клоустона стоїть: *it is certain*. Я б сказав: *it is probable*. Воно правда, колись європейські вчені дуже вірили в те, що європейська лицарська поезія складалася під впливом арабської. Ся гадка знайшла між іншим собі вираз у популяризованій книжці Дрепера “Історія розумного розвою Європи”. Тільки ж найновіші дослідники трубадурської поезії зовсім відмагаються од арабського впливу. *А.К.*

⁶⁸ Щоб зазнайомитися з романом про Антара, диви примітку до кінця сеї вступної статті. *А.К.*

рідко можна зустріти щось нове, незнайоме. Ті самі жарти, які веселять російського або норвезького мужика, ті самі добре відомі виноробам французьким та іспанським та селянам італійським; їх добре знає напівфермер, напіврибалка з Аргільшайру (Argyllshire), бродячий Араб, розпещений Перс, мирний Індієць, хитросний Китаєць. Нпр. візьмімо звисний англійський анекдот про Ірландця, що сидів у кав'ярні та заглядав через плече одному панові в лист саме тоді, як той писав. Панок прикінчив лист такими словами: “Я б ще мав багато чого Вам написати, та один Ірландець, що йому сорому немає, читає кожне слово, яке я пишу”. То Ірландець скрикнув: “Їй же Богу, добродію, жаднісінького слівця не прочитай!” Отсе саме, багато віків тому буде, оповідалося в “Бегаристані” перського поета Джамія⁶⁹, а саме: Одна вчена людина писала лист до свого щирого приятеля, а з боку сидів якийсь нав'язливий чолов'яга та поглядав кутиком ока на письмо. Вчений написав: “Якби поруч мене не сидів якийсь продажний злодюга та не зазирає мені в лист, то я б списав тобі геть усі свої секрети”. Дак той сказав: “Їй же Богу, паночку, я ані читав, ані навіть не дивився в твій лист!” “Дурню! – гукнув другий, – то яким же способом можеш ти казати те, що кажеш тепер?”

Всі знають і другий жарт, що один докучливий парубок сидів коло стола напросто “вченого Джона Скотта” тай спитався: “Чи далеко од Скотта до скоту?” а той одмовив: “Тільки через отсей-о стіл перейти”⁷⁰. Се саме трапляється в Гледуїновім “Persian Moonshee” та в усяких індійських збірках жартів. Прийшов один бідний поет до багатиря і усадовився так близенько поруч нього, що місця проміждо ними зосталося не більш як лікоть. Образившись багатир спитався: “Яка різниця між тобою та ослом?” А поет: “Один лікоть місця” – каже⁷¹.

⁶⁹ Джамій помер буде тому більше-менше чотириста років. Точніш: 1492 року. Се останній поміж великими поетами Ірана; далі поезія перська підупадає, тай у самого Джамія хіба половина творів оригінальна. Отой самий “Бегаристан”, себто “Весняний садок”, є не що інше, як наслідування Саадієвого “Голістана” (мій переклад у “Житю і Слові” 1894, т. II). Німецькою мовою (разом с перським первописом) видано “Бегаристан” у Відні 1846: “Der Frühlinggarten von Mewlana Abdurrahman Dschami, aus d. Pers. übertragen von O.M. Freiherrn von Schlechta Wssehrd” (ст. 152+156). Джамій був дуже плодючий поет і вчений. Я надрукував в “Энциклопедическомъ Словарѣ”, що видається в Петербурзі од Брокгауза та Ефрона, доволі довгу статтю про Джамія та про його твори. А.К.

⁷⁰ “A collection of Jests, Epigrams, Epitaphs” etc. Edinburgh 1753.

⁷¹ В Індії термін “поет” або “бідний поет” евфемізм для “старця”, “жебрака”. Так запевняє Джемс Дармстетер повідаючи про поезію, правда, про новішу афганських “думів”. (Chants populaires des Afghans, recueillis par J. Darmsteter. Paris 1890). А.К.

Добре відома приказочка про дурня, що од'їв ніжку в курки, засмаженої панові на обід. Десь певне взято її з Боккачієвого “Декамерона”, день VI, повість 4⁷². В англійській версії як накопались на дурня, що то він украв курячу ногу, то він зачав божитися, що в курки була тільки одна-однісінька нога; а на доказ він повів пана до сажу, де чимало курей стояло на одній ніжці, як то вони часто роблять у погану погоду. Пан сполохнув їх: “Киш! киш!” і кури як стій поставали на обох ногах. “От як би ви були кшикнули на вашу печену курку, то й вона б вам викинула другу ногу”, сказав дурень. У Боккачія мова йде про журавля; кухар оддав з нього ніжку своїй любці. Се саме повідається в *Tarlton, News out of Purgatorie*. (Звістки з чистилища) під заголовком: Казка про кухаря, чому він сидів у чистилищі з журавлиною ногою в роті⁷³.

Погляньмо на один із жартів “людини, що прозивалася Сово-Дзеркалом”, *Howleglass*. Англійська книжка про штуки *Howleglass's* а є ніщо інше, як переклад з німецької збірки про Тілля Ейленшпігеля⁷⁴, зроблений більше-менше 1550-го року.

⁷² Боккачіїв “Декамерон” недавно видано в Москві російською мовою під доглядом акад. А. Веселовського. *А.К.*

⁷³ В Великоросії і на Україні сей жарт прикладається до дурного пана-Німця та розумного лакея, тай не про курку, а про гуску. *А.К.*

⁷⁴ *Eulenspiegel* або *Ulenspiegel* – німецький тип “штукаря”, який зложився в Німеччині XIV–XV ст.; до нього приліпилась ціла купа анекдотів як своїх німецьких, так і чужих, узятих із усяких книжок. Книжку про Уленшпігелеві пригоди надрукував Томас Мурнер в 1519 р., а потім вона багацько разів передруковувалась і доповнялась новими анекдотами. Ся збірка нераз перекладалась на чужі мови, при чому теж змінювалась та доповнювалась. Ім'я *Eulenspiegel* і його постать (сова *Eule* в одній руці, а дзеркало *Spiegel* у другій) зробилися дуже популярні на всім заході; французька мова має звідси слова: *espègle*, *espèglerie*. Польський переклад: “*Fraszki nowe Sowizrałowe*”, “*Sowizrał nowy*” явився десь певне в кінці XVI ст., а в усякім разі не пізніш од 1617-го року. Один цікавий примірник “*Sowizrała krotofilnego i śmieszego*” є в бібліотеці Оссолінських: якесь дуже старе видання, та рік не зазначено. На російську мову збірку Тіля Уленшпігеля переложено 1792 і 1793 рр. під заголовком: “Похождения хитраго и забавнаго шута Совѣст-Драла большаго носа. Переведена съ польскаго, дополнена съ другихъ языковъ”. Див. у Д. Ровінського в його “Русскихъ народныхъ картинкахъ”. т. IV, ст. 169, 352, 573. Не вважаючи на пізній рос. переклад Уленшпігеля встиг уже зробити вплив і на великоруську народну творчість. Див. напр. Садовниковъ, Сказки и преданія Самарскаго края. № 32. Шуть-Максимка, та брошюру *Edm. Veckenstedt. Sztukaris, der Till Eulenspiegel der Littauer und Žamaiten und Schut Fomka, sein russisches Ebenbild* (Липськ 1885). Про Уленшпігеля взагалі та про його вплив на українську драму подав Кузьмичевський дуже гарну статтю: “Старѣйшія русскія драматическія сцены” (інтерлюдії Гаваттовича), Київск. Старина 1885 ноябрь, ст. 371–408. Критичне німецьке видання: *I.M. Lappenberg, Dr. Thomas Murner's Ulenspiegel*, Липськ 1854. *А.К.*

Ми там читаємо оповідання про те, як Howleglass показував людям дивовижну звірюку, що в неї голова там, де мав би бути хвіст. Се саме є в Гледуїновім “Persian Moonshee”, де кажеться: Була в одного бідного чоловіка коняка. Він якось-то припнув її в стайні так, щоб вона стояла задом до ясель, а далі находився гукати на народ: “Приходьте, люди добрі, подивиться на чудасію! У коняки хвіст там, де мала б бути голова!” Позбігались люди з цілого міста, та чоловік пускав подивитись не інакше як за якийсь там грошик. Подивившись до стайні, кожен одходив мовчки. В німецькій збірці повідається от що: “Коли хто входив до стайні, не міг не сміятися, бо Уленшпігель дуже поважно прохав усіх, щоб вони попереказували про таку дивну дивовижу своїм знайомим та сусідам та щоб і ті приходили посміятися з прояви, а йому дали деякий заробіток. Кожен обіцявся вволити його волно; кожен вернувши додому радив своїм сусідам піти подивитись на велике диво”⁷⁵.

⁷⁵ Дивним дивом Клоустон шукає джерела сього анекдота не де, як у Персії, а забуває, що те саме переказують і Турки про Ходжу Насреддіна. Вище на ст. 42 ми вже мали нагоду сказати про нього пару слів; тепер знов, коли Клоустон переходить од повістей до анекдотів, варто сказати про Ходжу трохи більше. Ходжа Наср-еддін уродився в Сіврі Гісар поблизу Ангори, а жив у початку XIV в. Так каже Біанкі (Bianchi). Та Турки роблять його штукарем у Тимура, що помер аж 1405-го року. Звичайна річ, що ті жарти, які повідаються про Ходжу, часто бувають старійші од нього, а другі – геть новійші. Я вже згадував на ст. 42, яка безліч печатних збірок є про жарти Ходжі Наср-еддіна, та ще більше є рукописних; а що найчисленніші анекдоти, се ті, котрі ходять не в збірках, а просто в народних устах, дак се само собою розуміється. Найпопулярніша особа з Ходжі – в Туреччині да в Персії, тільки ж і всі другі народи, які мають стосунки до Турків та Персів, знають і анекдоти про Ходжу: Вірмени, Грузини, Болгари, Серби, Румуни, Греки, Італійці. У нас на Україні ходить велика сила тих самих анекдотів, тільки без імені Ходжі Наср-еддіна, а попросту про якогось безіменного ксьондза, попа (Ходжа був духовна особа), цигана, жида, Литвина, іноді навіть про Сковороду. Декільки таких анекдотів були темою чудової розвідки незабутнього нашого етнографа Кузьмичевського: “Турецькі анекдоти в українской народной словесности” (Кіевск. С. 1886, февр. март.). Тепер, коли д. Комар (в “Зорі”) та я (теж у “Зорі”) надрукуємо ту величезну колекцію українських анекдотів, яку зібрав Руданський (віршами), то матеріал для студій значно збільшиться; нагадуємо ще й про ті анекдоти Руданського, які вже повидано од О. Пчілки (в Києві) та дра Франка (в “Зорі” 1886). Деякі анекдоти про Ходжу Наср-еддіна переложив іще в минулім столітті батько рос. писателя Кантеміра, Димитрій в своїй Історії Османської держави (франц. пер в Пар. 1743, німецьк. в Гамбурзі 1745). 1854 року в Смирні вийшов франц. переклад збірки жартів Ходжиних, Маллуфа (Nasif Mallouf); 1857-го р. видали в Триєсті W. v. Camerloher und W. Prelog, Meister Nasr-Eddin's Schwänke und Räuber und Richter. Aus dem türkischen Urtext übers. На підставі сеї збірочки Келер (R. Köhler) написав

В “Аркі Армстронговім бенкеті жартів” (Archie Armstrong’s Banquet of Jest) є анекдот, що давно вже доти блукав по Європі: Був собі одноокий чоловік. Поїхав він за ділом, а до жінки прийшов її коханок. Сталося так, що чоловік вернув додому тай несподівано для закоханої пари увійшов до

цікаву статтю в Бенфеевім “Orient und Occident”, I, 431–448, 764. Найкращі переклади – французькі, що поробив Декурдемаш (Decourdemanche, I) Les plaisanteries de Nasr Eddin Khodja, Paris 1876; 2) Sottisier de Nasr Eddin Khodja, bouffon de Tamerlan, suivi d’autres facéties turques, Bruxelles 1878). На них опирається згадана стаття Кузьмичевського. В ній читач знайде широку бібліографію предмету. Треба тільки зазначити, що Кузьмичевський помилявся думаючи, що у Персів нема анекдотів про Ходжу: вони є, дивись напр. працю Всев. Миллера, Матеріали для изучения єврейско-татсакого языка, Петерб. 1892. Додатком до ст. Кузьмичевського буде замітка О. Л. в “Кіевс. стар.” 1886, окт. “По поводу турецких анекдотовъ въ украинской народной словесности”. Хто з наших етнографів схоче робити далі те, що розпочав Кузьмичевський, той нехай неодмінно перегляне всі томи Тіфліського “Сборника матеріаловъ для описанія племенъ и мѣстностей Кавказа”. Вже отсі слова були написані, як прийшла до мене остатня книжка “Кіевской Старини” (1895, июль і авг.), де на ст. 36 і далі я побачив статтю Сумцова про вчені розвідки підписані псевдонімом “Кузьмичевський”. Д. Сумцов проминув прекрасну і всім звісну розвідку покійникова: “Старѣйшія русскія драматическія сцены”. Сумцов не вірить, щоб “турецкій Насреддинъ проникаль въ Украину въ личномъ типическомъ видѣ”; як на його думку, то Насреддинові жарти перейшли до нас із заходу, значно вже змінені, а розповсюджувались через проповідників, бродячих черців і т. і. Всі отсі здогади Сумцова спочивають єдино на тім факті, що ніде в українських анекдотах нема власного ім’я Ходжі Насреддіна. На се ми можемо одвітати, що ім’я “Ходжа Насреддін” дуже важке для нашої вимови, а друге – що й у Туреччині всі згадані анекдоти ходять часто без власного ім’я: часом турецький анекдот говорить попросту про якогось “Ходжу” (те, що в нас “ксьондз” або “піп”!), а часом навіть і про “Ходжу” не згадує; ефенді Дзерунян (лектор у Лазаревському Інституті східних мов) давав мені читати друковану збірку жартів, де герой зветься попросту “бу адам” (“цей чоловік”), а робить усе те саме, що й Насреддін; і заголовок тої книжки “Бу адам”. Дуже часто не має імені Насреддінового і в кавказьких гірників. Погляньмо напр. в “Сборникъ свѣдѣній о кавказскихъ горцахъ” вип. I (Тіфліс, 1868), V, ст. 68–71: там рідко коли фігурує Ходжа Насреддін, а частійше “дурні народи” Цудахарці, Кюринці і т. і. (наші Литвини, цигани, жиди). Очевидячки і в кримських Татар анекдоти були безіменні. Українці ж позичили свої анекдоти: 1) в Турків, – в Туреччині вони часто бували за невольників і турецьку мову добре знали; 2) у кримських Татар, які були сусідами з нашим Поділлям; 3) з сусіднього Кавказа. Знаючи з історії про живі відносини нашого народу до Турків та Татар і помічаючи, що наші анекдоти стоять ближче до тюркських, ніж західні версії, ми легко зміркуємо, що наші предки брали свої анекдоти од Тюрків безпосередньо, і що критика Сумцова на Кузьмичевського не має ніякісінької підстави. А.К.

хати. Углядивши його жінка хоч і злякалася, та вскочила з місця, підбігла до чоловіка, затулила рукою те око, котре зряче, і сказала: “Мені приснилося, чоловіче, що ти й на друге око бачиш добре, – а ну, скажи чи то правда?” Тим часом любчик її втік з хати. Се є в “Gesta Romanorum”, гл. СХХІ. Є воно і в осьмім оповіданні, “Disciplina Clericalis” Петра Альфонса⁷⁶; там переказується, що винар працюючи в винограднику виколов собі одно око і пішов до жінки, а вона тим часом поралась із своїм миленьким; тому пощастило втікти, бо жінка поцілувала чоловіка в здорове око. Ся сама вигадка є в новелах Малеспіні (I, 44), у Банделло (I, 23), в “Heptameron-i” Маргарити королеви Наваррської, куди вона попалася десь певне з фабліо “Mauvaise Femme” (Le Grand, IV, 38, вид. 1781-го р.⁷⁷; є й у збірці Увілля (Sieur d’Ouville, Elites de Contes, вид. у Руані 1680 р., ст. 284).

Мабуть за Альфонсом обробив сю тему автор старого роману про Евріала та Лукрецію. Герой повісті Евріал служить за конюшого в імператора Сігізмунда і кохається з Лукрецією, жінкою сенатора Менелая. Одної ночі сиділи вони та вечеряли, коли несподівано приїздить додому сенатор. Він був би неодмінно спіймав Евріала, як би не звичайна догадливість Лукреції. Вона швидче побігла назустріч чоловікові, що вже злізав з коня, тай заходилась обкидати його дуже ласкавими докорами, чому се він покинув її вечеряти саму. Даремне він заявляв, що й у нього самого не було цілий день шматочка в роті: вона не втихомирювалась і впавши дорогому чоловікови на шию зрошала його пекучими слізоньками. Сенатор зрадівши, що люба дружина так сильне його кохає, взяв вицілував її сльози тай потішав як міг найніжнійше. Лукреція грала сю кумедію доволі довго, аби дати Евріалові час утекти вікном. Потім побравшись попідруки сенатор і його “cara sposa” пішли до покою тай посідали любенько вечеряти⁷⁸.

Первопис знаходиться в санскритській книжці байок і приповістей, що зветься “Добра рада”, або “Гітопадеша” (книга I, приповідь 6): В області

⁷⁶ Вже була згадка, на ст. 31 про того Петра Альфонса, що його вихрестив із жидівства Арагонський король Альфонс I. Твір його під заголовком “Alfonso de Clericali Disciplina” зложено в формі розмов батька з сином; через те старофранцузька переробка (віршована) має титул: “Le castolement ou instruction d’un père à son fils”. Критично видав “Дисципліну” Fr. Wilhelm Val. Schmidt, Petri Alfonsi Disciplina Clericalis (Берл. 1827). Дещо з Дисципліни переложив на російську мову А.И. Кирпичниковъ, Очерки по истории средневѣковой литературы. М. 1869 (Глава IV. Поученіє клерикау, Римскія дѣянія, Разговоръ о чудесахъ). “Castolement” – уперше надруковано в збірці Барбазана (Barbazan, Fabliaux), яку передрукував потім Меон (Méon). А.К.

⁷⁷ Ось точний титул сеї книжки, на яку не раз покликається Клоустон: Le Grand d’Aussy, Fabliaux ou contes du XII et XIII siècle. А.К.

⁷⁸ Bibliothèque Universelle des Romans.

Гаврській (Gaur) є місто Кавсѣмбі. Жив-був там багатий купець на ім'я Чанданадаса. Хоч був він уже старезний дід, та оженився з дочкою другого купця, що звалася на ім'я Лілаваті. Була ж то молоденька хорошуля, що скидалася на побідоносний стяг Макара-Кета; натурально, що старезний чоловік припадав їй не до вподоби. Як на те, він кохав жіночку свою наче божевільний. От Лілаваті, – звичайно, молоде діло, – забула про подружню честь тай покохала одного хлопця-крамаренка. Якось-то сиділи вони собі вдвох гарненько на пишній канапі, що ясніла й блищала разками дорогих самоцвітів, та вели ширу розмову, коли несподівано шусть чоловік до хати! Лілаваті прожогом кинулась до нього, схопила його за голову, пригорнула до себе тай поцілувала. Тим часом милий нишком утік.

Кожна дитина, як то кажуть, знає вигадку про дурня, який був пішов скаржитись судцеві на мух, що мов вони надбридають йому. Той йому говорить: “Ну, то маєш право бити їх, де побачиш”. Дурень побачив, що здоровецька муха сідає на ніс судцеві, швидче бухнув її кулаком та разом з мухою розбив судцеві той дуже корисний член тіла. Те саме оповідають про Джуфу (Giufa), типового сицилійського дурня, в збірці Пітре⁷⁹. З деякими одмінами та сама подія переказується в ісландській казці про діжечку масла: Одна баба нищечком поїла цілу діжечку масла, наготованого на зиму. Чоловік її дуже здивувався, побачивши якось що діжечка порожня, тай спитався в жінки, чи не знає вона, як то так сталося. Як на те влетіла в діжечку велика муха; то баба й каже: “Ого! от тобі й поганець той, злодій! Диви: адже ж наше масло повиїдав з діжечки не хто, як отся катаржна мушище!” Для чоловіка здалось, що се правда; він побіг за своїм великим молотом, що звичайно бив ним сушені риби, тай хтів забити муху в дрізки. Щоб вона часом не втікла, він зачинив хатні двері тай зачав ганятися за нею з молотком. Мухи він ні разу не влучив, а порозбивав тільки своє збіжжя та начиння. Нарешті старий стомився і сів, лютуючи та втерявши надію. Аж тут муха сама прилетіла тай усадовилась йому на носі. Тоді мужик попрохав жінку, щоб вона вбила муху, кажучи: “Поспішай, доки вона на носі!” – опісля се зробилося приказкою. Баба замірилась молотком тай з усієї сили бахнула чоловікові по носі. Чоловік як стій покотився неживий, а муха таки любісінько втекла. Вона ще й досі літає жива-здорова, а баба плаче за своїм чоловіком⁸⁰. Здається, що ся вигадка – буддійського роду, бо вона знаходиться в “Джатаках”, себто

⁷⁹ Див. G. Pitrè, *Fiabe, novelle e racconti popolari Siciliani*. Palermo 1875, III, 356, 371. Сицилійці взяли сей анекдот очевидячки в Турків (порівн. Sottisier de Khodja Nasreddin, ССХХІІ). В Росії се оповідають про Балакирева, що був за шукаря в Петра Великого. Дякуючи лубочним виданням Балакирева знають і на Україні, тільки звуть його коротше “Балакир”, себто той, що балакає. А.К.

⁸⁰ Jón Arnason, “Icelandic Legends” translated by George E.J. Powell and Eirikr Magnusson. Second series. London 1866. Кл. У нас сей анекдот увійшов у казку про діда й бабу що посадили біб на печі; біб виріс аж до неба; по ньому дід з бабою

повістях про Буддові перероди, під чч. 44 і 45. В першій кажеться про одного парубка, що хтів сокирою повбивати декілька комарів, які понасідали на лису батькову голову, тай розтрощив батькові череп. А в другій є от що: Одна дівчина-невольниця на ім'я Рогіні товкла риж, коли прийшла до неї її стара мати і сіла тут. Мухи літали круг неї та кусали наче голки встромляли; то вона й каже до дочки: “Доню, мене кусають мухи, повідганяй їх!” Тая говорить: “Добре мамо”, – взяла товкача, щоб повбивати тії мухи, які понасідали на маму, вдарила тай убила рідну нььку. Побачивши се вона загоголосила: “Мамо! мамо!”⁸¹ Се одна з тих буддійських байок, яку засвоїли собі брагмани. В першій книзі Паньчатантри⁸² один князь загадує своїй хатній малпі, щоб вона доглядала його, доки він спатиме в павільйоні в саду. Налізлива бджола сідає князеві на обличчя. Малпа довго силується одігнати її, та тая знов верта; тоді розлютована малпа хапає меч свого пана, б'є по бджолі та зарозом розрубє голову князю. Та сама приповідь знов являється в “Енвâри Согейлі” (Сузір'я Каноп), перським перекладі Бідпаєвих байок, що зладив Госейн Вâиз, та в новітшій гіндустанській перекладі Абуль Фазлевого перського твору “Еййâри Дâниш” (Пробний брусик для знаття), під заголовком: “Садовничий, ведмідь та муха”⁸³. В такій формі ся байка – то стара знайома для Європи⁸⁴.

вилізли до неба, де Бог питає їх: “Що вам дати, ласку божу, чи миску крупи?” Дід хотів ласку божу, та баба штовхнула його, щоб мовчав, і попросила миску круп. Злізши на землю баба принялась варити одну кручину в двох горшках, та коли вилила той вар у миску, то в мисці був чистий окріп, а кручина випала на стіл, де її вхопила муха. Баба покликкала діда, щоб бив муху; той почав товкти макогоном то по миснику, то по божнику, де сідала муха, а далі, коли вона сіла бабі на чоло, влущив бабу в чоло так здорово, що баба тут же й ноги простягла. *І.Ф.*

⁸¹ Lord Bishop of Colombo, Jatakas, translations from the Pâli, 41–50. Transactions of the Royal Asiatic Society, Ceylon Branch.

⁸² Benfey, *Pantschatantra*, I, 292; II, 154, 539. *А.К.*

⁸³ Госейн Вâиз Кâшефі зладив “Енвâри Согейлі” в третій четвертині XV ст., а Абуль Фезль переробив той збірник на “Еййâри Дâниш” 1587-го р. Гіндустанський переклад (на мову “урду”) зробив Мовлеві Гâфиз од-дін 1803-го року з ради дра Гількрайста (Gilchrist), для ужитку в “College of Fort Wiliam”. В Європі “Енвâри Согейлі” переложив на франц. мову Давид Сагід Іспаганський (Пар. 1641); сей переклад потім друкувався в рр. 1698, знов 1698, 1725, 1750 (в Гамбурзі); з нього зроблено англ. переклад (Лонд. 1747, 1752) і російський: “Политич. и нравоуч. басни Пильпая”, перев. Бориса Волкова (СПб. 1762). Новіших, сучасних перекладів “Енвâри Согейлі” є чимало; найкращий – англійський Іствіка (Eastwick, Гертфорд 1854). Зрештою Європа знайомилася з “Енвâри Согейлі” не стільки в перекладах з перської мови, скільки в перекладах з турецької. Турецька версія носить заголовок “Томаюн-наме” (“Цісарська книга”); вона датується з першої половини XVI-го ст., а в европ. перекладах – 1654 р. Переклад Галлана (Galland) 1724-го р. найбільше популяризував “Томаюн-наме”. *А.К.*

⁸⁴ В російському письменстві на сю тему зладив славнозвісну байку Крилов (“Пустынникъ и медвѣдъ”). *А.К.*

Таких жартів та прикладок, які були б справді зовсім оригінальні, можемо нашукати по наших жартобливих збірках зовсім небагато. Правду каже містер В. Керу Газлітт (W. Carew Hazlitt): “На щирій доморідній гумор англійське письменство бідне. Щоправда, ми сяємо, тільки ж те сяйво позичене. Наші жартобливі книжки мало чим одрізняються од Поджієвої⁸⁵ та од других великих збірок гострих слів і жартів. Коли ми викинемо з “Сотні веселих казок” (Hundred Merry Talys) та з її нащадку все те, що чуже й позичене, то треба боятися, що зостаток вбереться в дуже тонесеньку книжечку. Рідко бува в нас вигадка, яка б не розповідалася десь давніш і знов давніш, тільки з одміненими йменнями, місцями та обставинами⁸⁶, а заживок та суть застаються скрізь одні і ті самі. От возьмімо Сідні Сміса (Sydney Smith); чимало тих його жартів, які сильно припадали до вподоби сучасникам цього штукаря, можна нашукати в давніших книжках, тай то в таких, котрі він – річ більше ніж імовірна – читав”. Так само говорить і містер Дж.О. Голліуелль Філліпп (J.O. Halliwell Phillipp): “Нема нічого непевнішого, як приписувати яке-небудь гостре слово сему або тому вславленому гумористові. Часто нам доводиться вичитувати з часописів анекдоти про наших сучасників такїї, що з дрібненькими одмінами вони відомі були нам із жартобливих збірок 16-го та 17-го століття”⁸⁷.

⁸⁵ Поджо Браччолоні (Poggio Braccioloni), типовний фацеціоніст італійський XV ст. Його збірка анекдотів та жартів має титул: “Poggii Florentini opera, Basileae, 1538.” Вона була часто передруковувана в Польщі; Естрейхер (Bibliografia polska XV–XVII wieku) знає видання з рр. 1480 (?) і 1592.

⁸⁶ Очевидячки те саме правило прикладається не тільки до Англічан, а й до нас Українців, звісних із свого “українського гумору”. Коли ми подивимось на “Малорусскія народня преданія” Драгоманова, або на приказки Руданського, або на ту серію українських фаблію, які тепер публікуються в “Житю і Слові”, то скрізь побачимо позику, позику тай позику. Не збувається українське прислів’я “краще своє латане, ніж чуже хапане”. Тільки ж дуже смутитися з того нема чого, бо наш народ усю ту крадіжку так переробив та перелицював, що воно вже не чуже. Гарно було б, коли б хтось із наших фольклористів порівняв українські жарти з їх оригіналами та написав книжечку на тему “Рйси та прийоми українського гумору”. Треба ж нарешті довідатись нам, що в нас є свого власного такого, чого ніхто в нас не одбере. А.К.

⁸⁷ Достоту як і в нас. Чого-чого не переказують у нас напр. про Шевченка, а одна бродяча вигадка (про те, що ніби він оддав до цилюрні на вивіску портрет невдоволеного генерала) зайняла навіть поважне місце в його життєписі, аж доки отсе недавнечко д. Кониський не виявив брехню. Або от іще: сього (1895) року в “Кіевской Старинѣ” надруковано анекдот про Сквороду, як він ішов помежи дощ, а той самий анекдот є в жартах Ходжі Насреддіна і вже його розібрав Кузьмичевський в “Кіевской Стар.”, 1886, февр., ст. 212–213. Згаданий анекдот про Сквороду надруковано в статті проф. Багалія в “Кіев. Стар.” 1895 р., март, ст. 279. А.К.

Єсть поміж іншими от який анекдот про Фута (Foote): Обідав він у Парижі з лордом Стормонтом. Господар подав вино в дуже дрібних скляночках та вихваляв, скільки тому вину років. Фут піднісши скляночку догори подививсь і сказав: “Як на такі літа, то чогось воно маленьке”. В Тейлоровій “Дотепності та веселості” (Taylor, Wit and Mirth), збірці, що зложилася за часів Якова I англійського, переказується таке: Одна пристойна пані прийшла, щоб перебалакати, до багатого та скупого чолов’яги, а в нього було більше золота, ніж доброї звичайності. Вже на прощання він зачав прохати її, щоб вона випила склянку канарського вина. Проти його сподіванки пані згодилася й подякувала. Він загадав Джеффрі Старвелінгу (Jeffrey Starveling), своєму слугі, обмити склянку та налити вина для пані. Чесний Джеффрі вточив вина величезну склянку, завбільшки (каже Тейлор) із наперсток, тай подав своєму хазяїнові; той покоштував тай передав пані, кажучи, що то добре старе канарське вино, принаймні літ шість йому буде! Подивилась пані, що питва трошечки, і каже: “Еге, я скоштувала ваше вино, та дивно мені, що воно таке старе, а таке мале”. Певне сей анекдот узято з Лукіана Самосатського: він повідає, що один чоловік був приніс своїй коханій пані малесеньке барильце вина та багато казав про його смак та старість, а вона сухо одмовила: “Як на його літа, то воно дуже мале”. Ся історія є і в Атенея.

Королева Єлисавета (говорить переказ) спиталася колись у сера Вальтера Ралея (Raleigh), чи зможе він зважити дим, а він одразу обіцявся зробити се. Викуривши люльку тютюну він обережно зважив попіл, а що він передше знав, скільки був важив тютюн, то одчисливши одну цифру од другої він точно сказав королеві, яка вага диму. Мабуть Ралей наслідував Лукіанового філософа. Хтось хотів сторопити Демонакса тай спитав: “Коли я спалю тисячу фунтів дров, то скільки піде на дим?” – “Зваж попіл”, каже той, “то решта буде дим”.

Лорд Бреко (Brago), прадід Файфських графів, був великий скупиндя. Прийшов до нього чиншовик, щоб заплатити рату, тай не стало в нього одного фарсінга (шага): не виходило повної суми; мусів фермер піти додому тай принести той шажок. Полагодивши справу фермер сказав до лорда: “А от, Бреко, коли ви мені покажете своє золото та срібло, то я вам дам аж цілого шилінга”. – “Гаразд, чоловіче”, одмовив старий Бреко: “я з вас не візьму дорожче”. Взявши попереду шилінг та запакувавши до кишені, лорд показав тому багато залізних скринь, де були золоті та срібні гроші – “Ну тепер з мене такий самий багатир, – як і з вас, Бреко”, – каже фермер. – “Як то, чоловіче, – спитав той, – як же воно так?! – “Бо всі ваші гроші я бачив, авжеж і ви нічого з ними більше не робите”. – Дуже близьке оповідання ходить поміж Китайцями: Багатий священник призбирав велику купу дорогоцінного каміння і не покидав збагачувати її іще більше. Тая колекція то були його гордощі. Якось то показав він її своєму приятелю; той довго

тішився нею, нарешті надивився донесхочу і подякував хазяїнові за дарунок. “Ого! – гукнув піп, – та я ж тобі не подарував сього! за що ж ти дякуєш?” “Ат!” – одказав йому приятель, – “аджеж дивлячись на твої самоцвіти я тішився так само як і ти. Одна річ у нас, я бачу, не однакова: тобі ще треба клопотатися, поки збереш їх”⁸⁸.

От іще одна дуже розповсюджена в нас побрехенька, яка теж має свій первообраз у Китаї: Здибалось двоє людців. Один питається в другого, чого він так сумно вигляда. “Будеш сумувати, – каже той, – коли вже два дні тому повішено бідолаху Джека, мого давнього товариша та найбільшого приятеля, якого я мав на землі”. – “А що ж він зробив такого?” – пита знов перший. – “Ет! дурницю! зробив те, що й ви й я зробили б на його місці: знайшов вуздечку на дорозі тай узяв із собою”. – “Чи ба! – каже перший – “повісити чоловіка за те, що взяв уздечку! се щось дуже люте!” – “Сказати вам правду, – пояснив той, – то до другого кінця уздечки причеплений був кінь”⁸⁹. В Китаї анекдот переказується от як: Засудили одного чоловіка до кангу (канг – то такий ганебний стовп, тільки рухомий). Деякі з його приятелів побачили його в такій неславі і спиталися, через що його так покарано. Він розказав: “Ото ішов я шляхом тай бачу – маленька вужівка лежить на землі. Думаю собі: “Здається до чогось”. Взяв її, пішов далі. Через те мені така біда теперечкі”. Приятелі одказали: “Ще ніколи і нікого не ставили на таку муку за те, що вкрав верівку”. На те злодій додав: “Воно правда: на кінці вужівки було там щось”. На товариські розпитування він одповів: “То була пара робочих воликів”⁹⁰.

Безглузді⁹¹ вироки суддів та старшини – се була, здається, улюблена тема для народних жартів з найдавніших часів. В Талмуді обмальовано судців міста Содома як крутіїв та таких людей, що правду перевертають. Хтось одрубав ухо ослові свого сусіди, той запіззав його до суду, а судець сказав позивальникові: “Нехай осел перебуде в сього чоловіка, доки одросте вухо, а тоді він верне його тобі саме такого, якого ти бажаєш”. Та можна думати, що талмудисти взяли собі якусь старозвісну азійську історію про

⁸⁸ M.B Dennys, *Folklore in China and its affinities with that of the Aryan and Semitic races*. Hongkong, 1876, p. 151. *Клоустон*. – Мені не віриться, щоб тут була позика. Мотив про бідність скупаря-багатиря є такий загальнонародський, що міг порозвиватися в кожного народа геть самостійно. Порівняй напр. те, що каже Саадій (мій переклад в “Житю і Слові” 1894, т. II, ст. 35). *А.К.*

⁸⁹ *A collection of Jests, Epigrams, Epitaphs etc.* Edinburgh 1753.

⁹⁰ *Contes et bon mots, extraits d'un livre chinois intitulé: “Sias li Siao”, traduit par Stanislas Julien. Journal Asiatique, tome IV. 1824. Клоустон*. – Анекдот про цигана, що знайшов вуздечку де на кінці була коняка, часто оповідається на Україні: я сам чув. Та ще я читав його десь чи по-перськи, чи по-турецьки – не пам’ятаю гаразд. *А.К.*

⁹¹ Так у Клоустона (absurd), та ми звикли звати такі суди “неправедними”. *А.К.*

“Суддю крути-верти” та притулили до Содомлян. Будь-що-будь мудрий талмудовий присуд має собі паралель в Катгâ-Саріт-Сâгарі: Один чоловік, що прав білизну, прийшов скаржитися до судді, що жінка одного брагмана була побила його осла, а той як утікав, то впав у криницю та виламав собі копито. Знов же й брагман обвинувачував пральщика, що мов він накопався на його жінку, а вона, звісно вагітна, з переляку викинула дитину. Суддя поклав рішинець: “Доки в осла копито не вигоїться, нехай його візок возить брагман; доки брагманова жінка знов не прийде на ваготу нехай її держить у себе пральщик”. – Перське оповідання про кадія з Емесси (провідний випадок там – “фунт м’яса”, так само як і в Шекспіровім Шайлоці) подає нам деякі такі самі приклади судецької мудрості. Міщани того міста (воно тепер зветься Химс) малюються в народних переказах як великі дурні⁹². Поміж іншими справами принесеними в цьому оповіданні на суд до кадія була така: якийсь чоловік скаржився, що купець пособляючи йому витягти осла з болота, куди той був загруз, увірвав йому хвоста – “Не біда!” – каже кадій: “приведіть сюди мого осла, і нехай отсей чоловік одірве собі хвіст од нього”. Зараз привели товаряку, позивальник щиро заходився одривати йому хвіст, щоб помститися за ту кривду, яку заподіяно його сірому приятелеві. Тільки ж кадіїв осел не звик до такого недостойного поведження: він скоро виявив свою огиду проти цього діла, хвицнувши скількись разів чоловіка так сильно, що той умлів. Як очутився він, то попрохав кинути все се і сказав, що не хоче більше нічого. Але кадій одказав, що шкода буде, коли він не дійде суду-правди, тож нехай ще раз спробує висмикнути ослові хвіст. Та чим більше смикав він брикливу животину, тим більше вона хвицалася, доки нарешті бідолашний чоловік, побитий і роз’юшений у кров, оголосив, що він позивав купця марне й неправдою, бо в його осла не було ніякісінького хвоста. Тоді кадій поклав на нього кари сто червінців. Другий чоловік заскаржив купця, що мов то він їхав мулом, а купець кинув камінюкою і вибив мулові око; передше мул

⁹² У Клоустона до тих слів додано ще речення, яке я переносу сюди, в долину: “Це східній Готем (Gotham)”. У багато деяких народів виробляється чутка, що в такій або такій стороні або місті сидять самі-но дурні: такий є для Англічан Готем. У нас оповідаються анекдоти, де дурнями виставлено Литвинів, Циган і Жидів, хоч у поважній розмові наш селянин ніколи не скаже, мов би Жиди та Цигани мали бути дурнями, бо добре знає, що ті “дурні” часто його самого пошивають у дурні. У Великокорусів є типове дуреньське місто Пошехоньє; про нього навіть є прислів’я. Дехто думає, що в старій Русі за дурнів уважали Печенігів. У Німців в анекдотах про дурників фігурують Шваби, Шільдбургери, Венди. В старій Греччині було уславлене дуреньське місто Абдера. У Клоустона є книжка: збірка оповідань про дурнів азійських і європейських, за яку він згадує нижче. У д-ра Івана Франка є цікава розвідка про українську народню тему: “Жидівська війна” (“Народ” 1892 ч. 1; “Wisła” 1892 Nr. 2 і 1893 Nr. 1). А.К.

був вартий тисячі діргемів⁹³, а тепер хіба половину тієї ціни буде. Судець поклав: “Це не хитра задача. Візьми пилу, перепили мула на дві частки, половину, котра сліпа, оддай купцеві, а він нехай дасть тобі 500 діргемів, друга знов половина нехай зостається тобі”. Чоловік зачав сперечатися проти такої ради, то кадій поклав на нього кари сто червінців. Далі підійшли два парубки і поскаржилися на купця, що він скочив з покрівлі одної хати на шлях, де було людно, та звалився на їхнього батька та вбив його на місці. Кадій спитався в них, чи буде судовий дім такий заввишки як той, з якого звалився купець? Ті сказали, що як на їх думку – то буде. Тоді кадій присудив, щоб купець пішов ліг долі коло хати, а вони щоб повилізули на дах та кинулись звідти вниз на нього: а що право крові належиться їм обом однаково, то нехай вони силуються, щоб обом їм поталанило звергнутися рівночасно. Полізли вони на покрівлю, та як подивилися в долину, то злякалися такої височини тай позлізали назад, кажучи, що хоч би було в них і десять животів, то й тоді не було б надії на рятунок. На те кадій одмовив, що чого-небудь іншого він надумати не може: коли вони шукали суду, то суд їм дано, авжеж змінювати закони їм на угоду – не випадає. Тоді вони одкинулись од свого позву, та кадій однаковісінько поклав на них кари сто червінців. Останній випадок часто трапляється в англійських книгах жартів, а саме от як: Ушивав один Фламандець покрівлю дахівками та несподівано звалився з покрівлі, впав на Іспанця і забив його, а сам зостався живий. Родак бідного чоловіка пішов позиватись до судді, дуже лютуючи проти бідолашнього даховика; хоч той казав, що одплатиться грішми, та родак і слухати не хтів, а все нагадував про *lex talionis*. Ото судець і каже до нього, що коли вже він так міцно став на своїй думці, то нехай іде на той самий дах тай упаде звідти на даховика⁹⁴. В другій версії кравець задивився на двох інших, що завелися битись на шляху, вивалився в вікно тай забив на смерть якогось діда, а син того діда сказав схопити кравця, як убивця. Надійшов день розправи. Суд присяжних не міг засудити кравця ніби вмисного убивця та не міг же й одпустити його. Перенесли вони справу до цивільних судовиків. Судовики знов оддали діло на суд королеві. Король спитався в Джорджа Буханана, яка буде його гадка про це, а той сказав, що нехай кравець стане долі попід хатою, а дідів син упаде на нього⁹⁵.

⁹³ Срібна монета, що відповідає грецькій драхмі. А.К.

⁹⁴ A collection of Jests, Epigrams, Epitaphs etc. Edinburgh 1753.

⁹⁵ The witty and entertaining exploits of George Buchanan commonly called the King's Fool Leith 1705. *Клоустон*. – Я не знаю точно, як вимовляється “Buchanan” може бути “Бёченен”. – Ми бачимо із Клоустона, ніби в Англії є тільки якісь дрібненькі шматочки з тої довгої східної повісті, яку він переказує цілу, з джерел перських. Тільки ж коли правду казати, то Клоустон був би зробив краще, якби замість двох анекдотів згадав про стару англійську баладу “Соломонів суд” в Bishop Percy's

Так от виходить, що багато анекдотів, які містяться в наших збірках і вважаються за “рідний, питомий скарб”, та багато “штук”, які приписуються сучасній дотепності, блукають і по других сторонах Європи як “свій рідний, питомий скарб”, а поприлітали всі вони з далекого сходу за багато-багато

Folio Manuscript III, 127. Див. справозданє Лібрехта в Gött. Gelehrte Anz. 1868. St. 48, S. 1908. Порівн. R. Köhler. Italienische Novellen (Jahrb. für roman und engl. Literatur XII. 3), увага до четвертої новели Серкамбі (вид. Alessandro d'Ancona), ст. 349–350; Веселовській, Соломонь и Китоврась, ст. 75 (коротко переказано по-російськи всю англ. баладу). Дуже близько до східної повісти стоять руські казки про неправедний суд. Великоруська казка є в збірці Афанасьева (Афанасьевъ, Русскія сказки, т. II), а українська – у Чубинського, Труды II, 657; те, що в Чубинського, записано дуже недбало і навіть не зазначено де; у мене є подільський варіант, що записав в 60-х роках нікому невідомий, але працюючий Димінський – він виразніший ніж у Чубинського. В Великоросії казка зветься “Шемякинъ судъ”: на неправедного судця перенесено ім'я великоруського (галицького) неправедного князя Дімітрія Шемяки з XV ст. Під таким заголовком казка була відома вже давно, блукала в рукописах як літературна повість, попала й у лубочні картинки. Праці Бенфея та російських учених вияснили нам літературну історію сеї повісти доволі добре. Мотиви Шемячиного суда ми бачимо: а) в східних казках у тибетськїм “Дзанглуні” про брагмана, в індійській казці про Каїрського купця (обидві надруковано в “Паньчатантрі” Бенфеєвій), в жидівських переказах про суди (Соломонові), а отсе ж ми вчитали у Клоустона ще й перську казку про Химського кадїя (мені її не доводилось ані читати, ані на вічі бачити, а з Клоустона виходить, що вона найближча буде до руської); б) в західних баладах; в англійській про суд Соломонів, в німецькій про суд Карла Великого, в польськїм оповіданні Реєвім (на це натискував Тїхонравов) і в др. На Бенфеєву думку батьківщина всіх тих казок і повістей – буддійська Індія. Тільки ж треба пам'ятати, що в Індії суддя не неправедний і не підплатний: він бачить, що вбогий бідолаха вчинив усі свої вини невмисне, через те й повертає справу так, що причепам-позивальникам доводиться мовчки піти з нічим. Не те в нас: у нас суддя (великор. Шемяка) – неправедний, він перекручує закон не через те, що бачить внутрішню правду вбогого, а через те, що сподївається од нього собі хабаря. – Див. Benfey, Panchatantra I, 393–404; Пыпинъ в “Архивъ” Калачова 1859, кн. 4, ст. 1–10; Тихонравовъ, Шемякинъ судъ (Лѣтоп. Русской Литер., т. III. кн. 5); Сухомлиновъ, Повѣсть о судѣ Шемяки (Сборн. 2-го отд. Имп. Ак. Н., т. X, 1873, N. 6; тут порівнюються три редакції текстів, наводяться паралелі з Талмуду і з других переказів, і показано літературу предмету); Буслаевъ, Историч. хрестоматія М. 1861, ст. 1443–1448, “Судъ Шемякинъ, виписано іс книги з жартъ полскихъ”, по рукоп. з XVIII в.); Булгаковъ, Пов. о судѣ Шемяки, съ предисловіемъ (Изд. общ. Любит. Древней Письм.): Пыпинъ, Очеркъ литер. исторіи старинн. повѣстей и сказокъ русскихъ. СПб. 1858, ст. 300 (про лубочні видання); Снегиревъ, Лубочныя картинки, М. 1861, ст. 58–59. А.К.

століть передше, ніж народився на світ Джо Міллер (Joe Miller) і став за “Vade mecum” дотепних жартів. “Жарти Джо Міллера”! Може бути, що найкращий жарт, який є в тій народній веселій книжці, то буде ім’я Джо Міллера виставлене на заголовній сторінці. По всіх усюдах є такий звичай: на чолі якої-небудь новітньої збірки, де містяться дуже давні жарти, ставити ім’я людини, що вславилася якимись-там дотепними слівцями в найближчим поколінні і в найближчий день, та накидати тій людині всякі розумні та забавні “штуки”, яких вона ніколи ані робила ані казала. Як на приклад, то можна згадати італійського ксьондза – Арлотто, німецького паливоду Тіля Ейленшпігеля, англійських штукарів Скельтона, Джоржда Піля (Peele), Діка Тарльтона та Аркі Армстронга, турецького Ходжу Насреддіна, індійського Темалю Рамакістнана, того Скоджіна з Мадрасу⁹⁶. Є звістки, що згаданий Джо Міллер, хоч і комедіант, був собі зовсім незугарний вигадати якийсь оригінальний жарт; є звістки, що на правду се був собі людець похмурої вдачі, – але що людям до того? Міллерове ім’я притулили до книжки, де містяться жарти, веселії на всю Англію і на весь світ! І ті жарти зробили його ім’я безсмертним (чого не могла б зробити його професіональна, себто комедіантська кар’єра), хоч він складав ті жарти не більше, як складав Талмуд!

Первообрази або принаймні рівнообрази (паралелі) багатьох європейських казок “Пошехонського” розбору нашукано недавно в “Джатаках” та в других буддійських творах⁹⁷. Звісно, буде велика пересада,

⁹⁶ Очевидячки, Клоустон тут вихопив перших ліпших штукарів, бо як би що він захтів вилічити всіх типових, традиційних жартунів ну хоч би із своїх земляків, то мусив би тут згадати ще Буханана (чи Беченена), Рочестера, Джонатана Свіфта і цілу низку других типових англійських штукарів, що всякий жарт зараз притуляється до них. Скоджін (Scogin), до якого він прирівнює мадрасця Темалю, то теж Англічанин; він був паяцом у Генріха VIII; збірку його жартів (Scogin’s Jests) надруковано 1626 року. Про славнозвісних англійських штукарів можна чимало знайти в книжці Кембля (John M. Kemble, *The dialogue of Salomon and Saturnus with an historical introduction* (себто з історичною передмовою) London 1840). У нас на Україні чомусь не виробився такий тип штукаря, який би мав власне особисте ім’я, щоб до нього можна було застосовувати всякий ходячий жарт. Ще коли треба народові розказати побрехеньку про якогось жартовливого пана, то є готовий тип: Потоцький. Але такого демократичного жартуна, як російський Балакірев, у нас нема (бо Сквородине ім’я вже забувається, коли зовсім не забулось). У нас усякі смішні та дурні вигадки переносяться на Жидів, на Циган та на Литвинів. *А.К.*

⁹⁷ Я склав товсту збірку оповідань про дурників європейських і азійських. Я призначив її на те щоб вона так само як і отся книжка кинула світло на цікаве блукання народних вигадок. Видав її містер Елліот (Elliot Stock, London 1886). *Клоуст.*

коли хто скаже, що всі ті казки повидумували самі буддисти. В Індії чи то в устах народних чи в письменстві держалась велика сила оповідань та байок іще перед тим, як росповсюдилася там віра Ґоґамова; і коли брагмани пізніше брали для себе щедрою рукою літературні твори од своїх ворогів, то може бути, що часто вони одбирали назад своє власне добро. Кажу “часто”, бо звісно (нема чого й сумніватися), що буддійське письменство дуже багате і на самостійні, оригінальні казки, байки та приповідки, які нічого не винні вигадкам давніших Індійців.

Але тим часом як більшіну народних європейських оповідань можна поводити до старих індійських джерел і тим часом як поміж ученими панує думка що Індія, то колиска науки та письменства, усе більше та більше зростає та стає на підвалини нова думка, що не Індія, а Єгипет був справжнім осередком, звідкіля і схід і захід поздобували свою цивілізацію. Не можна заперечити, що коли ми торкнемося Єгипетської історії, то маємо перед собою певних стародавніх дат далеко більше, ніж в історії будь-якої іншої сторони. А вже ж котрі дати стосуються до індійської історії перед походом Александровим, всі вони дуже тай дуже неозначені й необмежені. А в єгипетській історії ми маємо непохитні дати аж для декількох тисячів літ перед Христом. Дякуючи працюючим дослідкам новітніх єгиптологів нам тепер виявилось чимало дивних і важливих речей, чи то пописаних на монументах чи то на папірусах; як обслідували тямущі вчені тії рукописи, що недавнечко повикопувано з-під землі, то повиходило на світ багато нових фактів тай поперекидалися деякі наші дотеперішні теорії про те, звідки взялися та як росповсюднювалися письменство й наука⁹⁸. Що

⁹⁸ Сер Річард Ф. Бертон (Burton) каже: “Ми знаємо, що аполог, властива звіряча байка, не є індійська і не Езопова: щоб не багато казати, то згадаймо, що про “Лева та Мишу” переказує один Лейденський папірус... З Нільських берегів був один-однісінький ступінь до Фенікії та до Малої Азії, а звідти разом із азбукою байка перейшла до Греції; знов же на сході вона знайшла собі новий цивілізаційний осередок в Вавилонії та Ассирії, де тим часом не було азбуки. Коли Александер Македонський сполучивши обидва ті великі джерела закінчив те, що були розпочали Сезостріс і Семіраміда, коли заложилася Мідійсько-Бактрійська держава, коли Греки запанували морально над Персією за Селевкідів, – тоді байка знайшла собі дорогу до Індії, де напевне зустріла декільки грубоватих та фантастичних своїх родаків буддійської віри. Де змішується кров, там являється гарна і міцна порода; після II ст. по Христі індійські байки порозпліталися по всім цивілізованім світі од Риму до Китаю”. The Academy, June 20, 1895. Клоустон. – Наводячи ці Бертонові слова, Клоустон тим самим сильно підрізує свою власну теорію, яку він вище виголосив на ст. 54-55 і проти якої я спорився. А.К. – До сего завважу, що й ся друга теорія не зовсім ясна, бо не висловлює докладно відносин між Єгиптом і Ассиро-Вавилонією. Нові відкриття в долині Євфрата і Тіґріса позволяють відсунути первочини ассиро-вавилонської історії ще за кілька тисяч

індійські “Веди” та великі поеми “Râmâyana” і “Mahâbhârata” дуже старі (хоч, певне, не такі глибоко стародавні, як бажав довести сер Уільям Джонс і другі санскритисти минулого століття), дак це припускають такі люди, котрі найліпше можуть про це судити; тільки ж їхніх дат іще не завірено так, щоб воно було вже непохитно. А в Єгипетським письменстві, поміж папірусами Британського музею заховалася дуже цікава повість або чарівна казка про двох братів Анапу та Сату, що перша її частина містить в собі паралель до біблійного оповідання про Йосипа та Потіфарову жінку. Тая казка скомпонувалася в чотирнадцятім столітті перед Христом, саме тоді, як фараон Рамзес Міамун, основник Пітома (Pithom) і Рамзеса, панував у Тебах, а письменство (каже Deutsch) “тулилося коло його блискучого двору та вславляло його високі тріумфи”. Дев’ять видатних “учених” трималося коло цього монарха, при чим дворі мав виховатися Мусій. В згаданій повісті, в тій дорогоцінній стародавній реліквії, перед нами сучасник малює звичаї та норони, знаття та погляди, що були у Єгиптян три тисячі тому літ. Можна сподіватися, що ще й більше дечого викриється з тих літературних останків, які таким чудесним способом переховалися попід зруйнованими храмами, палатами та пісковими кучугурами: викриється дещо не тільки про “науку єгипетську”, а й про єгипетські народні вірування⁹⁹.

літ дальше від первочинів єгипетської історії і вказують, що зарівно початки єгипетської цивілізації загалом, як і початки єгипетського письма почастино пішли з Вавилонії (Гл. Fritz Hommel, Geschichte Babylonien und Assyrien в Онкенівій Allgemeine Weltgeschichte in Einzeldarstellungen). Про асиро-вавилонське походження апологів і байок звірячих гл. E. Levêque, Fables ésoпіques de Babrios, traduites en totalité pour la premiere fois, comparées aux fables d’Horace et de Phèdre, de Corrozet et de Lafontaine, avec une étude sur leurs origines et leur iconographie. Paris 1890. I. Ф.

⁹⁹ Про єгипетські казки див. книжку G. Maspero, Les contes populaires de l’Egyppte ancienne, Paris 1882. Гляди теж: Records of the Past, passim; Вл. Стасовъ, Древнѣйшая повѣсть въ мірѣ (“Вѣстн. Евр.” 1868, окт.) Багато паралелів до єгип. казки про двох братів понаводив відомий французький фольклорист Коскен. А.К.

АРАБСЬКА ПОВІСТЬ ПРО АНТАРА (Увага до стор. 59–62)

Про “Кассасів” (Qassâsûn), себто східніх оповідачів, можна нашукати звістки ще в першому столітті гіжри¹⁰⁰. Кажуть, що найпершим професіональним оповідачем¹⁰¹ був Омейрів син Обейд; він жив за часів халіфа Омара. Той халіф ворожо застосувався в Мекці до його талану. В Єгипті щонайпершим оповідачем був Аузів син Селім, на 39-м році гіжри

¹⁰⁰ Нагадуємо, що мусульманська ера починається з 622-го р. по Хр. А.К.

¹⁰¹ Слово “професіональний” додав я од себе, бо інакше була б нісенітниця: Араби кохалися в казках ще задовго перед Мохаммедом. Більше того скажу: на мою думку, навіть професіональні оповідачі існували у Арабії перед Ісламом. Коли там добре процвітали рапсоди, то чому думати, що там не могло бути таких оповідачів, як пізнійші Антарі? (“Антарі” – співці героїчного роману, за яких зараз повідатиме Клоустон). Праця А.Ф. Кремера (Alfred v. Kremer, *Südarabische Sage*) наводить мене на гадку, що професійні оповідачі могли з’явитися принаймні в старім Ємені. Ємен – то такий шмат Арабського півострова, де була рання, сягаюча в глибину старовину культура, де була одмінна історія, де були народні перекази тієї історії, де було багато місцевих народніх переказів про силу й славу давніх царів, про їх походи, про їх пригоди, про їх геройства. Догадка про існування доісламських Єменських професіональних оповідачів може знайти собі підпору ще й у тім факті, що за часів Халіфату оповідацька поезія розцвіла не де, як при дворі Омейядів, а вже ж відома річ, що Омейяди сприяли саме южно-арабському епічному скарбові (Kremer, *Kulturgeschichte des Orients*, I, 140). Зрештою не в самім тільки Ємені, а й у Хіджазі відомі були “історії” ще інакшого розбору: чужі, перські, з “Книги царів”; про вагу перських оповідань свідчить той факт, що їх проклинав пророк Мохаммед. Ті два елементи (казки свої та казки чужі, переважно індо-перські) розкішно порозвивалися вже в Арабів-мусульманів; мусульманську історію тих казок ми знаємо вже не з догадок, а з точних історичних свідоцтв. Не всі халіфи відносилися до казок, віршів і т. і. так лихо, як Омар; скоро запанували Омейяди, то все пішло інакшою стежкою “Кітâб оль Агânîm” (XVI, 103, 108) каже, що перший початок усяким романічним вигадкам був коло Омейядського двора в Дамаску. Ті халіфи любили увечері, в гурті, слухати оповідачів, що переказували Єменські історії (Kremer, *Südarabische Sage* ст. 49; він же *Kulturgeschichte des Orients* I, 140; Hammer-Purgstall, *Literaturgeschichte der Araber* II, 222–226; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed* I, 516). Як настали Аббасіди (іранофіли), то мішанська людність міст Багдада та Басри сильно призвичаїлась до таких забав. Спершу найбільше припадали до вподоби індійські байки про звірів, а потім – романічні та фантастичні повістки; не де, як у Басрі треба шукати первопочатку Історії про

(659 по Хр.). Нема сумніву, що одною з найбільш улюблених тем були в кассасів романічні подвиги Антара, батька Арабському лицарству¹⁰². Тільки ж написано тую повість вже аж у VI столітті гіжри; а автором був Абуль Мойєд Могаммед ібн ос-Сейг, прозваний через те “Антарієм”¹⁰³. Коли він уродився і коли помер, про те ми нічого не знаємо точно. Абу-Осейбе, пишучи його життєпис, згадує про його лист до Ходжжет од-Діна Мервâна, везіря в Атабека Зенгі, сина Аксайкара, що помер на 540-ім році гіжри (1145–1146 р. по Хр.); тільки отакі хронологічні дати про нього ми й маємо. Ще ж переказує про нього біограф, що він був славнозвісним лікарем і вченим та добре тямив філософію й другі науки. Він каже: “Повідав мені лікар Седід-од-Дін Мехмуд ібн Омар, що Абуль Мойєд-Антарій іще за молоду списав був перекази про Антара Абсіта, а через те й прозвано його “Антарі”. На деяких списках повісти про Антара стоїть напис, що автор її – Сейїд Юсоф, син Ісмаїла, та що він черпав звістки з творів тих письменників, які записували виплоди народньої творчості, себто етнографів арабських, а найбільше – з творів ученого сучасника Гарун-ор-Рашидового, що на ім’я звався “ель-Асмаї”; того Асмаїя іноді вважають теж за автора повісти про Антара¹⁰⁴.

Сіндбада-мореплавця. Незабаром це письменство розвилось до велетенської міри. Тільки ж із щасливого для халіфату часу не дійшло до нас нічого окрім деяких частин 1001 ночі або шматків з роману про Антара; решта “1001 ночі” та довжезної “Історії про Антара” – пізнійша доробка... Ми трохи широко розвелися перед читачем про сю справу з поводу якогось там недоговореного Клоустонового слівця, бо думаємо, що всякі такі звістки не пошкодять. А.К.

¹⁰² Клоустон тут говорить якимось невиразно. Ми мали би право спитати в нього: про яких саме кассасів він говорить? про яке століття? Адже ті теми, які могли подобатися за часів Аббасидів, могли б бути ще й нерозвиті за часів Омейядських. Знаючи нпр., що Омейядські оповідачі обробляли теми більше южно-арабські (Єменські), ніж північно-арабські, ми могли би не повірити Клоустонові, що повість про Антара почала вироблятися ще за перше століття гіжри. Тим-то варто навести дуже цікаву звістку з арабського історика Ібн-оль-Есіра: виходить що іще за Омейядів був такий звичай, щоб перед боєм виступали співаки та співали війську старі думи, а саме Антарові. Одного разу, каже Ібн-оль-Есір, трапилося перед боєм так, що не чулося ніяких воєнних співів, – то сам воєначальник сказав гукнути по війську, щоб виходили та співали всі ті люди, котрі знають напам’ять Антарові вірші (Ibn ol Athîr IV, 341). А.К.

¹⁰³ По нашому сказати б “Антарович”, по-грецьки Ανταρσίδης. А.К.

¹⁰⁴ “Asiatic Journal”, vol. XXVII, 1838. Клоустон. – Як складав я життєпис Антарову (“Правда”, 1890, падол., ст. 199 пд.), то автором “Повісти про Антара” назвав не Абу-Мойєда (як Клоустон), а саме Сейїда Юсофа ібн-Ісмаїла, бо йшов за авторитетом великого арабіста Коссена де Персеваля (Caussin de Perceval, Essai sur l’histoire des Arabes. Tome II, Paris 1847). Хоч Клоустон покладається на

Антар не якийсь-там видуманий герой: це жива особа, він звісний як славний вояк і як автор однієї з сімох премійованих поем (“Моаллак”), що висіли в Меккському храмі аж до Мохаммедових часів¹⁰⁵. Що про Антарове лицарство ходили в Арабів устні перекази геть раніше ніж написано “Повість про Антара”, про те свідчить одне речення, яке приписують Мохаммедові; той пророк сильно забороняв своїм вірним

свідокство авторитетного біографа Ібн-Абу-Осейбії (чи Осейбе), та мені здається, що можна всю справу вяснити так – Сейїд уперше записав повість, а Абу-Мойєд пізніше обробив її. На думку Кремерову (Culturgesch. des Or. II, 478) повість про Антара в тій формі, в якій її нам подає Бейрутське видання, мусила повстати за часів Хрестових походів. Більше, ніж є у Клоустона, можна прочитати про джерела “Антарової повісті” в згаданій моїй статейці (“Правда”, loc. cit.). *А.К.*

¹⁰⁵ Тую самую нісенітницю, що і в Клоустона, про “повішені поеми” можна знайти і в моїй статейці “Про доісламську поезію” (“Правда”, 1890, серпень, ст. 105), бо я тоді на превеликий мій сором іще не читав Нельдеке (Th. Nöldeke, Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber. Hannover 1864); нехай зрештою громада виправдає мене зваживши, що от напр. Клоустон так само не читав тієї книжки, та ще й досі. Арабське слово “МОАЛЛАКАТОН” значить “повішений”, “навішаний”. Пізніші Араби, тай то дуже поважні (напр., Ібн-Хельдун – див. “ель-Мокаддеме” III, 357), щоб витолкувати собі сю дивну назву, придумали байку, буцім “Моаллаки” – то поеми, які премійовано на поетичних конкурсах і потім вивішено в Меккському святилищі на прилюдне читання. Найперший раз ми чуємо звістку про таку байку ще в IV ст. гіжри: письменник Ахмед ен-Неххас († 337 р.) згадує про неї, що от мов про “Моаллаки” ходить така та така “зовсім безпідставна” видумка. На жаль, кажемо, пізніші Араби забули про ті розумні Неххасові слова, тай пішла байка про “вивішення” блукати по білім світі та спантеличувати навіть таких тямущих арабістів як Ербло, Рейеке, Джонса, Сільвестра де Сасі і всіх їх нащадків! Зовсім забувають, що жоден із старших арабських писателів не переказує такої звістки, хоч з-поміж них багато було таких, що описували Мекку і все легендарне, що до неї відноситься і відносилось, в найменших подробицях; старші історики арабської літератури (в тім числі колосальна книга про доісламську поезію “Кітâб оль-Агâні”) теж нічого не мовлять, щоб ті поеми, котрі звуться моаллаками, колись премійовано та вивішено в Мецці; Коран теж мовчить про це, а чи ж би Мохаммед або “хедіси” (перекази релігійні) не обізвалися хоч слівцем про те, що в найвищому святилищі висять світські пісні? Що звичаї доісламських Арабів теж противляться гіпотезі “вивішення премійованих поем”, диви про це у Нельдеке, ст. XIX і далі. Не важко вгадати, чому справді моаллаки звуться так. Вони звуться ще “сомут” себто “наміста” (східні поети раз у раз рівняють вірші до нанизаних разків наміста), отже “моаллаки” мусять бути синонімами до “сомут” тобто ніби навішані на нитку перлини. *А.К.*

слухати повісти, занесені з Персії, але сам радив “кохатися в оповіданнях про героя Антара, щоб серце загартувалося мов криця”¹⁰⁶. “Повість про Антара” звичайно має в собі сорок п’ять томів, та є й укорочені списки; з одного такого списку Террік Гамільтон зладив англійський переклад першої частини (про дитячі й парубочі літа Антарові), що надруковано в чотирьох томах in octavo, 1819–1820-го року. Уривок із цієї частини я взяв до своєї “Arabian poetry for English Readers” 1881; із додатку до цієї праці я наведу тутечки свої уваги про характери, які ми бачимо в “Повісті”, бо тепер моєї книжки вже нема в продажу¹⁰⁷.

Витязь Антар (точніша була б форма з закінченням “а” – Антара), син Шеддада, раз у раз центральна фігура. Що він чорний, що він простак, що він на вроду не гарний, про все те забувають, дивуючись на його страшенно дужі руки та непереможну хоробрість, на його високі, вогняні вірші, на його величну душу, на його ласкаве, прихильне серце¹⁰⁸. З нього правдивий лицар “sans peur ni reproche” (без страху й догани): як наступа на сильних ворогів, він сміливий як лев; супроти ворогів слабійших – він великодушний; як дума про свою кохану Аблю, він ніжний і благородний; ще ніжніший і ще благородніший він тоді, як на неї дивиться очима. А вже ж і тая Абля – то дівчина хорошуля; чорне хвилясте її волосся упіймало витязя за саме серце, а ясні очі заповнили його вкрай; з неї правдива бедуїнська панна; як на її думку, то Антар – парубок дуже вродливий, – отак само як і Дездемоні був дуже гарний її Отелло. Ну, звісно, й Антар, дарма що чорний на вид, дарма що з низького роду, “кохав свою Аблю так,

¹⁰⁶ Якось не доводилося мені самому вчитати в хедісах отсе речення Мохаммедове, тим-то я не можу порівняти, чи справді таки Мохаммед звелів 1) аж кохатися (to cherish) 2) в оповіданнях про Антара. Щоправда, переказів про Мохаммеда є така велика сила, що знати всіх їх не можна; недурно ж була в Арабів ціла особлива професія “мохеддісів” тобто таких людей, що відають “хедіси”. Дивує мене, що Клоустон знає лише одне Мохаммедове речення про Антара: я певен, що їх можна нашукати по хедісах чимало; в моїй статті “Життепис Антара” (“Правда” 1890, падол., ст. 202) читач знайде ще й друге прихильне до Антара Мохаммедове речення, хоч і не таке рішуче як у Клоустона. Але цікаво було б самому подивитися, невже Мохаммед так таки й сказав: “оповідання про Антара (tales of Antar)?” Антар був сучасник Пророкові, – дак невже ж зараз після поетової смерті вже й зложилися про нього якісь поеми? В усякім разі тут щось непевне. Поки ми не визнаємо, звідки взяв Клоустон свою звістку та чи з певного автора, ми мусимо вдовольнитися тим свідомством (трохи неясним) з ібн-Есіра, яке я навів вище на стор. 85. *А.К.*

¹⁰⁷ Трохи ширшу бібліографію повісті (про Коссена де Персевалья, Рюккерта, Марселя Девіка і т. п.) я подав уже вище, на ст. 59–60. *А.К.*

¹⁰⁸ Антар чорний, бо його мати Абіссінка. Антар простак і грубоватий, бо його мати невільниця. *А.К.*

як кохають високородні витязі”. А втім, скоро надходить ворог до шатрів їхнього коліна, скоро надходить час битися мечем та колотися списом, то зараз усі й забувають, що Антар – низького роду: бо тоді його батько – меч, а його вельможний родак – спис.

Другі особи в тім романі грають, правда, підрядну роль, бо всі вони залежать од героя та його славних учинків, тільки ж у кожній з тих другорядних осіб є своя власна індивідуальність, обмальована зовсім виразно й різко. Ну, от хоч би цар Зогеїр, що панує над плем'ям Абсїйським та Аднанським, Фазарським та Гіфтанським: в цього володаря є всі добрі норови і немало хиб його віку й народу; сам він лицар, та й одразу впізнав у молодім Шеддадовім сині будучого героя. Князь Шасс – лихий на вдачу, пихатий, жорстокий, хоч і не без деяких добрих ознак; з нещастя він присмирився. Князь Малік, син Зогеїрів – людина хоробра, але дуже добряча; він Антарові найпервійший приятель і оборонець проти злості його ворогів; він раз у раз на поготові – або красномовно говорити за свого приятеля, або вхопитися за меч тай кинутись йому на підмогу, коли на того напалося дуже багато ворогів. Шеддад, Антарів батько – одважний чоловіча, “з того роду, що важкі на руку; аби треба було од нього помочі, то з нього дуже добрий рубака”; він пишається, що в нього найчистіша кров, яка коли була в дворян, але прихиляється до свого хороброго сина, як той уславився навкруги, та й гірко ридає, як приходить чутка про його смерть. Зебіба – простосердечна мати витязева; як воно звичайно водиться у матерів великих людей, вона не вмє зложити ціну славним подвигам свого сина: як на її думку, то краще було б, щоб він сидів дома та пособляв їй доглядати череду. Малік, Аблін батько – людина хитрощна, обрахована, мерзенна, зрадлива, що хилиться й туди й сюди; зрештою дуже дбає про честь свого роду. Амара – елегантний бедуїн; гордовитий, хвалько, а в серці страхополох. Шібуб, зведений брат Антарів і його щирий пособник: прудкий на біг, через те й зветься “батько вітру”, влучний стрілець з лука; має безліч хитрих вигадок проти всяких несподіваних пригод; ще ніколи не було в доброго витязя путнійшого помічника, як той Шібуб.

Як герой помирає, то в поемі благородна лірика наче завіса затуляє од нас порушуючу драму. “Переказують, що один шейх, із колишніх ворогів Антарових, порушився до самого серця, як почув про долю того витязя, що одзначився кількома славними лицарськими подвигами. І заплакав він над його трупом, загорнув його піском тай сказав от що: “Слава тобі, хоробрий вояче! За життя свого ти був оборонцем своєму плем'ю, і по смерті ти рятуєш братів своїх страхом од твого трупа й твого імення. Най живе твоя душа вічно! Най свіжі роси зрошають місце твого останнього лицарства!” – Правду кажуть: щасливий той війник, якого й вороги похваляють”.

Наука з повісті (бо хто тямить читати як слід, для того тут є наука) от яка: високий дух і рішуча воля беруть верх над усіма перепонами, які йдуть з низького роду та з класових пересудів.

ЄГИПЕТСЬКІ КАЗКИ І КАЗКА ПРО ДВОХ БРАТІВ

Вступна увага

Коли в р. 1852 єгиптолог де Руже віднайшов оповідання з доби фараонів, похоже на оповідання з Тисячі й одної ночі, здивувалися сьому дуже всі, навіть ті вчені, що, думалось, добре знали стародавній Єгипет. Досі віднайдено в папірусах гімни до богів, історичні поеми, писання магичні або наукові, листи про всякі справи, цілу літературу поважну та духовну, – аж тут на тобі, казка! Вельможні особи, що їх мумії спочивають у наших музеях, уважалися досі такими поважними, що ніхто в світі не був би посмів думати, щоб вони читали або komponували казки в ту пору, коли ще не були муміями, а живими людьми. А тут на тобі, казка! Вона була власність царевича, сина царського, що сам опісля був царем, власність Сеті II, сина Мінефти, внука Сезостріса. Одна Англічанка, що походила з Парижа, Єлисавета д'Орбіне, прислала д-ру де Руже папірус закуплений нею в Італії і бажала знати, що в ньому було написано. Оповідалося там про двох братів, далі про те, як жінка старшого фальшиво обвинуватила молодшого, так що він мусив утікати, і як він опісля перемінювався зразу в бика, потім в дерево, а за третім разом відродився царем. Де Руже подав 1852 р. не так переклад, як розбір сеї казки (*Revue Archéologique* t. IX, 385 і д. гл. також *Athénaeum Français* I, 1852). Багато місць тексту виблідло майже до крихти: деінде щохвилі попадалися прогалини чи то тому, що рукопис був ушкоджений, чи тому, що тяжко ще було відчитати деякі знаки або зрозуміти значення певних граматичних зворотів. Навіть ім'я героя було кепсько прочитане: Сату, а треба читати: Бітіу. Та відтоді можна сказати, що ані одного останка єгипетської літератури не простудійовано так докладно і з таким пожитком. Вглубляючися що раз то більше в сей текст учені здужали повиправляти помилки, повиповнювати люки, так що тепер “Казка про двох братів” читається плавно і ясно, з вимеком хіба кількох слів.

Цілих 12 років ця казка була одиноким того рода останком єгипетської літератури. Мало-помалу повидобували на світ тисячі останків давньої давнини: списи завойованих провінцій, списи імен царів, похоронні написи, пісні на побіди, родинні листи, рахункові книги, формули магичних заклинань, акти судові, навіть розвідки лікарські та геометричні, але нічого сінько такого, що би було похоже на оповідання. Аж ось 1864 р. розкопуючи руїни Теб поблизу села Деір-ель Медіне, в гробниці одного Коптського монаха найдено дерев'яну скриньку, а в ній обік актів одного сусіднього монастиря найшлися рукописи менш набожного змісту, а

власне приписи моральні писаря Ані дані синові його Коншотпу, молитви на 12 годин ночі і фантастична казка змістом своїм ще дивніша від казки про двох братів. Герой її називається Сатні, є сином царя мемфіського і бореться з юрбою балакучих мумій, чарівників, магів і якихсь темних істот, про котрі не знати, чи вони живі, чи мертві. Звідки взялося це оповідання, оперте на поганських віруваннях, в гробниці християнського монаха? Думаю, що цього докладно ніколи не будемо знати. Дехто догадується, що той монах був одним із останніх Єгиптян, що знався ще троха на старих писаннях; коли він помер, його побожні братчики поховали з ним разом і його рукописи, хтозна, може підозріваючи в них якісь чортівські грамоти. Та с'як чи так, найшлося оповідання, правда, без початку, та зрештою заховане досить добре, так що вчений звичний до демотичного письма¹⁰⁹ міг його відчитати без надто великої трудності. Та знання демотичного письма не було ще тоді так загальне між єгиптологами. Тонесенький і невиразний почерк, велика сила нових граматичних форм, сухість або незначність текстів відстрашували або знеохочували багатьох. Один д-р Бругш був здатний зробити для з'ясування Булякського рукопису (названого так через те, що переховується в музеї в Буляк у Єгипті) те, що зробив де Руже для рукопису пані д'Орбіне. В р. 1867 він зладив його переклад і видав його в *Revue Archéologique*; цей переклад такий вірний, що й досі ще в ньому не треба змінювати майже нічого і ніяк.

Відтоді пішли без перерви щораз нові знахідки. В р. 1874 д-р Гудвайн, перебираючи Гаррісову збірку папірусів закупулену Британським Музеєм, натрапив на оповідання про заклятого царевича і ще на один уривок, який він зразу прийняв за виписку з якогось літопису, та в якому далі побачив основу дуже схожу на деякі частини казки про Алі Бабу (з Тисяча й одної ночі). Не минуло кількох тижнів, аж ось д-р Шаба (*Chabas*) доносить, що найшов у Турині розрізнені листки якогось оповідання про любовні пригоди (пізніше показалося, що це не шматки оповідання, а збірка любовних пісень), а між Булякськими папірусами останки іншої якоїсь любовної історії. Д-р Голенищев троха пізніше віднайшов у Петербурзі аж три оповідання, та їх тексти так і лишилися досі не опубліковані. Д-р Ерман подав недавно зміст довгого оповідання, котрого рукопис колись належав до єгиптолога Лепсіуса, а тепер знаходиться в берлінському музеї. Врешті між папірусами того ж музею знаходиться початок ще одного оповідання про дивні пригоди, та цей початок такий короткий і попсований, що годі догадатися напевне, який був дальший зміст оповідання. Надто на багатьох черепках, розкиданих по різних європейських музеях, знаходяться шматочки якоїсь казки про упирів. Додаймо до того, що деякі писання,

¹⁰⁹ Демотичним письмом називає письмо приладжене до ужитку в щоденнім житті. Воно починається від XXVI-ої династії. Є це скорописна і дуже скорочена форма старого курсивного письма званого гієратичним.

які досі загально вважалися історичними документами, як ось “Пригоди Сінугіта”, “Суперечка між урядником і селянином”, “Переговори між царем Апопі і царем Сокнунрі”, “Пам’ятний стовп царівни Бахтани”, коли їм ближче придивитися, показуються не чим, як тільки останками повістєвої літератури. Таким робом по 2000 літ руїни і забуття віднайдено майже таке саме число єгипетських оповідань, як і ліричних поем або гімнів обернених до різних богів¹¹⁰.

Проф. Г. Масперо.

¹¹⁰ Це, що тут перекладено, є початок прекрасного вступу проф. Масперо до його збірки перекладів єгипетських казок (*Les contes populaires de l’Égypte ancienne, traduits et commentés. Paris 1889, стор. I–VII*). В своїм вступі проф. Масперо розбирає єгипетські казки головню з погляду на ті побутові подробиці із староегипетського життя, які містяться в них. Для нашої мети цей розбір менше цікавий, і для того ми, користуючися книжкою проф. Масперо для злагодження перекладу казки про двох братів на нашу мову, подаємо далі ті багаті порівнюючо-літературні сказівки, які дібрав до неї звісний фольклорист Е. Коскен. *І.Фр.*

КАЗКА ПРО ДВОХ БРАТІВ

I.

Були собі раз два брати від одної матері і від одного батька. Старший звався Анупу, а молодший Бітіу. Анупу мав хату, мав жінку, а молодший був у нього немов за слугу: шив одягу, ходив у поле за худобою, робив що було треба, рубав дрова, справляв усяку польову роботу. А був сей молодший брат дуже добрий робітник, так що в цілім Єгипті не було йому рівні.

За такою роботою минуло чимало днів. Молодший брат ходив за волами по своєму звичаю день у день і щовечора вертав додому двигачучи в'язку всякого полевого зілля. Прийшовши додому він ось що робив: клав зілля перед старшим братом, що сидів разом з жінкою, потім вечеряв, їв і пив і лягав спати в стайні обік своїх прекрасних волів. А коли на світі розвиднілося і настав новий день і напечено хліба, він ставав перед старшим братом, діставав хліба, щоби мав що їсти в полі і гнав воли на пашу в поля. І коли отак він ішов за волами, вони говорили до нього: "Там і там є добра паша"! Він слухав усе, що вони говорили і гнав їх на ту добру пашу, якої вони собі бажали. Таким робом його воли поробилися дуже, дуже гарні і наплодили багато, багато телят.

А коли прийшла пора полевої роботи, старший брат сказав йому: "Прилагодь нам запряг до орання, бо отсе земля вийшла з-під води і добра до орання. Також винеси насіння на поле, бо завтра рано візьмемося до роботи". Так мовив старший брат. Молодший брат зробив усе так, як велів йому старший. Коли на світі засвітало і зробився другий день, вони пішли в поле з плугом; взялися до роботи і на серці було їм дуже, дуже весело, так що вони працювали не спочиваючи.

Минуло чимало днів після цього, вони все ще були в полі і працювали. Старший брат вислав молодшого мовлячи: "Бігай, принеси нам ще насіння з села". Молодший брат застав жінку свого старшого брата, як плела собі коси. Він мовив до неї: "Встань, дай мені насіння, щоб я біг швидко в поле, бо старший брат висилаючи мене сказав мені: "А не гайся!" Вона сказала йому: "Іди, отвори шпіхлір і візьми що тобі треба, бо я боюсь, щоб мені коси не порозпліталися". Молодий парубок пішов до стайні, взяв великий горнець, бо мав намір набрати багато зерна, насипав до нього жита і ячменю і вийшов несучи горнець. Вона мовила до нього: "Чого це ти так багато набрав на плечі?" Він сказав їй: "Ячменю три міри, жита п'ять мір, пшениці п'ять мір, ось чого я набрав". Так він до неї. А вона обернулася до його і мовить:

“Справді, велика твоя сила! День у день бачу, який ти дужий!” І її серце затріпалося до нього в любовному бажанні. Вона встала, зупинила його і мовила до нього: “Ходи, спочиньмо разом годиночку! Коли мені це зробиш, я тобі справлю гарну одягу!” Молодий парубок розгнівався дуже, як полуднева пантера задля тих неподобних слів, що вона йому сказала, і вона дуже, дуже злякалася. Він промовив до неї кажучи: “Але ж пробі, ти для мене як мати, а мій старший брат удержує мене! Ох, це ж страшний гріх, те що ти мені сказала! Не говори мені цього ще раз і я не скажу цього ніякому чоловікові!” І він узяв мішок і пішов у поле. А коли прийшов там, де чекав його старший брат, вони взялися до роботи, щоби довести її до кінця.

А в вечірню пору, коли старший брат вернув додому, а молодший брат ішов за волами з в'язанкою всяких польових трав і гнав худобу перед собою щоби її загнати на спочинок до стайні, що була в селі, тоді жінка старшого брата побоялася тих слів, що була наговорила. Вона взяла чорної саджі і поробила собі знаки, немов би її побив якийсь злочинець, щоби сказати мужові: “Це твій менший брат знасилував мене!” – коли її муж верне вечером, як це діялось звичайно щодня. Ввійшовши в хату він застав жінку, як вона лежала і стогнала мов від насилля; вона не дала йому води вмити руки, як був звичай щодня, ані не засвітила світло перед ним, в хаті було зовсім темно, а вона лежала зовсім недужа. Муж промовив: “А це хто говорив с тобою?” А вона відповіла йому: “Ніхто не говорив зі мною крім твого меншого брата. Коли він прийшов набрати для тебе насіння і застав мене, як я сиділа самісінька, він сказав мені: “Ходи, спочиньмо разом годинку, пристрій своє волосся!” От таке він говорив до мене, та я й слухати не хотіла. “Чи ж я не є для тебе як мати, а твій старший брат не є для тебе як батько?” Так я мовила йому. Він злякався і побив мене, щоби я не говорила тобі про це. І коли ти даруєш йому життя, я вмру; аджеж бачиш, коли він прийде ввечірі, а я пожалувалася тобі на його негідні слова, то легко зрозуміти, що він зробить”.

Старший брат розлютився як полуднева пантера, наострив ніж і взяв його в руку, а тоді сховався за дверима стайні, щоби вбити меншого брата, коли той прийде вечером, щоби позаганяти худобу до стайні. А коли сонце спочило і надійшов менший брат навантажений усякою травою, як мав звичай щодня, то корова, що йшла передом, входячи до стайні сказала своєму пастухові: “Ось тут твій старший брат сховався перед тобою з ножем, щоби тебе вбити; рятуйся від нього!” Коли він почув, що мовила корова, що йшла передом, а друга сказала йому те саме, він заглянув попід двері стайні і побачив ноги свого старшого брата, що був схований за дверима з ножем в руці. Тоді він кинув в'язанку на землю і пустився бігти щодуху, а старший брат погнався за ним з ножем. Менший брат скрикнув до Фра-Гармакуїті (бога сонця) мовлячи: “Господи ласкавий, ти знаєш, чия правда, а чия кривда!” І Фра почув усі

жалі і велів проявитися величезній воді між ним і його братом, а в воді було повно крокодилів, і один із братів стояв по однім боці, а другий по другім. То старший брат два рази простяг руку до удару і два рази не вбив свого меншого брата – ось що він учинив! А менший брат обізвався до його з берега мовлячи: “Будь там аж до рана! Коли соняшний круг появиться, я буду говорити з тобою перед ним, щоби виявити правду, бо більше вже не буду з тобою ніколи, не буду вже в тій стороні, де ти будеш і піду в Долину Акації!”¹¹¹

Коли на землі засвітало і зробився другий день, бо Фра-Гармакуїті піднявся на небо, оба брати побачили один одного. Молодий парубок промовив до свого старшого брата, кажучи: “І чого б бігти за мною, щоби мене вбити підступно, не вислухавши того, що мали сказати мої уста! Адже ж я, будь-що-будь, твій менший брат! Адже ж ти у мене є замісто батька! Адже ж твоя жінка у мене є як мати! А хіба ж це не так було, коли ти вислав мене, щоб я приніс для нас насіння, що твоя жінка сказала до мене: “Ходи, проведемо разом годинку, положімося!” А перед тобою вона обернула цю справу на другий бік”. І він розповів старшому брату все, що зайшло між ним і його жінкою. Він поклявся на Фра-Гармакуїті і мовив: “А ти біг за мною, щоби мене вбити підступно! Ти сховався за дверима з ножем в руці, в засідці! який сором!” І він добув ножа, що ним утинав гиляки і відрізав собі член і кинув його в воду, де його пожер сом. Тоді він ослаб і зомлів. А старший брат дуже-дуже проклинав свою душу і стояв на місці ридючи голосно, бо не знав як перейти на той берег, де був його менший брат, через крокодилів. Менший брат обізвався до нього мовлячи: “Так, брате! Ти вдався в погане діло! Так то ти не пригадав собі ані одного доброго діла, ані одної прислуги, які я тобі вчинив! Ну, іди ж додому, стережи собі сам своєї худоби, бо я не житиму більше в тім місці, де ти будеш, я піду в Долину Акації. Та ось що ти зроби для мене: коли дізнаєшся, що зо мною сталася якась пригода, прийди і подбай про мене. Бо я зачарую своє серце і положу його на вершку цвіту Акації, а коли зрубають Акацію, а моє серце впаде на землю, ти прийди і знайди його. І хоча б ти шукав його й сім літ, не знеохочуйся, а коли його знайдеш, вложи його до посудини з свіжою водою то я віджию знов і помщуся за лихо, яке мені зроблено. А ти пізнаєш, що зо мною щось сталося, коли візьмеш жбан пива в руку, а воно почне булькотати; тоді, коли це тобі покажеться, не гайся ані хвилини!” І за тим він пішов у Долину Акації, а його старший брат вернув додому, держачися рукою за голову, посипаний пилом. А прийшовши додому він убив свою жінку, кинув її псам і жив у жалощах за своїм меншим братом.

¹¹¹ Що се за Долина Акації – невідомо. З подальшого оповідання показується, що ту долину уявляли собі Єгиптяне десь над Нілом, у незвісних верхівках тої ріки; догадуються, що символічно це значить: долина мертвих або долина щасливих душ.

II.

Багато днів прийшло після цього. Молодший брат прибував у Долині Акації і нікогісінько не було з ним. День він проводив полюючи звірів по горах, а вечером приходив спати під Акацією, що в вершку її цвіту було зложено його серце. А коли пройшло багато днів, він збудував своїми руками в Долині Акації дім з усякими вигодами, щоби в нім замешкати. Коли раз вийшов із дому, пострічались йому всі дев'ять богів, що поспішали кермувати долею свого Єгипту. Дев'ять богів промовили всі враз і сказали до нього: “Ей, Бітіу, бику дев'яти богів¹¹², як же це ти живеш сам покинувши свій край задля жінки Анупу, твого старшого брата? Ну, жінка ся вбита і ти відплатив брату за все те зло, яке він зробив тобі”. Їх серце змилювалося над ним дуже-дуже, і Фра-Гармакуїті промовив до Хнуму¹¹³: “Ейже, сотвори жінку для Бітіу, щоб він не жив отак самотою!” Хнуму зробив йому товаришку, щоб жила з ним, і вона була така вродлива красуня, що в цілому Єгипті не було такої, бо в ній були всі боги. Сім Гаторів¹¹⁴ прийшло, щоб її побачити і всі сказали одними устами: “Нехай її меч поб'є!” Бітіу любив її дуже-дуже; коли рано виходив полювати для неї звірів, а вона лишалася дома, то говорив до неї: “Не виходи з хати, бо боюся, щоб тебе Ніль не вхопив; я не міг би увільнити тебе від нього, бо я така ж жінка як і ти¹¹⁵, а моє серце спочиває на вершку Акації; та коли б хто інший крім мене найшов його, я буду битися з ним”. Одним словом, він розповів їй усі свої тайни.

Після цього пройшло багато днів. Бітіу був на полюванні, як це було його звичаєм день у день. Молода жінка вийшла з хати, щоби пройтися попід Акацією, що росла обік хати. Аж ось Ніль побачив її і погнався за нею; вона кинулася тікати від нього і вбігла до хати. Ніль крикнув до Акації мовлячи: “Вона мусить бути моя!” Акація дала йому жмуток її волосся. Ніль поніс його до Єгипту і положив його в пральнях фараонових. Запах від жмутка волосся уділився фараоновій одежі; почали добиватися у фараонових пральників мовлячи: “Запах дивних пахощів у одежах фараонових!” Почали добиватися від них відповіді день у день, та вони не знали, як це сталося. Та ось голова пральників фараонових вийшов на берег, бо серце його було дуже зажурене тими допитами, що йому

¹¹² Це дивовижне прозвище вказує, що Бітіу вважається тут появою бога Озіріса, до якого часто прикладається ота назва і який після вірувань Єгиптян дізнав також подібних пригод, як Бітіу в отсій казці.

¹¹³ Назва Хнуму значить дослівно: творець; се було місцеве божество острова Елефантіни і краю коло першого Нілового водоспаду.

¹¹⁴ Гатор – мітична істота жіноча, схожа на грецькі Гори або Грації, на Феї у романських та германських народів.

¹¹⁵ Натяк на те, що Бітіу був кастрат.

роблено день у день. Він зупинився, сперся на поруччя, саме навпроти того жмутка волосся, що був у воді. Він післяв униз одного слугу і сей приніс йому той жмуток переконавшись, що він пахне дуже-дуже гарно, а голова заніс його Фараонові. Скликали магів-писарів фараонових, і ті сказали Фараонові: “Сей жмуток волосся походить від дочки Фра-Гармакуїті, що має в собі суть усіх богів. Ти, кому підлягають чужі краї, вишли післанців по всіх чужих краях шукати сеї дівчини, а з післанцем, що має йти в Долину Акації, нехай іде в супроводі багато людей”. Його Величність сказав: “Прекрасно, прекрасно те що ви сказали!” І відправлено післанців.

Минуло багато днів по тім. Люди, що були пішли по чужих землях, вернулися і здали відомості Його Величності. Тільки ті, що пішли в Долину Акації, не вернули. Бітіу повбивав їх, а пустив лиш одного з-поміж них, щоби заніс звістку Його Величності. Тоді Його Величність вислав багато людей і рубачів, а також людей з возами, щоби привезли дочку богів; з ними була одна жінка і нарадила їх, як мають собі поступати. Отся жінка вернула до Єгипту з дочкою богів, і весь Єгипет урадувався нею. Його Величність полюбив її дуже-дуже, так що називав її своєю найлюбійшою жінкою. Він почав випитувати її, хто її чоловік, а вона сказала Його Величності: “Зітніть Акацію й звівечте її!” Фараон післяв людей і рубачів з сокирами, щоби зрубали Акацію. Вони відрубали цвіт, у котрому було серце Бітіу, і він упав трупом сеї самої лихої хвилини.

III.

А коли на землі засвітало і зробився другий день після того як зрубано Акацію, сталося так, що Анупу, старший брат Бітіу, прийшов до свого дому і сів умивши собі руки. Йому подали жбанок пива, а воно почало булькотати; подали йому другий жбанок вина, і воно закаламутилося. Тоді він узяв палицю і сандалі на ноги, надів одержу, забрав зброю і помандрував у Долину Акації. Прибувши до палати свого меншого брата він побачив свого меншого брата простертого на долівці, неживого. Він заплакав переконавшись, що його менший брат лежить неживий; він пішов шукати серця свого меншого брата під Акацією, під котрою його менший брат спав ввечері. Три роки він шукав і не міг найти нічого. Вже почався четвертий рік, коли серце його меншого брата забажало дістатися до Єгипту і промовило: “Завтра піду” – так промовило його серце¹¹⁶. А коли на землі засвітало і зробився другий день, Анупу пішов під Акацію і шукав увесь день; ввечері він вернув роздивляючися довкола себе, щоби

¹¹⁶ За єгипетським віруванням кожний член людського тіла жив своїм особливим життям. Серце вважалося осередком тіла і головним органом життя і свідомості; по смерті чоловіка воно здавало Озірісові рахунок.

шукати наново. І ось він побачив ямку, а коли заглянув у її заглиблення, глянь, а там було серце його меншого брата. Він приніс миску повну свіжої води, поклав його в неї і мив, як це був його звичай кожного дня. А коли настала ніч, а серце напалося води, Бітіу стрепенувся всім тілом і почав пильно вдивлятися в свого старшого брата, а потім забажав пити. Анупу, старший брат, підняв миску з свіжою водою, в котрій було серце його меншого брата, сей напився, його серце прийшло на своє місце і він зробився таким, як був уперед. Брат з братом обнялися, кожний почав говорити до другого. Бітіу мовив до свого старшого брата: “Отсе я зроблюся великим биком, що матиме на собі всі добрі знаки¹¹⁷; ніхто не пізнає мене тоді. А коли зійде сонце, ти сідай на мій хребет, а коли ми прибудемо на те місце, де є моя жінка, я їй відплачуся за все зле, що вона зробила мені. Ти ж веди мене до того міста, де живе Фараон, а він тобі надає всякого добра, обсипле тебе золотом і сріблом за те, що ти привів йому мене, бо я буду великим чудом і весь край урадується мною. А потім ти йди собі додому”.

А коли на землі засвітало і зробився другий день, Бітіу перемінився в таку подобу, як був заповів, а його старший брат Анупу сів на його хребет зараз вранці і прибув у те місто, де жив Фараон. Про його дали знати Його Величності, він його побачив і дуже-дуже зрадів.

Справлено для нього дуже-дуже пишну учту і Фараон мовив: “Се велике чудо зробилося!” І радувалися всі в цілому Єгипті¹¹⁸. Старшому брату надавали золота і срібла і він запанував у своїй домівці. Фараон дав йому багато слуг, багато поля і полюбив його дуже-дуже, дужче ніж усіх людей у цілому Єгипті.

IV.

Минуло чимало днів після цього. Одного разу бик увішов до гарему, дійшов до місця, де була улюблена і почав до неї говорити мовлячи: “А бачиш, я таки жию!” Вона мовили до нього: “А хто ж ти такий?” Він мовив до неї: “Я – Бітіу! Ти намовила Фараона, щоби велів зрубати Акацію, під котрою була моя домівка, так щоб через те я не міг жити, аж бач, я таки жию, я перемінився в бика!” Улюблена дуже-дуже злякалася тих слів, які сказав їй муж. Він вийшов з гарему, а Фараон прийшов провести з нею щасливий день. Вона обідала разом з Фараоном і Фараон був для неї дуже-дуже ласкавий. І вона мовила до Фараона: “Присягнися мені на Бога, скажи: Все що ти скажеш, я вислухаю для тебе!” Він запрягся вислухати

¹¹⁷ То значить, святим Апісом, уособленням Озіріса, котрому Єгиптяни віддавали найвищу честь.

¹¹⁸ Час між смертю одного Апіса, а появою другого був часом загальної жалоби для цілого Єгипту; поява нового Апіса було днем загальної радості, всенародним святом.

все що вона скаже, а вона сказала: “Дай мені з’їсти печінку з отсего бика, він і так ніколи ні до чого доброго не удасться”. Так вона сказала. Фараон дуже-дуже засумував тим її словами, а його серце дуже-дуже наболіло. Та коли на землі засвітало і зробився другий день, відправлено велике свято з жертвами на честь бика, а тоді Фараон вислав одного з перших своїх прислужників, щоби казав зарізати бика. Та ось коли його зарізано і коли слуги несли його на плечах, він стрепенув ще раз карком, а з його присли дві краплі крові і впали на два великі ступні фараонові, одна з одного боку великої брами фараонової, а друга з другого боку. А з тих крапель крові вирости два великі персики¹¹⁹, оба незвичайно хороші. Пішли слуги і сказали Фараонові: “Велике чудо для Вашої Величності! Два великі персики вирости за ніч по обох боках великої брами Вашої Величності”. Фараон дуже цим утішився, а з ним і увесь Єгипет, і Фараон звелів складати персикам жертви.

Минуло чимало днів після цього. Фараон вийшов за браму з лазурового каменя. На його шиї був вінок з різнорідних квіток. Він їхав на пурпуровім возі і вийшов із царської палати щоби побачити персики. Улюблена їхала возом в парокінь обік Фараона. Фараон усів під одним персиком, улюблена сіла під другим. А коли вона сіла, персик почав говорити до своєї жінки: “А, зраднице! Я – Бітіу і живий наперекір тобі. Ти намовила Фараона, щоби велів зрубати Акацію, під котрою була моя домівка. Тоді я зробився биком, а ти знов казала мене вбити!”

Чимало днів пройшло після цього, коли улюблена знов обідала разом з Фараоном і коли Фараон був для неї ласкавий, вона сказала Фараонові: “Заприсягни мені на Бога і скажи: “Все що скаже моя улюблена, я вислухаю і сповню”. “Говори!” Він вислухав усе, що вона сказала. Вона мовила: “Кажі зрубати оба персики і поробити з них гарні дошки!” Фараон вислухав усе, що вона сказала. А кілька день опісля Фараон вислав зручних столярів, щоби зрубали персики фараонові. Жінка фараонова, улюблена, стояла при них і придивлялася до їх роботи. Втім одна тріска сқочила, влетіла в рот улюбленої, вона проковтнула її і зайшла в тяж. Столяри порізали персики, пообтісували колоди і зробили все, що вона хотіла.

Минуло чимало днів після цього, і вона привела на світ хлопчика. Пішли сказати Фараонові: “Вродився тобі хлопчик”. Принесли його до Фараона, він надавав йому мамок і колисальниць. Радість запанувала по всім Єгипті. Почали святкувати день його уродин, почали надавати дітям його ім’я. Фараон любив його дуже-дуже і надав йому титул царевича короля Етіопії (Каушу). А коли пройшло багато днів після цього, Фараон зробив його князем-наслідником усього Єгипту. А коли пройшло багато днів після цього і він пробув багато літ князем-наслідником усього

¹¹⁹ Персик (*Mimusops Schimperi*) або абрикосове дерево було в старім Єгипті посвячене Озірсові.

Єгипту, Фараон полетів на небо¹²⁰. Тоді Бітіу промовив: “Покличте мені найперших дорадників фараонових, щоб я розповів їм усе, що було зі мною”. Привели також його жінку і він почав свідчити проти неї перед ними, і засуд їх виконано. Тоді привели його старшого брата і він зробив його князем-наслідником усього Єгипту. Двацять літ він царював над Єгиптом, потім помер, а його старший брат став на його місце від самого дня його похорону. Скінчилася в супокою отся книжка, коштом писаря-скарбника Кагабу при скарбі фараоновім, працею писаря Горі і писаря Еннани, наставника над книгами. Хто говоритиме про сю книжку, нехай Тот буде йому на поміч!

¹²⁰ Єгипетська офіційна формула, значить помер.

УВАГИ ДО КАЗКИ ПРО ДВОХ БРАТІВ

Оповідання про двох братів розбиране було вченими з погляду мітологічного; д-р Франсуа Ленорман присвятив йому особний розділ у своїй книзі (*François Lenormant, Les premières Civilisations I, 397 і далі*). Він бачить в ньому “перемінений на людovu казку міт, що знаходиться в основі всіх релігій західної Азії: молодий бог сонця вмирає і відживає раз по разу. Сирійсько-фінікійську відміну цього міту маємо в казці про Адоніса, фрігійську в казці про Атиса, а в кінці відміну погребену в часі, якого ще не можемо означити докладно, в легенді про Загрея”. На думку Ленормана “це ще один із тих численних примірів впливу азійських переказів на Єгипет в часі панування XVIII і XIX династій, і то не такого впливу, щоби ті перекази введено в релігію, але коли вони приносилися в формі людovoї казки”.

Та ми не думаємо йти за д-р Ленорманом на поле мітології. Ми хочемо розібрати казку про двох братів з іншого погляду. Д-р Ленорман сказав щирю правду: ми маємо тут перед собою правдиву людovu казку. Отож, коли ми порівнюємо людovi казки записані в наших часах по Європі та Азії з тими складовими частями, з яких збудована Єгипетська казка, то побачимо – декому може це буде й дивно – що казка про двох братів така подібна до многих із цих нових казок, що годі думати, щоби ся подібність була тільки припадкова.

Почнемо від кінцевого уступу, де оповідаються про різні переміни Бітіу, і порівняймо його з одною казкою німецькою, записаною в Гессії (*Wolf, Deutsche Hausmärchen, ст. 394*). Тут пастух робиться начальником над царським військом; хитра царівна, дочка ворожого царя, відбирає йому зрадою меч, що робив його непереможним. Його поборено, вбито, а його тіло, порубане на шматочки, зложено в скриню і вислано цареві його пану. Чарівники вертають йому життя і дають йому таку силу, що він може перемінюватися в що хоче. Він прикидається гарним конем і каже себе продати ворожому цареві. Коли царівна побачила цього коня, зараз казала відрубати йому голову. Кухарка почувши се прийшла до коня і плещучи його по шиї почала плакати і жалувати, що його мають зарізати. Кінь мовить до неї: “Коли мені відрубують голову, то три краплі моєї крові бризнуть на твою запаску; коли мене любиш, то закопай їх в такім а такім місці”. Кухарка зробила те, про що просив її кінь, і на другий день на місці,

де були закопані краплі його крові, виросло прекрасне черешневе дерево. Царівна просить свого батька, щоби казав зрубати черешню. Кухарка прибігає і жалує дерева, а черешня мовить їй: “Коли мене будуть рубати, візьми, коли мене любиш, три трісочки і кинь їх у царівнин ставок”. На другий день рано три золоті качки плавають по ставку. Царівна бере лук і стріли і вбиває дві качки, а третю ловить живцем і замикає в своїм покою. Та ось уночі качка викрала у неї магічного меча і втекла.

Як бачимо, обі казки подібні напрочуд. У обох, в німецькій і Єгипетській, герой зразу вбитий, потім воскрес і перекидався гарною скотиною, тут конем, а там биком, і так дістається на двір царя, де живе гарна жінка, – причина його смерті. У обох оповіданнях ся жінка упрощує царя вбити сю скотину, та в хвилини коли її вбивають, бризкають краплі її крові, а з них виростає дерево. В кінці в фантазії сучасного Німця і стародавнього Єгиптянина життя героя ховається з кілька трісок із сего дерева, коли й се царівна веліла зрубати.

Угорська казка, записана графом Майлатом, дуже подібна до сеї німецької¹²¹. Герой Ляці вбитий смоком і порубаний на дрібні шматочки. Цар вужів, що його доньці Ляці зробив був прислугу, оживлює його за допомогою якогось зілля. Він перекидається конем і приходить у смокове дворище. Смокова жінка, хоч і не пізнає Ляці в новій подобі, підозрює, чи нема тут яких чарів і говорить смокові, що вмре, коли не поїсть печінки з сего коня – зовсім як та Єгиптянка, що забажала печінки зі святого бика. Коня ловлять, щоби його вбити. Та сестра Ляцієва, що смок держить її в неволі, проходитьується коло коня і плаче, що його мають убити. Кінь мовить їй тихенько, щоби вона збрала землю, де впадуть перші дві краплі його крові і щоби її кинула в смоків садок. На тім місці виростає яблунька з золотими яблуками. Знов смокова жінка починає голосити, що вмре, коли їй не можна буде зварити обід на полінах із сеї яблуньки. Ляцієва сестра знов приходить і жалує такого гарного дерева, та яблунька велить їй узяти дві перші тріски, які з неї відпадуть і вкинути їх у смоків ставок. На другий день у ставку плаває гарна золота риба. Смокова жінка хоче її дістати до рук. Смок лізе в воду, щоби зловити рибу, та при тім скидає з себе зачаровану сорочку, що хоронила його від усякої рани і кладе на березі свій чудовий меч. В тій хвилі риба вискакує на берег і перемінюється в чоловіка; Ляці хапає сорочку, хапає меч і вбиває смока.

Напівкнижне оповідання староруське¹²², опубліковане Костомаровим в другім випуску видання “Памятники старинной русской литературы

¹²¹ Вона подана в німецькім перекладі в збірці Вольфа L.B. Wolf, Die schönsten Märchen und Sagen aller Zeiten und Völker. Leipzig 1850, т. I, стор. 229 і далі.

¹²² Д-р Коскен називає його “une légende heroïque”, та се очевидна нісенітниця; оповідання, про котре тут мова, не є ані легенда (оповідання духовного та моралізуючого змісту), ані повість героїчна, а проста казка.

издаваемые графомъ Гр. Кушелевымъ-Безбородко” (по-французьки переказане в книзі Рамбо “La Russie érique” стор. 377–380), під одним зглядом ще ближче до єгипетської казки: жінка, що силкується вбити героя, є так само, як у Єгипті, його власна жінка. В сьому оповіданні Іван, паламарський син, знаходить у лісі магічний меч, а взявши його йде воювати з Турками. В нагороду за одержані перемоги він дістає руку Клеопатри, дочки царської. Його тесть умирає і він робиться царем на його місці. Та жінка зраджує його, віддає його меч Туркам, а коли Іван безоружний згиб у битві, вона виходить заміж за султана. Тим часом паламар, батько героя, побачив, як нараз посеред стайні почала плисти кров’яна річка; тоді пішов він на поле битви і найшов труп свого сина. За порадою одного коня він здобуває живу води і оживлює Івана. Сей зараз подається в дорогу, здибає селянина і мовить до його: “Я перекинуся чудесним конем з золотою гривою, а ти візьми мене і заведи перед султанову палату”. Коли султан побачив коня, зараз його купив, поставив у своїй стайні і щодня ходив його оглядати. Клеопатра раз якось запитала його: “Чого ти, пане, кожного дня ходиш до стайні?” “Я купив коня з золотою гривою”. “Се не кінь, – скрикнула вона, – се Іван паламарський син! Вели його вбити”. Із крові коня повстав бик з золотою шерстю, – Клеопатра й його велить зарізати. З голови бика виростає яблунька з золотими яблуками, – Клеопатра велить її зрубати. Перша тріска перемінюється в чудесного селезня. Султан велить, щоб йому подали лук і стріли, а потім сам кидається в воду, щоби зловити селезня. Та селезень втікає на другий берег, там приймає назад стать Івана, хапає султанів лук і меч, тоді велить спалити на стосі Клеопатру і її любовника, а сам панує на їх місці¹²³.

З єгипетською казкою можемо зближити ще одну купу наших сучасних казок, покровну з тими, які ми отсе переглянули.

В одній сучасній казці грецькій, записаній у Малій Азії в містечку Аівалі, стародавній Кідонії (Hahn, Griechische und albanesische Märchen, ч. 49) молода дівчина, наречена князева, перемінена була в золоту рибу Муринкою, що замісто неї зробилася жінкою князя. Бачучи, що князь з великою вподобою любить дивитися на золоту рибу, Муринка прикидається недужою і говорить, що одинокий лік на її слабкість – зарізати золоту рибу і зварити їй з неї юшку. Коли рибу зарізано, три краплі її крові впали на землю і зараз на сьому місці виріс високий кипарис. Тоді Муринка напускає на себе нову недугу і просить, щоби спалити кипарис і дати їй з нього попіл, та щоби не вільно було нікому брати з нього вогню. Коли палять кипарис, надходить стара бабуся; її проганяють, та одна трісочка зачіпилася за рубець її спідниці. На другий день рано бабуся виходить з дому полишивши все в неладі, та коли

¹²³ Пор. казку великоруську в збірці Ерленвейна, перекладену по-італійськи в де Губернатісовім Florilegio, ст. 210.

вернула, бачить зачудувана, що хтось поприбирав усе гарненько. Те саме повторюється кілька разів. Тоді бабуся сховалася і побачила молоду дівчину. Вона прийняла її за свою, а пізніше дівчина дала себе пізнати князеві¹²⁴.

І тут знов та сама тема: скотина, що її вбито – краплі крові – дерево – тріска.

В минувшім столітті у Франції, а в XVII столітті в Італії позаписувано також подібні казки. В казці французькій (*Nouveaux Contes de fées*, вид. 1788, див. казку *Incarnat, Blanc et Noire*, пор. *Cabinet des Fées*, t. XXXI, стор. 233 і далі) молоду царицю вбито на розказ старої цариці, її тещі; а тіло вбитої кинено до рова, що окружає замок. На її місце підставлено іншу жінку. Одного дня король, визираючи крізь вікно, побачив у воді, що заповнює рів, чудову рибу тілисту, білу і чорну. Він не може перестати любоватися нею, та стара наклонює його, щоби велів зарізати ту рибу і дати її на обід фальшивій цариці, що зайшла в тяж і буцімто забажала сеї риби. Та ось на другий день супроти замкового вікна виросло дерево в три коліри такі самі, як була риба. Стара цариця каже спалити дерево, та з його попелу повстає блискучий замок, знов таки помальований на три коліри: тілистий, чорний і білий. Ніхто не може отворити брами того замку, тільки перед одним королем вона відчиняється сама; ввійшовши до замку король застав у ньому свою жінку живу. В італійській казці (*G. Basile, Il Pentamerone* ч. 49) так само як в новочасній казці грецькій Мурилка хитрощами займає місце королівської нареченої. Наречена прикидається голубкою і в тій подобі кілька разів прилітає до замкового кухаря та розпитує його, що чути. Мурилка наказує кухареві зловити голубку і спекти її на рожні. Кухар чинить се, та в тім місці у саду, де він викинув пір'я із голубки, виростає преписне цитринове дерево, а на ньому висять три гарні цитрини. Коли розрізано одну з тих цитрин, із неї виходить правдива королівська наречена¹²⁵.

У Індії ми знаходимо дуже подібну людovu казку, що була записана в Декані (*Miss M. Frere, Old Deccan Days, or Hindoo Fairy Legends current in Southern India, London 1868, ч. 6*). Сурья-Бей, взята за жінку одним королем, стягнула на себе через те заздрість "першої королеви" і ся вкинула її до ставка. Зараз у ставку виростає прекрасна золота квітка, а коли король прийшов на неї дивитися, квітка дивним способом почала похилювати до його свою головку. День у день приходиться король, сідає

¹²⁴ Порівняй з сею казкою другу новочасну грецьку казку, подану в книзі барона d'Estoumelles de Constans, *La vie de province en Grèce*, Paris 1878, стор. 260, і казку угорську у Erdelyi, *Ungarische Sagen und Märchen*, übers. von G. Stier, Berlin 1850, ч. 13.

¹²⁵ Порівняй з сею казкою одну норвезьку у Asbjørnsen, *Tales from the Field*, стор. 156.

над ставком і любується золотою квіткою. Перша королева довідавшись про се, велить вирвати квітку і спалити. Та коли се зроблено, на місці де висипано попіл із квітки, виростає велике мангове дерево, а на ньому висять такі чудово гарні плоди, що ніхто не вагається їх рвати і їх ховають для самого короля. Одного дня мати Сурья-Беї, бідна молочарка, ідучи шляхом сіла спочити під манговим деревом. Вона задрімала, а в ту пору один плід із дерева впав у горнець з молоком. Бабуся занесла його до дому і сховала. Та коли прийшли його шукати, побачили замість мангового плоду гарну малесеньку дівчину не більшу від того плоду. Вона росте щодень, щогодину і швидко робиться зовсім дорослою жінкою і т. д.¹²⁶

Анамська казка (A. Landes, *Contes et légendes annamites*, в збірці *Cochinchine française, excursions et reconnaissances*, Saigon 1884–1886, ч. 22) ще ближче підходить до європейських казок сеї групи. Молода дівчина, на ім'я Кам, була убита за підмогою дочки своєї мачухи, що зветься Там, і ся остатня замість вбитої робиться жінкою князя. Та Кам відживає в виді пташки. Тоді Там говорить, що хотіла би з'їсти м'ясо сеї пташки. Пташку зарізали, та на тім місці, де покинуто з неї пір'я, виростає бамбук. Бамбук стинають, та з його кори виростає дерево тгі з гарним плодом. Надходить стара жebraчка і мовить: "О тгі, впадь у торбу старої бабусі!" Плід спадає з дерева і стара несе його до своєї хати. Коли стара знов вийшла, з плоду виходить Кам і варить вечерю (порівн. вище наведену казку новогрецьку, стор. 102–103) Одного дня стара сховавшись в хаті підглянула її, розпитала про все, а почувши її оповідання запровадила її до князя і той пізнав свою жінку.

Приведемо ще на закінчення казку семиградських Саксонців (J. Haltrich, *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen*, Berlin 1856, ч. 1), що майже так само оповідається й семиградськими Румунами (*Das Ausland, eine Wochenschrift für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker*. Stuttgart, 1858, стор. 118), буковинськими Циганами (Miklosich, *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas, Denkschriften der Akad. der Wissenschaften*, Bd. XXIII, 1874, стор. 377), в Угорщині (G. Stier, *Ungarische Volksmärchen nach der aus G. Gaals Nachlass herausgegebenen Urschrift übers.* Pesth, 1857, ч. 7), а також у Валахів (A. und A. Schott, *Walachische Märchen*, Stuttgart 1845, ч. 8) і у Сербів (*Archiv für slavische Philologie* II, ст. 627). Слуга королівська закопує в гною двоє дітей

¹²⁶ Пор. ще одну індійську казку записану в Бенгалі панною Стокс (Miss M. Stokes, *Indian Fairy Tales*, London 1870, ч. 21.) В одній литовській казці (Chodzko, *Contes des paysans et de pères slaves*, Paris 1864, стор. 368) герой, котрому король обіцяв був свою дочку і половину свого царства, був убитий зрадою на розказ одного дворака. З його крові, що бризнула на вікна королівни, виростає яблуня і своїми гілками доторкається до тих вікон. Коли королівна хоче вирвати одне яблуко, воно само відривається від дерева і перед нею стає її наречений живий і здоровий.

з золотим волоссям, які вродила королева, а опісля обмовивши королеву доводить до того, що король каже королеву вбити, а жениться з служницею. Та на місці, де були закопані діти, виростають дві гарні золоті ялиці. Нова королева прикидається недужою і заявляє, що вона видужає тільки тоді, коли буде спати на ліжку зробленим із дощок вирізаних із золотих ялиць. Ялиці зрубано, витесано з них дві дошки і пороблено з них ліжка для короля і королеви. Та вночі одна дошка говорить до другої: “Братику, як же мені тяжко! Се злюща мачуха лежить на мені!” А друга відповідає: “Братику, як же мені легко! На мені лежить наш добрий татко!” Королева чула се все і намовляє короля, щоби велів спалити оба ліжка. Коли їх палено, два вуглики скочили між ячмінь, сей ячмінь опісля з’їла вівця, а вівця привела двоє ягнят з золотою вовною. Королева знов прикидається недужою і хоче замість ліків з’їсти серця з обох ягнят. Ягнят порізано, та коли різник мисе їх нутро в річці, два шматочки поплили з водою, виплили на берег і з них явилися оба королівські сини в натуральній подобі.

В одній індійській казці з Бенгалю (Miss Stokes, op. cit. ч. 2) знаходиться уступ, подібний до сеї казки. Двоє дітей, брата і сестру, вбито на розказ королеви, їх мачухи. В місці, де викинуто їх нутро в садку, виростає дерево, а на ньому пишаються дві великі гарні квітки, а з них виростають два гарні плоди. Королева хоче зірвати ті плоди, та вони перед її руками піднімаються все вище і вище вгору. Вона велить зрубати дерево, та дерево відростає наново – се повторюється кілька разів раз по разу. Король довідавшись про се, приходить, щоби побачити дерево і оба плоди самі спадають йому до рук. Він заносить їх до своєї спальні і кладе їх на столику коло свого ліжка. Та ось уночі з одного плоду чути тихенький голос: “Братику!” А другий тихенький голос відповідає: “Сестричко! Говори тихіше! Завтра король буде краяти плоди, а коли королева найде нас, то нас повбиває. Бог тричі дав нам віджити, та коли нас уб’ють ще четвертий раз, то вже більше не віджиємо”. Король учувши сю розмову, обережно розрізує плоди, знаходить в них своїх дітей і велить убити мачуху.

Щоби скінчити сю частину нашої студії, зазначимо ще російську казку, належну до сеї самої групи (див. De Gubernatis, Zoological Mythology I, ст. 412). Тут двоє близнят, перебувши майже всі такі переміни, які ми бачили в казці семіградській, були зарізані в виді ягнят, а їх нутро викинуто на стежку. Їх мати, прогнана королева, забрала ті відпадки, не знаючи, з чого вони походять, зварила їх і з’їла, із сего завогоніла і наново вродила двох синів, а ті на розпити короля оповіли йому про все, що було з ними.

Чи ся дивовижна розв’язка не нагадує де в чому відродження єгипетського Бітіу.

Переїдімо тепер до уступу єгипетської казки, де оповідається про серце Бітіу сховане в цвіті акації. В багатьох новочасних казках так само як і в єгипетській “серце”, “душа”, “життя” героя знаходяться сховані в якимсь певнім місці, прив’язані до якогось певного предмету, і в великій частині

сих казок герої виявляє свою тайну жінці, що він її любить, а вона його зраджує. Різниця між сими казками та казкою про двох братів така, що ті герої в новочасних казках, про котрих се оповідається, не є симпатичні особи: се завжди якась зла потвора, якийсь “велетень” або “чарівник”.

І так в норверзькій казці “Про велетня, що не мав серця в грудях” (Asbjörnsen, *Norwegische Volksmärchen, deutsch von Fr. Bresemann, Berlin 1847, т. II. ст. 65*), царівна захоплена велетнем розпитує у нього, де є його серце. Він нарешті говорить їй: “Далеко, далеко звідси, серед великого моря є острів, на тім острові є церква, у тій церкві є криниця, в тій криниці плаває качка, в тій качці є яйце, а в тім яйці є моє серце”. В бретонській казці “Тіло без душі” (F.M. Luzel. *Rapports sur une Mission en Basse-Bretagne, 5-me rapp st. 13*) життя велетня є в яйці, яйце є в голубі, голуб є в зайці, заєць у вовку, а вовк у скрині на дні моря. “І як же ж ви собі думаєте – величається велетень, – чи є в світі хто такий, щоби мене міг забити?”

Кожний побачить, що в новочасних казках ся тема поставлена ясніше, ніж у єгипетській; кінець кінцем у казці норвезькій легко зрозуміти, для чого велетень кладе своє “серце”, свою “душу” десь далеко від себе: він скриває її, хоче забезпечити її. Натомість важко нам зрозуміти, з якої причини Бітіу складає своє серце на вершку цвіту акації. Нам здається, що єгипетська казка дійшла до нас не в первісній формі, а в переробці попсованій, де первісну тему затемнено. Велике число паралелів до сеї теми зведено в нашій книзі в увагах до казки ч. 15 “Дари трьох звірів” (Em. Cosquin, *Contes populaires de Lorraine. Paris 1886, т. I, ст. 173–177*), куди ми й відсилаємо цікавого читача.

Перейдемо тепер до оповідання про те, як Анупу одержав звістку про смерть Бітіу. Таке саме оповідання знаходиться в великій купі новочасних казок. І так у одній казці сербській (Wuk Steph. Karadschitsch, *Volksmärchen der Serben, ins Deutsche übers. von dessen Tochter Wilhelmine, Berlin 1854, ч. 29*) один брат, розстаючися з другим братом і від’їжджаючи в далеку дорогу мовить: “Візьми, брате, отею пляшечку повну води і носи її завжди при собі. Коли побачиш, що вода робиться мутна, тоді знай, що мене вже нема між живими”. Те саме бачимо в двох казках шведських (Cavallius, *Schwedische Volkssagen und Märchen, deutsch von Oberleitner. Wien 1848, стор. 81 і 351*): розстаючися з братом один молодий парубок лишає бочівку повну молока; коли молоко почервоніє, то се буде знак, що йому грозить велика біда. В другій казці брат показує брату одне джерело: доки вода в джерелі буде чиста, то се буде знак, що він живий; коли вона почервоніє або закаламутиться, то се значить його смерть. Велику силу зближених оповідань різних народів знайде читач зведену в нашій книзі в увагах до казки ч. 5 “Рибакові сини” (Cosquin, *op. cit. I, 70–72*).

І ся тема, так само як попередня, висказується ясніше в новочасних казках, ніж у старій єгипетській. В наведеній нами сербській казці плин,

що має закаламутитися в разі небезпеки героя, се не є який-небудь плин, так, як пиво або вино у Анупу; його дає той сам, чию долю плин має показувати. Та й се ще, як нам здається, не є первісна, логічно повна форма сеї теми. Таку логічно заокруглену форму ми знаходимо в казці лотарінгській (Cosquin, op. cit. I. ч. 5): рибак кілька разів раз за разом зловив чудесну рибу. Риба повідає до нього: “Коли ти доконче хочеш мати мене, то я тобі скажу, що маєш чинити. Коли мене заріжеш, дай три краплі моєї крові своїй жінці, три краплі кобилі, а три краплі сучці; три краплі ж дай до склянки, а мої зиви збережи”. Рибак учинив так, як йому казала риба. По якимсь часі його жінка вродила трьох гарних хлопців, того самого дня кобила мала трьох гарних жеребців, а сучка трьох гарних песиків. Кров, що знаходиться в склянці, повинна булькотати, коли дітям, тим дійсним втіленням риби, що її кров є в склянці, грозити буде якась небезпека. В інших подібних казках, як ось у німецькій, шотландській, новогрецькій і т. і. золоті лілеї, кипариси або інші дерева, що вирости з крові чудесної риби, мусять в’янути в хвилі, коли якась біда знаходить на молодих парубків, що почалися з тої самої чудесної риби.

Приходимо в кінці до епізоду з жмутком волосся, що його запах подає почин – шукати всюди жінку, що з її волосся походить той жмуток.

В одній сіамській казці (Asiatic Researches, т. XX, Calcutta 1836, стор. 342) дівчина Фом-Гаам, тобто красуня з пахучим волоссям відрізує собі одного дня жмуток волосся і пускає його з вітром. Жмуток паде у океан, а сей заносить його хвилями до краю короля. Спонуканий запахом волосся король шукає тої дівчини і знаходить її в купелі. Так само як у казці про двох братів, король і тут радиться ворожбитів, щоб йому показали, від котрої жінки походить се пахуче волосся, а ворожбити вказують йому країну, де живе Фом-Гаам.

Монгольська казка в збірці Шідді-Кюр (Kalmükische Märchen des Siddhikür, aus dem Kalmükischen übersetzt von B. Jülg. Leipzig 1866, ч. 23) має один епізод такого самого змісту. Героїня сего оповідання виходить одного дня купатися в річці; кілька жмутків її волося відділилися і поплили з водою. “Сі жмутки були оздоблені п’ятьма красками і сімома цінними прикметами”. Якраз в ту пору служниця одного могутнього короля вийшла була по воду до затоки сеї ріки; жмутки прилипли до коновки, котрою вона черпала воду і служниця занесла їх до короля. Король мовить до своїх слуг: “У верхів’ях сеї ріки мусить бути дуже красна дівчина, що від неї походять отсі жмутки; беріть с собою вояків, ідіть і приведіть її до мене”.

В індійських казках записаних у Пенджабі (F.A. Steele and R.C. Temple, Wide-awake Stories, a collection of tales told in the Panjab and Kashmir, Bombay 1884, ст. 61), у Бенгалю (Lae Behari Day, Folk-tales of Bengal, London 1883, стор. 86) і в Камаоні (Минаев, Индийские сказки и легенды, Петербург 1877, ч. 3, див. також Cosquin, op. cit. II, стор. 303) золоте волосся царівни, що надплило з хвилями ріки, піддає думку царю

або царевичеві слати людей, щоб шукали жінки, від котрої походить отсе чудове волосся.

В Європі також не бракує сего мотиву. І так у одній казці чеській (Chodzko, *op. cit.* стор. 81) пташка перелітаючи понад королем, упускає з дзьоба один волосок від дівчини з золотим волоссям; сей волосок паде при ногах королевих, а король велить слугам розшукати йому отсю дівчину, щоб він міг з нею оженитися. Сей самий мотив знаходимо в жидівській легенді і в середньовіковій лицарській поемі про Трістана і Ізольду. В жидівській легенді (Sefer Maassoth, т. е. книга казок, видана уперше 1602 р. в Базилейі, гл. Cosquin, *op. cit.* II, 302) оповідається про одного короля жидівського, вельми безбожного, котрому одного дня старші з народу радять оженитися, щоби через се стався ліпшим. Король обіцяє дати їм відповідь за вісім днів. В тім часі пташка кидає перед його довгий золотий волос. Король заявляє старшим, що не оженився ні з ким, як тільки з жінкою, що від неї походить отсей волос і що коли вони йому не доставлять її, то велить їх усіх повбивати. В поемі про Трістана і Ізольду (вона була пересказана прозою і на нашій мові ще в XVI столітті і оповідання се з рукопису видав А.Н. Веселовский, Из истории романа и повести, т. II; про західно-європейські тексти див. журнал Germania, XI, 1866, стор. 393) король Марко так полюбив Трістана, свого братанича, що вважав його як свого сина і не хотів женитися. Одного дня вельможі його королівства, заздрячи Трістанові, приходять до короля і просять його, щоб оженився. Король обіцяє дати їм відповідь за якийсь час. Тим часом він роздумує, яким би способом викрутитися від сего жадання, та ось одного дня побачив, як дві ластівки почали о щось шарпатися і впустили на землю довгий і гарний жіночий волос. Він підняв його і відповів вельможам, що оженився з тою, до котрої належав отсей волос.

В сих двох остатніх оповіданнях первісна тема, як бачимо, змінилася через те, що до неї введено інші елементи.

Такі то зближення ми могли поробити між старою єгипетською казкою і новочасними казками. Зближення ті не обмежуються на загальних обрисах, які зовсім незалежно можуть виродитися в різних мізках людських. Тут ми бачимо подібні такі риси характерні, іноді дивовижні, яких не видумується кілька разів. Пригадаємо напр. той ряд дивних перемін єгипетського героя, що повторюється так докладно в казці німецькій та угорській з наших днів, в казках, що були записані і опубліковані задовго перед тим, як де Руже відкрив світу – і то тільки вченому світу – казку про двох братів. Пригадаймо й сю особливу подробицю, як то пиво булькоче і вино каламутиться, щоби дати знати про нещастя. Тут подібність зовсім не такого роду, як та, яку дехто силкувався добачити між казкою про двох братів та оповіданням про Йосифа і Пентефрієву жінку в книзі Битія. Щодо сего зближення не завадить сказати, що звісний єгиптолог д-р Еберс дав доказ справді наукової обережності, не добачаючи нічого крім

припадкової схожості між оповіданням біблійним а єгипетською казкою (G. Ebers, *Aegypten und die Bücher Moses*, 1868, ст. 315). Тема така, де жінка чужоложниця силкується наклонити до гріха молодого парубка, а не можучи його наклонити, звалює опісля на його всю вину зовсім натурально насувалася перед фантазію поетів і письменників, бо й самі подібні факти мусили не раз і не два рази траплятися в дійсності. Д-р Еберс пригадає з грецької мітології подібні випадки між Федрою і Гіпполітом, Астідамією і Пелеєм, Ідеєю і Фінеєм, а в перській історичній легенді між Сіявущем і Судабою. Та оповідання біблійне має собі одну характерну рису, що надає їй особну індивідуальність: се є оповідання про плащ, який Йосиф лишив у руках Пентефрієвої жінки і який опісля служить головною підпорою її в обвинуваченні Йосифа. Тої характерної і особливої подробиці нема в єгипетській казці ані сліду.

Та вернімо до нашої студії. Яким способом вяснити собі отсю дивну схожість між казкою єгипетською, записаною перед звиш 3000 років, незвісною нікому аж до недавніх літ, та багатьма казками, що розійшлися з Індії по цілій Азії, а звідси по Європі? Певна річ, одна цікава казка єгипетська, що також має багато паралелів у людських оповіданнях новочасної Європи і Азії, звісно була віддавна; є се казка про короля Рампсінита і мудрого злодія, що її переповів Геродот (Музи, кн. II, 121); тут, значить, можна би від біди признати, що людські казки пішли з Геродотового оповідання. Та в нашім випадку діло стоїть не так і ми мусимо запитатися: чи казка про двох братів є оригінальний єгипетський твір, чи ні? Коли так, то виходить, що до індійських казок причепилося бодай якесь число елементів єгипетських, а се відкриває перед нами зовсім нові горизонти наукового досліду. Після сеї гіпотези виходило би, що се широке море індійське, звідки, як ми бачили, казки і новели розливаються у всі сторони світа, наповнювалося не виключно з місцевих джерел, але одержувало допливи каналами, що досі залишаються нам невідомі. Коли ж противно казка про двох братів походить з Індії, то й тоді гіпотеза провадить до дуже важних наслідків. Виходило би, що казка про двох братів або її основні теми існували в Індії довгий час перед тим, за ким писар Еннана, сучасний Мойсеєві, записав чи радше переробив її на єгипетські відносини. Таким чином ми знов у Індії в часі перед XIV століттям до нашої ери. Але які ж люди жили тоді в Індії, від котрих Єгиптяне могли запозичити ті теми, що з них зложено оповідання про двох братів? Здається нам, що годі допустити, щоб се були Арійці, тобто та раса, що в часах історичних займає пануюче становище у Індії і витворила санскритську літературу. Чи перед XIV століттям арійські завойовники були вже в Індії, а бодай чи вони посідали вже її всю? Сего ще напевно не знаємо. Особливо ж – і се власне головна точка в нашім випадку – думка про метемпсіхозу, оскільки можемо судити з їх найстарших літературних пам'яток, не була ще між ними розповсюджена; а тим часом казка про двох братів у великій частині

заснована є на тїм виображеню метемпсіхози (мандрівки душі з одного тіла в друге). Коли затим Єгиптяни в ті стародавні часи запозичили з Індії казочні теми (що остаточно не було би нічим неправдоподібним), то вони мабуть запозичили їх не від кого, а від народів, що жили в Індії перед наїздом Арійців, мали, здається, досить розвинену цивілізацію і належали до раси кушитської, тобто так само як і Єгиптяни, були паростком великої сім'ї Хамітів (див. Fr. Lenormant, *Manuel d'histoire ancienne de l'Orient*, septième édition, Paris 1869, III, 415–429). В такім разі виходило би, що й Арійці, завоювавши Індію, прийняли пізніше від сих самих автохтонних племен ті казочні теми, а може й багато інших, а може й саме виображення метемпсіхози, котрого первісно не мала арійська раса, а котре сталося зародом великої купи казок. При тїм нам здається, що таке виображення, як метемпсіхоза, не могло прищепитися у Арійців через посередництво моряків та купців чи то єгипетських, чи яких будь інших.

Зазначимо тут, що ще одна єгипетська казка, майже так само стародавня, як і казка про двох братів, а власне казка “Сила призначення” (Maspero, *op. cit.* стор. 225–244) має також багато паралелів з новочасними казками. В тій єгипетській казці король сирійський велить збудувати для своєї дочки дім з 70 вікнами, а ті вікна віддалені від землі на 70 локот. Тоді він велить оголосити царевичам сусідніх країв, що тільки той візьме його дочку собі за жінку, хто дістанеться до неї крізь вікно. Так само в численних казках руських, польських і в одній фінській парубки, що хочуть здобути руку царівни, мусять вискочити конем на третій поверх королівського замка (див. F. Kreutzwald, *Esthnische Märchen übersetzt von F. Löwe*, т. I. Halle 1869, ч. 15, ноти до сеї казки Рейнгольда Келера, а також Cosquin, *op. cit.* II, 96–97).

Ем. Коскен.

КОРОТКЕ РЕЗЮМЕ КЛОУСТОНОВОЇ СТАТТІ

Одні вчені говорять, що наші народні казки та вигадки – то стародавні, рідні міти, а другі кажуть, що то оповідання побутові і позичаються одним народом од другого (ст. 27). Мітологи шукаючи скрізь мітів, доходять аж до курйозів і напр., лицарську повість про витязя Раджу Ресалу виясняють як соняшний міт (ст. 27–28). Воно правда, в деяких (чарівних) казках можна таки добачати мітологію, тільки ж більшину свого народного словесного скарбу Європа позичила од Азії, і він переважно індійський зроду (ст. 29). Посередниками між Європою та Азією з найраніших часів християнства спершу були Малоазійці Східньої Римської імперії (Грекосирійці), а як заснувався халіфат, то Араби; опісля ще Турки та Монголи (ст. 29–30). Поодинокі повісті заходили зі сходу до Європи в найперші таки віки християнства (напр. “Варлаам та Йоасаф”, ст. 30), та під кінець XI ст. і з початку XII-го Європа одразу познайомила вже з безліччю східніх вигадок (індійських, персько-арабських, жидівських), які були в “Disciplina Clericalis” вихрещеного жида Петра Альфонса, “Келіле уе Димне” (Στεφανίτης καὶ Ἰηηλάτης 1080, потім Directorium 1240), в “Сіндібад-наме” (Συντιπλάς XI в., потім Dolopathos sive de rege et septem sapientibus 1184), – див. ст. 30–33. За Хрестових походів розповсюдження східніх вигадок в Європі ще побільшало; а розповсюджувались вони переважно через пілігримів та церковних проповідників, що брали їх собі за “exempla” (ст. 33–35). Велику вагу мали проповідницькі збірки: “Sermones de tempore et sanctis” Жака де Вітрі, до 1240 р., та “Liber de donis” Етьена де Бурбона, 1261 р. (ст. 36–37). Обидві збірки стали джерелом для “Gesta Romanorum”, збірки кінця XIII ст., мішанини класичних, готських і східніх оповідань та легенд. “Gesta” мали великий вплив у Європі і з них брали собі сюжети найвидатніші європейські письменники (ст. 37–38). Щоб ілюструвати історію розповсюдження східніх байок в Європі згаданим шляхом, себто через “Disciplina Clericalis”, “Sermones”, “Liber de donis” і “Gesta”, розбираються сюжети: “Правдивий наслідник” (ст. 39–40), “Посивілий чоловік і дві жінки” (ст. 41), “Неодягно́го женуть, а одягно́го вітають” (ст. 41–42), “Шинкарь і розхлюпане вино” (ст. 42–44), “Одшельник, що сумнівався в Божій справедливості” (ст. 44–49), “Як судець дізнався, чи згвалтував парубок бабу, чи ні” (ст. 50), “Невтішна вдовиця, що зрадила чоловіка на його гробі” (ст. 50–54), “Як гарний чернець виколупав собі око” (ст. 54). – З усіх тих східніх повістей, які блукаючи позаходили до Європи, найбільш оригінальні – індійські

(зглядно – буддійські); вони широко зачали розходитись по всім світі після II ст. по Христі (яскравий приклад – “Варлаам та Йоасаф”), а може бути, що відомі були в Греччині ще й задовго перед Христом (ст. 54–55). Щодо Талмуду, з якого чимало повісток понапозичали собі середньовікові черці, то в нім самім є багато елементу неоригінального, не свого, а позиченого, тай то позиченого не тільки зі сходу (напр., індійського), а й із заходу, з класичного письменства; от, напр., ми в Талмуді зустрічаємо ледве змінені перекази про ліжко Прокрустове (ст. 56–58), про Каміλλу прудкою (ст. 58), про Пітона Візантійського (ст. 58); тай узагалі треба признати, що класичний світ, хоч і брав дещо од сходу, то й сам чимало дав сходові, – чи то Індії, чи то халіфатові (ст. 58–59 і увага на ст. 55–56). А вже ж що до Арабів, то хоч вони попередávalи Європі теж чимало не свого, а позиченого, індо-перського, то дали багато й власного: в області лицарської поезії: арабський бедуїнський роман про Антара має багато собі паралелів у середньовікових європейських лицарських романах (ст. 59–67); опроче й саме європейське лицарство, як інституція, мабуть складалося під певним виливом лицарства арабського (ст. 66). – Найменш оригінальними й самостійними, а навпаки – інтернаціональними можуть в народній словесності вважатися анекдоти та жарти, бо вони однаковісінкі ходять по цілім світі і тепер, і їх можна нашукати по дуже старих збірках кожного народу, найбільше ж, звісно, в індійських (ст. 67). Такі бродячі анекдоти та сміховини, напр.: “Заглядання в чужий лист” (ст. 68), “Скотт і скотина” (ст. 68), “Курка з однією ніжкою” (ст. 69), “Звірюка з головою там, де мав би бути хвіст” (ст. 69–70), “Одноокий чоловік і невірна дружина” (ст. 70–73), “Щоб убити муху, забито й людину” (ст. 73–74), “Як на такі літа, то воно маленьке” (ст. 76), “Скільки важить дим” (ст. 76), “Багацтву скупого усі – хазяї” (ст. 76–77), “Знайшов неборак вуздечку, а кажуть: коня вкрав!” (ст. 77), “Шемячині суди” (ст. 77–79), “Штукарі” або “Пошехонці” (ст. 80–82). – Останнім часом учені вже думають, що й не Індія, а Єгипет є батьківщина всяких бродячих оповідань та вигадок, бо отам знайшли на папірусах XIV-го ст. перед Хр. всесвітню казку “Про двох братів” (ст. 82–83).

А.К.

**ПО ПОВОДУ СЮЖЕТА СКАЗКИ № 94,
ПОСЛУЖИВШЕГО ТЕМОЮ ПЕРВОГО
УЧЕНОГО ТРУДА В.Ф. МИЛЛЕРА**

Первою или во всяком случае одною из первых научных работ В.Ф. Миллера было исследование международного сказочного сюжета о счастливом самозванце-угадчике; оно было представлено в качестве студенческого зачетного сочинения проф. Ф.И. Буслаеву около 1870 года (напечатано спустя семь лет – в IV томе Трудов Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, стр. 174–190). Рассмотревши русскую сказку о ворожее (вар. о мужике Жучке) и сопоставивши ее с рассказом Сомадевы (X–XII в.) в его “Kathâ Sarit-Câgare” (“Море сказочных потоков”) о брахмане Гаришьярмане, исследователь отмечает их чрезвычайную близость, причем больше оригинальности видит в сказке индийской. Произведши затем обзор сказок на ту же тему других народов (монголов, литовцев, немцев, французов 1701 г., латинской переработки Бабея 1506 г.), автор – присущим ему образным языком – говорит: “Мы видим, что русский знахарь-мужичок, по прозванию Жучок, имеет целую толпу родственников. Один из них, и притом глава всей фамилии, живет в Индии обедневшим, но удачливым брамином, другой, в качестве монгольского шамана-кудесника, практикует в калмыцких улусах. Еще другие, приняв титул доктора, и лечат и гадают в Литве и Германии. Все они умеют приноровиться к быту и характеру своего народа, и все с небольшой дозой ловкости и большой долей счастья приобретают огромный кредит у сограждан и наживают большие богатства. Вероятно, даже наверно, существуют и другие сказки в Европе и Азии о нашем знахаре. Но, проследя главные, мы почти убеждаемся, что все те, которые нам не известны, только более или менее удачные переделки основного рассказа. Одни сохранили два, другие – три эпизода, в одних действующее лицо чисто знахарь, в других доктор, но мы уверены, что ни в одной из них, нет какого-нибудь нового эпизода, которого не было бы в приведенных сказках. Если же таковой встретится, то мы смело утверждаем, что он внесен в нее из какой-нибудь другой сказки. – История одной сказки, конечно, не может еще представить обширного материала для выводов. Она дает только образчик того, как возникшая в Индии веселая сказка распространяется по Азии и Европе, переходя из уст в уста, от одного поколения к другому. Несмотря на различие национальностей, она в большинстве случаев сохранилась так отчетливо, что не трудно узнать во французском Grillet нашего Жучка, а в нашем Жучке – индийского брахмана. Впоследствии, когда будут изданы и разобраны все санскритские сборники сказок, исследователи этой области литературы получат возможность начертить полную картину перехода индус-

ских сказок в Европу и вполне выяснить и характеризовать это огромное влияние Востока на Запад” (стр. 190).

Почти нет сомнения, что и выводы, и самый прием исследования были подсказаны молодому студенту статьей Т. Бенфея: *Somadeva's Märchenschatz (Orient und Occident, I, 374–383)* и дополнением Р. Кёлера к этой статье (там же, III, 184–185); да даже сказочные записи, на основании которых строит свои выводы Бенфей, оказываются почти исключительно теми же, которыми оперирует после него В.Ф. Миллер¹. Было кое-что и самостоятельное в работе начинающего русского студента-ученого: он вновь проверил все отмеченные Бенфеем варианты и изложил их подробнее, он аккуратно изучил индийскую повесть и даже перевел ее стихами с санскритского языка; в той сказочной цепи, которая была сплетена диктаторски-авторитетным тогда Бенфеем, он постарался подыскать надлежащее место для русских сказок на ту же тему (сказок совершенно неизвестных Бенфею), и именно – вставил их как передаточное звено в эту цепь, связывавшую фольклор Азии и Европы. Главное значение работы молодого В.Ф. Миллера (читающейся так же живо, как и все, что он писал впоследствии) заключалось, конечно, в том, что она привлекательным образом популяризовала в России сравнительный метод, который даже на археологическом съезде 1874 г. вызывал протесты и титуловался “плаваньем по океану безбрежному”². Надобно, впрочем, заметить, что, послушно следуя в своей первой работе авторитету Бенфея, молодой В.Ф. Миллер проявил в то же время дух критического анализа, который отличается, как известно, его дальнейшие статьи и позволяет ему беспристрастно отказываться от своих прежних воззрений, если он в новых фактах встречает опровержение им³: именно – он высказал сомнение, достаточно ли данных имеет монгольско-калмыцкая сказка, чтобы считаться за промежуточную стадию между Индией и Европой, и таким образом как бы невольно устранил слишком узкое стремление признавать за родоначальницу всех сказок исключительно Индию.

С того времени тема о самозванце-удачнике продолжала еще много раз интересовать фольклористов: собиралась масса новых материалов и производилась новая группировка звеньев традиционной Бенфеевской цепи, при чем, однако, замком цепи всегда продолжала оставаться Индия. Не перечисляя сборников сырых материалов или сухих отметок о сходстве какого-нибудь одного варианта с другим, упомяну только исследования.

¹ Указание на знакомство В.Ф. Миллера со статьей Бенфея можно уловить из ссылки на стр. 190-й в I-м столбце, где, впрочем, есть опечатка: перепутаны римские цифры I и III.

² Драгоманов: Чудацькі думки. Друге видання. Львів. 1892, стр. 97.

³ И который, добавим, заставил его выступить против теории Стасова об индийском происхождении русских былин как раз в то самое время, когда молодому В.Ф. Миллеру, только что произведшему русского Жучка от брахмана Гаришямана, теория Стасова могла бы быть особенно соблазнительна.

В *Popular tales and fictions* Клоутона (Эдинбург 1887, т. II) есть глава: *The lucky impostor* (стр. 413–431). Начавши со сказок Европы: сказки норвежской, немецкой и мантуанской, Клоустон переходит в Персию и Монголию (“Шидди-кюр”) и отмечает, наконец, что старейший и лучший вариант сказки находится в Индии (в “*Kathâ-Sârit-Sâgare*”); он полагает (развивая, в сущности, мысль Бенфея), что у монголов некогда был другой, более архаичный вариант, чем тот, который имеется в “Шидди-кюр”. Что Клоустон пользовался статьей Бенфея, это ясно (см. стр. 422; кажется впрочем, что знал он ее не непосредственно, но в изложении проф. Тони – Tawney). – См. еще *Supplement to the translation of the 1001 Night of Burton*, II, 341.

Около того же 1887-го года, когда писал Клоустон или несколько позже⁴ появилось в свет 2-е издание известного труда Э. Коскена (E. Cosquin): *Contes populaires de Lorraine comparés avec les contes des autres provinces de France et des pays étrangers* (Париж). Ни первое, ни – естественно – второе издание Коскенова труда не было, повидимому, извещено Клоустону, равно как Коскен ничем не проявил своего какого-либо знакомства с Клоустоновыми *Popular tales and fictions*⁵. На стр. 188–196-ой второго тома Коскен дает исследование на тему: *Le sorcier* (sc. habile) и предварительно оговаривается (стр. 188), что он, собственно, идет по следам Бенфея, но желает сделать важные дополнения на основании новооткрытых вариантов. Названная статья Коскена, где он касается развития данной темы у европейцев (французов, сицилийцев, норвежцев, немцев, португальцев, ирландцев, испанцев, литовцев) и азиатов (кохинхинцев-аннамитов⁶, египетских арабов, индийцев-камаонян и “*Kathâ-Sarrit-Sâgaris*”) является наиболее полною из всех статей этого рода, хотя, как увидим ниже, много материала осталось Коскену неизвестным. Окончательный вывод исследователя переносит нас в Индию: “Не к рассказу ли Сомадевы в “*Kathâ-Sarrit-Sâgare*”, имеющему за собою уже 700–800 лет жизни, восходят изложенные нами европейские сказки? Во всяком случае смело можно утверждать, что сказка лотарингская и сицилийская к нему не восходят. Их полное сходство в одном пункте, именно эпизоде с кузнечиком, не с рассказом Сомадевы, но со сказкою камаонскою свидетельствует о том,

⁴ Год издания не отмечен на обложке; помнится, что и первое издание появилось около 1887-го года.

⁵ Вообще надо сказать что *Popular tales and fictions* Клоутона остаются почему то малоизвестными, хотя другие его сочинения, например *The book of Sindibâd*, *The book of noodies*, получили широкое распространение. Мною на малорусский язык переведена с надлежащими дополнениями, вступительная, руководящая часть I тома *Popular tales* (Клоустон: Народні казки і вигадки, як вони блукають та перевертаються, з додатками та одмінами переложив А. Кримський, Львів 1896). См. Историю русской литературы акад. А.Н. Пыпина, т. II, СПб. 1898, стр. 63.

⁶ Их сказка интересна для нас особенно потому, что имена двух служителей-воров, привозящих гадателя во дворец, почти такие же, как в одном великорусском варианте: Брюхо и Живот (срв. Афанасьев № 216).

что в отдаленную эпоху уже существовал в Индии другой вид этой темы, отличный от помещенного у Сомадевы” (стр. 195).

Как в свое время Бенфей совершенно не коснулся славянских вариантов и дал случай В.Ф. Миллеру восполнить его пробел, так и Коскен не мог указать ни одной славянской параллели и вызвал, таким образом, дополнительную статью д-ра Поливки: *Slavische Beiträge zur vergleichenden Märchenkunde* (в *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*, I Jahrgang, 1895). Почтенный этнограф сообщил варианты великорусские, малорусские, польские и чешские, отысканные им в соответствующих сборниках сказок, и заметил, что в великорусских пересказах совсем верно отражаются версии восточные, тогда как сказки прочих славян примыкают к западноевропейским⁷. Со времени появления статьи г. Поливки количество обнаруженного славянского материала значительно увеличилось, но его общий характер остается тот же. [Отмечу среди новооткрытого материала то, что собрал деятельный галицкий этнограф В. Гнатюк в Угорской Руси (Этнографічний збірник Наукового товариства імені Шевченка, т. III, 138–145) и в Галичине (т. VI, 1899 г., стр. 115–117)⁸, еще Добровольский: Смоленский Этнографический Сборник, I, стр. 673–676].

Наконец отмечу не исследование (такого не было), а мимоходом высказанное мнение⁹ – Эструпа, автора важной книги об истории 1001 ночи¹⁰, далеко не склонного выводить безусловно все сказочные темы из Индии. Говоря о присутствии несемитских элементов в данных арабской народной словесности, он упоминает о современной, египетской сказке про ловкого гадателя и его жену¹¹, как о произведении d’origine incontestablement indo-européenne. Источник ее Эструп видит в индийской сказке о Гаришьярмане из “Kathâ-Sarit-Sâgar” Сомадевы.

Таким образом, последнее слово науки, насколько оно выясняется из всего произведенного мною обзора, говорит в пользу мысли об индийском происхождении нашей сказочной темы. И мне кажется, что даже признавая всю справедливость рассуждений Бедье о неестественности считать Индию за единственную изобретательницу сказок¹² и еще более признавая

⁷ По отношению к фольклору малорусскому мысль о вообще больших заимствованиях с запада, чем с востока, выступает очень ярко у Н.Ф. Сумцова, последние исследования которого являются значительным ограничением для выводов Драгоманова (см. Розвідки М. Драгоманова, т. I, 1899, Львів, стр. 220 и 260) и моих (дополнение к Клоустону: Народні казки і вигадки, стр. 73–76).

⁸ Тщательный в указании параллелей к другим темам, г. Гнатюк на этот раз, т. е. по отношению к теме об искусном угадчике, указал неславянских параллелей чрезвычайно мало. Клоустон, Коскен и пр., даже чех Поливка – все остались г. Гнатюку совершенно неизвестны.

⁹ J. Oestrup: *Contes de Damas* (Лейден 1897, *Remarques*, стр. 16).

¹⁰ *Studier over Tusind og en Nat*. Копенг. 1891.

¹¹ Издана Дюлаком с указанием параллелей английских и фламандских.

¹² J. Bédier: *Les fabliaux*. Paris 1893 (*Biblioth. de l’école des hautes études*, fasc. 98), глава IV, стр. 98–118 *L’influence des recueils de contes orientaux réduite à sa juste valeur*.

верность остроумных слов нашего учителя В.Ф. Миллера “устная странствующая сказка не похожа на пересылаемое из страны в страну письмо, сохраняющее в своих штемпелях следы всех пройденных государств”¹³, можно в данном случае спокойно присоединиться к заключениям Бенфея, В.Ф. Миллера, Клоустона, Коскена, Поливки и Эструпа, и только надо предположить не один, а по меньшей мере два пути распространения этой сказки с ее родины: один путь – на север от Индии, другой – на запад, через Сирию с Палестиной (времен Крестовых походов)¹⁴.

В заключение отмечу некоторые варианты у народов близко знакомого мне востока – мусульманского:

1) Тюркские. Османский вариант изложен у В. Гордлевского (№ 94); он несколько потерт: вор не ходит подслушивать под окно, а сразу, просто из страха, винится пред ходжею, отчего соль рассказа пропадает. Существование этой сказки у османских тюрок можно констатировать по меньшей мере раньше XVI века, потому что на турецкой сказке основана византийская переделка¹⁵: Βίος και πολιτεία σοφοῦ γέροντος (иногда с именем Μουτζοκοῦρου¹⁶. Но можно быть уверенным, что османы вынесли эту сказку еще из Средней Азии: в этом нас убеждает ее близость к киргизской сказке: “Кудесник поневоле”, записанной А. Динаевым в Чимкентском уезде, Сыр-Дарьинской области, от человека из рода “Тюрялар”. Ее начальная mise en scène – тоже баня, откуда выгоняют бедного старика с женою по случаю приезда супруги царского звездочета (фалгера). По настоянию уязвленной жены старик берется за ремесло кудесника и, путем простого соображения, указывает, куда отбился от обоза навьюченный царский лошак. Пропадает царское сокровище, – старику дают 40 дней на размышление, и он их отмечает сорока абрикосами. Воры (их было тоже 40) ходить по одному, по два, по три, подслушивать вечером под окно его дома, и когда старик, съедая каждый вечер по абрикосу, говорит жене: “были сорок – один прочь”, “было сорок – два прочь”, “сегодня из сорока три прочь”, воры с испуга открывают колдуну, в каком кургане зарыли они деньги. [Желая избавиться от своего опасного звания, старик решает притвориться сумасшедшим. Однако, голый, он бежит из бани к царю и стаскивает его с террасы, но оставленная терраса сейчас же рушиться, и фалгеру остается только сказать, что он это предвидел и спешил спасти царя]¹⁷. Как-то царь выходит по естественной надобности на двор и хвата-

¹³ В. Миллер: Очерки русской народной словесности. М. 1897, стр. IV.

¹⁴ Об арабской сирийской сказке см. ниже.

¹⁵ Сведением этим я обязан Ф.Е. Коршу, который кстати указал мне и три изданных текста: 1) E. Legrand 1872; 2) его же 1874 в Chansons populaires grecques; 3) 1874 Wagner в Carmina graeca medii aevi (по венской рукописи Бубека XVI века).

¹⁶ Слово, очевидно, искаженное арабское – быть может = маджкур.

¹⁷ Заключенный мною в скобки эпизод имеет все признаки позднейшей вставки; по счету он был бы третьим удачным предсказанием, но это противоречит дальнейше-

ет в руку кузнечика (кобылку), – приглашенный для отгадки старик говорит: “Раз прыгнул кузнечик – избавился, во второй раз – избавился, в третий и попался”, – и так опять угадывает. (Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области, т. I, Ташкент, 1891, отд. II, стр. 101–106).

2) Персидский вариант, мало кем замеченный, находится в XX гл. *Sketches of Persia*¹⁸ Макома (Sir John Malcolm), который записал его со слов шахского придворного сказочника. Ахмед-чеботарь, выдавший себя, по настоянию своей тщеславной жены, за звездочета, случайно открывает похищенный рубин царского ювелира и ожерелье одной госпожи, потерянное в бане. Вскоре из царский сокровищницы пропадает 40 сундуков золота и драгоценностей. Призванный Ахмед требует себе 40 дней сроку, заявляя наудачу, что воров было 40; а по случайности их было именно столько. Перепугавшись, они по одному, по два, по три и т. д., наконец целой шайкой, ежедневно ходить вечером подслушивать гадалеля, и когда он, получая каждый вечер от жены по одному из отложенных сорока фиников, говорить ей об истекающих днях отсрочки: “вот один из сорока”, “вот два из сорока”, “вот и все сорок” – вору ему открываются. На другой день Ахмед, проделавши перед царем несколько таинственных исчислений, ведет к указанному ворами месту, где они скрыли сундуки, и в награду получает в жены царскую дочь, к досаде своей первой жены. Эпизода с испытанием посредством жука, кузнечика и т. п. нет.

3) Арабских простонародных вариантов имеется два: египетский и сирийский, и оба порядочно отличаются один от другого, хотя называются одинаково: ‘Асфур и Жрāде (по египетскому произношению Гарāда), т. е. “Воробей”¹⁹ и Саранча”. Египетский вариант записан в Каире Дюлаком; это № 3 его *Quatre contes arabes en dialecte cairote* (в 1-м вып. *Mémoires publiés par les membres de la Mission archéologique française au Caire*, 1884). Вкратце его содержание такое. Разорившийся купец скрывает себя, по совету жены, под новым именем – Воробей (‘Асфур), а жена ого принимает имя Саранчи (Гарāда), и они уезжают в другую страну дурачить людей. Когда этот новый гадалель сидел перед домом правителя и важно чертил на песке²⁰ магические фигуры, проезжал царь и захватил астролога и его жену к себе. Имен супругов он не знал и для испытания приказал принести воробья и саранчу, спрятал их и предложил гадалелю узнать, что спрятано. Тот, адресуя свои

му контексту, где старик слишком ясно говорит, что на третий раз он попался: следовательно, перед тем у него было только два удачных гадания царю.

¹⁸ 1-ое изд. вышло в 1828 г. Новейшее издание – 1888 г. в “Cassell’s National Library” (vol. 115 and 116).

¹⁹ Так для большего удобства, подобно Дюлаку, позволяю себе переводить слово “асфур”, которое собственно означаете всякую небольшую птичку и, между прочим, воробья.

²⁰ Восточные гадалели (их называют монажжимами, т. е. звездочетами, хотя бы они гадали и не по звездам) садятся где-нибудь на перекрестках, у подъездов и т. п. видных местах, причем имеют перед собою кучку песка, рассыпанного на разостланном платке.

слова к жене, сказал: “Не будь тебя, Саранча, – не попался бы Воробей!” и восхитил царя. Вскоре у царя произведена кража, – гадателю грозит смерть, если он не отыщет украденного. Он требует тридцати дней отсрочки, а сам условливается с женою убежать на тридцатый день; для точного счета ими взято тридцать камешков, и каждый вечер жена будет выбрасывать в окно по одному. В первый же вечер, когда жена произносит: “вот один из тридцати”, камешек падает на голову одному из тридцати воров, пришедшему подслушивать под окном. То же повторяется на другой день с двумя ворами (“вот и два из тридцати”), на третий день – с тремя, и воры отдают гадателю то, что похитили, да еще 1000 червонцев за молчание. Царь хвастается своим звездочетом перед другими царями, и они, желая сравнить его искусство с искусством своих собственных гадателей, зарывают в землю три сосуда: с молоком, медом и смолой. Их гадатели не могут ничего сказать, а ‘Асфур с укором говорит жене: “Первый (т. е. раз) – молоко, второй – мед, а вот третий – так смола!” Пораженные цари награждают колдуню. – О существовании сирийского варианта я мог прежде только слегка подозревать на основании 58-й пословицы дамасского сборничка Бёртона (в *The Journal of the Royal Asiatic Society, new series, vol. V, part. 2, Лонд. 1871, стр. 348*). Там сказано: “*Не будь саранчи, птичка не попалась бы*. Эта пословица намекает на длинный рассказ про птицу, последовавшую за саранчей во внутрь дома и там пойманную. Царь старался отнять молодую женщину по имени Джераде (саранча) от ее старого мужа, называвшегося Усфур (птица)²¹, и последний увернулся, употребивши эту пословицу. Пословица применяется к человеку, пускающемуся в слишком рискованные предприятия”. Поселившись на Ливане в 1897 году, я записал самую сказку, со слов о. Ханна Мжа‘аса, православного священника в с. Шуэйре. Приведу ее в русском переводе²². “Был человек по имени Воробей (‘Асфур), а жена его называлась Саранча (Жрәде). И разорился он (афлас). Жена и говорит: “Пойди, сядь возле мечети и пиши что-то в книге, будто колдун, – тем ты что-нибудь заработаешь”. Пошел он. Едет халиф; а жена его была беременна (*hâmyl*) и должна была родить. Спрашивает халиф у того человека: “Эй, человек! Что родит моя жена: мальчика или девочку?” Тот испугался и быстро отвечает сквозь зубы, чтоб не разобрали его как следует: “Мальчика-девочку (*sâb[и]-бынт!*)” – “Ну, а где? наверху или внизу?” – “На верху-внизу (*taht-*

²¹ У Бёртона транскрибировано: Jeradeh и Usfur. Будучи диалектологом (а в частности – посвятивши арабскому звуку дж и ж особую статью, именно в арабском бейрутском журнале “аль-Мяшриқ” 1898, № 11), недоумеваю, что хотел выразить Бёртон начертанием Jeradeh; в Дамаске-то произносят “Жраде”. Произношение гласных в Бёртоновской транскрипции “Usfur” тоже остается скрытым от читателя.

²² По временам я сохраняю в тексте арабские слова и предупреждаю диалектологов, что транскрипция – чисто фонетическая, и если я, напр., в слове “мноажкым” один раз пишу а, а другой раз ә, то это значит, что один раз я действительно услышал звук а, а другой раз, из уст того же лица, звук ә.

фawq)!!” – опять сквозь зубы и быстро-быстро. Засмеялся царь и поехал домой. Приезжает, – жена наверху родила сына; перенесли ее вниз, а она родила там девочку. Царь удивился, решил, что тот человек – искусный гадатель (мнăжым шăтыр), и взял его к себе во дворец. Живет он, – как вот пропадает сокровище царя: целая компания (кыб банійе) – сорок человек слуг – сговорились и украли его. Призвал царь своего нового гадалателя и говорит: “Ты должен найти вора. Даю тебе сроку (мăhle) 40 дней”. Воры вечером послали одного из своих на крышу того дома, где жил ‘Асфўр, – подслушивать (та йытнассат). И слышит он, мнăжым говорит своей жене: “hăda âwwal мын²³ λ-арба‘ін”, т. е. “вот [уж прошел] первый из сорока [дней]”. Вор испугался, прибежал к товарищам, рассказывает. На другой вечер пошел подслушивать другой, – слышит: hăda tăni мын “λ-арба‘ін”, “это второй из сорока”. Перепугался он, рассказал товарищам. Те и решили: “отдадим ему сокровище (кянз) и попросим, чтоб нас не выдавал”. Сделали так. Гадатель отдал сокровище халифу и стал у него дороже всех придворных. Больше всех возненавидел гадалателя визирь. Раз царь выехал повеселиться к одному источнику. Он сидел рядом с визирем и разговаривал, – вдруг летит саранча, а за нею птичка (‘асфўр) Саранча, спасаясь, влетела в широкий рукав царского плаща (жЫббе²³), птичка – за нею, а халиф скорее закрыл рукав. Визирь говорит: “О, могущественный царь (мăлик “з-змăн – соб. “царь времени”)! Призовем твоего гадалателя: пусть угадает, что у тебя в рукаве. Угадает – мне пусть снимут (й“шĭлу) голову, не угадает – ему”. Царь согласился, призвал гадалателя и сказал ему как (т. е. какое условие состоялось). Гадатель подумал-подумал, покачал головою и говорит: “Йа мăлик “з-змăн! law ma Жрăди, ма ылак ‘Асфўр!” – “Могущественный царь! если б не Саранча, не попал бы в твои руки Воробей”, потому что ведь жена послала его к мечети, а с этого все произошло. Халиф посмотрел на визиря, открыл рукав, – саранча и птичка “фарр”! (порх!). Сняли голову визирю. – Предсказание о рождении близнецов встречается, сверх моей сирийской сказки, насколько мне известно, только в сицилийской (Pitrè № 167) и в норвежской (Asbjørnsen, стр. 139). Что касается порядка эпизодов в сицилийской сказке, то в этом отношении она сближается с Дюлаковым вариантом египетским.

А. Крымский.

²³ ЖЫббе называется не просто плащ, а широкая одежда, в роде нашей священной рясы.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

Клоустон Вільям Александр

НАРОДНІ КАЗКИ ТА ВИГАДКИ, ЇХ ВАНДРІВКИ ТА ПЕРЕМІНИ

Вперше надруковано: Клоустон В.А. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / З англійської мови переложив А. Кримський. Коштом К. Фрейтага. – Львів, 1896. – 183 с.

Подається за першодруком.

С. 25. ...*читач знайде не цілу Клоустонову працю.* Клоустон (Clouston) Вільям Александр (1843–1896) – англійський фольклорист. Представник міграційної теорії. Народився на Стромнесі (Оркнейські острови) в родині капітана торговельного флоту. Після смерті батька (1853) родина переїхала до Глазго, де згодом (1860) почав працювати клерком в компанії з морського страхування. З 1871 до 1879 рр. займався комерційною діяльністю в Глазго та Лондоні та редагував шотландські газети „Glasgow Herald”, „Evening Times”. З 1873 р. почав публікацію книг та статей на літературні теми. З 1879 р. зацікавився темою міграції казок, оповідок, анекдотів, легенд зі Сходу до Європи. Він опублікував 17 книжок та безліч статей та реценцій з цієї теми. Основні твори: „Arabian Poetry for English Readers”, „Flowers from a Persian Garden and Other Papers”, „Book of Wise Sayings: Selected Largely from Eastern Sources”, „The Book of Noodles: Stories Of Simpletons; Or, Fools And Their Follies”.

...*видану по-французьки професором Масперо.* Масперо (Maspero) Гастон Каміль Шарль (1846–1916) – французький єгиптолог. З 14 років цікавився єгиптологією. В 1867 р. провідний єгиптолог Франції Огюст Марієтт запропонував йому перекласти два відносно складних ієрогліфічних тексти. Масперо переклав їх за два тижні, що зробило його відомим в академічних колах. В 1868 р. став викладачем єгипетської мови та археології в Сорбонні, а в 1874 р. очолив кафедру єгиптології імені Шампольона в Колеж де Франс. В листопаді 1880 р. був запрошений на посаду директора старожитностей та розкопок до Єгипту. Заснував в Каїрі 1881 р. французький Інститут східної археології. Протягом кількох років проводив розкопки в Єгипті, зокрема відшукав схованки з царськими муміями в Дейр-ель-Бахрі.

...*про праці своїх земляків Кейтлі та Денлопа.* Кейтлі (Keightley) Томас (1789–1872) – англійський історик. Освіту отримав в Трінті Коледжі в Дубліні. Займався питаннями міфології та фольклору. Серед його книг „Fairy Mythology”, „The World Guide to Gnomes, Fairies, Elves, and Other Little People”, „Mythology of Ancient Greece and Italy”, „Popular Tales and their transmission from one country to another”. Його „Історія Греції” була перекладена на сучасну грецьку мову. Денлоп (Dunlop) Джон Колін (1785–1842) – англійський історик. Навчався в Единбурзі. Автор книг „History of Fiction” (1814), „History of Roman Literature to the Augustan Age” (1823–1828), „Memoir of Spain during de Reigns of Philip IV and Charles II” (1834). Також перекладав латинські тексти.

...*досі має велику вагу ... її переклад Ф. Лібрехта.* Лібрехт (Liebrecht) Фелікс (1812–1890) – німецький історик та дослідник фольклору, професор в Л'єжі. В

1851 р. переклав „History of fiction” Денлопа з великим обсягом власних додатків та приміток. В переробці Лібрехта цей твір отримав значення настільної книги з питань, що торкалися історії романів та повістей. В збірнику Лібрехта „Zur Volkskunde” (1879) чільне місце займають статті про джерела повісті про Варлаама та Йоасафа, а також огляд німецьких, шотландських та норвезьких переказів.

С. 26. ...*каже й сер Джон Маком*. Маком (Malcolm) Джон (1769–1833) – шотландський військовий та державний діяч, історик. 1782 р. почав служити в Ост-Індській Компанії, де вивчав звичаї та мови сходу. 1792 р. отримав відзнаку під час осади Серінгапатама. Займав важливі посади, зокрема посла в Персії (1803–1804), губернатора Бомбея (1827–1830). Автор книг „Sketch of the Sikh” (1812), „A History of Persia” (1815), „Memoir of Central India” (1823), „Political History of India from 1784 to 1823” (1826).

С. 27. ...*каже Джордж Кокс*. Кокс (Cox) Джордж Вільям (1827–1902) – англійський історик, спеціаліст з порівняльної міфології. Навчався в Оксфорді. 1850 р. став священиком і в тому ж році надрукував книгу „Poems legendary and historical”. Основні праці з міфології: „A Manual of Mythology” (1867), „The Mythology of the Aryan nations” (1870), „Tales of ancient Greece” (1877), „An Introduction to the science of Comparative Mythology and Folklore” (1881), „Tales of the Gods and Heroes” (1882).

...*як Бенфей, Гедеке, Келер, Нельдеке*. Бенфей (Benfey) Теодор (1809–1881) – німецький філолог та орієнталіст. Автор досліджень з класичних мов, порівняльного мовознавства та індійської філології. Опублікував староіндійські тексти, в тому числі „Гімни Самаведи” з примітками (Лейпціг, 1848), санскритську граматику (Лейпціг, 1855) та відому „Панчатантру” („П’ятикнижжя”), що вийшла 1859 р. в Лейпцігу з великою передмовою, котра фактично є програмною роботою з „теорії запозичення”. За Бенфеем, індійська література – єдине джерело казкових сюжетів народів світу. Бенфей позначив періоди особливого культурного впливу Сходу на європейський Захід й шляхи міграції сюжетів. Бенфей, якого називають батьком „теорії запозичення”, що витіснила попередню міфологічну школу, опублікував з цієї теми багато статей в додатках у різних періодичних виданнях. Автор „Санскритсько-англійського словника” (Лондон, 1866) та „Історії мовознавства та східної філології в Німеччині в XIX ст.” (Мюнхен, 1869). Гедеке (Goedeke) Карл (1814–1887) – німецький історик літератури. Навчався в Геттінгенському університеті, де був професором з 1873 р. й до смерті. Під псевдонімом Карл Сталь написав кілька романів та драму „Кеніг Кодрус”. Потім присвятив себе критичній та біографічній літературі. Серед його найважливіших публікацій є: „Deutschlands Dichter von 1813 bis 1843” (1844), „Elf Bücher deutscher Dichtung von Sebastian Brant bis auf die Gegenwart” (1849) та ін. Написав біографії Гете, Шіллера, Лессінга. Келер (Köhler) Рейнгольд (1830–1892) – німецький історик літератури, один з найголовніших представників метода порівняльного вивчення оповідних мотивів. Його найголовніші праці: „Ueber die Dionysiaca des Nonnus v. Panopolis” (1853), „Zu Heinrich v. Kleists Werken” (1862), „Dantes Göttliche Komödie u. ihre deutsche Uebersetzungen” (1865), „Herders Cid und seine französ. Quelle” (1867). Також опублікував: „Alte Bergmannslieder” (1858), „Vier Dialoge von Hans Sachs” (1858), „Kunst über alle Künste, ein böses Weib gut zu machen” (1864). Після смерті Келера з’явилась його „Aufsätze über Märchen und Volkslieder” (1894). Нельдеке (Nöldeke) Теодор (1836–1930) – німецький орієнталіст. Викладав східну філологію

в Геттінгенському, Кільському та Страсбурзькому університетах. Його праці по „Корану”, семітським, іранським та тюркським мовам, з історії та культури Сходу складають понад 700 найменувань. Був почесним членом Російської АН (1885) та АН СРСР (1927). Головні праці: „Geschichte des Korans” (1860), „Ueber einige samaritanisch-arabische Schriften” (1862), „Das Leben Muhammeds” (1863), „Beiträge zur Kenntniss der Poesie der alten Araber” (1864), „Ueber die Amalekiter” (1864), „Die Alttestamentliche Litteratur” (1868), „Grammatik der neusyrischen Sprache” (1868), „Untersuchungen zur Kritik des alten Testaments” (1869), „Mandäische Grammatik” (1874), „Kurzgefasste syrische Grammatik” (1880), „Die semitischen Sprachen” (1887), „Aufsätze zur persischen Geschichte” (1887).

В Англії Дезент, Берінг-Гуд. Дезент (Dasent) Джордж Уебб (1817–1896) – англійський письменник. Освіту отримав в Вестмінстерській школі, Лондонському королівському коледжі та Оксфордському університеті. У 1840 році розпочав дипломатичну кар’єру в Стокгольмі, де познайомився з Якобом Гріммом, який зацікавив його скандинавською міфологією. 1842 р. вийшла перша публікація – англійський переклад „The Prose or Younger Edda”. 1845 р. повертається до Англії, де стає редактором в „Таймс”, але не полишає вивчення скандинавської літератури. 1853 р. стає професором Лондонського королівського коледжу й у 1859 р. виходить його переклад книги „Popular Tales from the Norse (Norske Folkeeventyr)” Петера Крістена Асбйорсена та Йоргена Мое. Переклад ісландської „Njal’s Saga” виходить 1861 р. 1876 р. його було посвячено в лицарі Англії. Берінг-Гуд (Baring-Gould) Сабін (1834–1924) – англійський пастор та письменник. В дитинстві багато подорожував Європою з батьками, тому освіту отримав у різних школах Німеччини та Франції; потім вступив до Кембріджського університету. Знав шість мов. Був пастором в Йоркширі, Ессексі та Девонширі. Його перу належить 30 романів та гігантське 16-томне „Життя Святих”. Його книги охоплюють величезний розмах тем: теологія, фольклор, мандрівки та історія, соціальні теми. Про нього писали: „Одного разу кількість книг під його іменем в бібліотеці Британського музею більше ніж у будь-якого іншого англійського письменника”. Але він був не просто автором: він був археологом, архітектором, вчителем та колекціонером англійських народних пісень.

...оповідь про Індру, Савітара, Сізіфа, Геракла, Самсона, Аполлона, Тезея, Артура. Індра (санскр.) – „Володар” божество індуїстського пантеону, бог-воїн, Громовержець, цар богів, заступник військової дружини. Переміг демонів Врітру й Бала. Також часто зустрічаються згадки про стріли Індри. Савітар – бог сонця, батько Савітари, яка іноді вважається дружиною Брахми. Сізіф – у грецькій міфології засновник і цар Коринфу. Постаць Сізіфа пов’язана з численними міфами. Він був улюбленцем богів. Зевс запрошував його на олімпійські бенкети, та Сізіф виказав людям таємниці богів, які жорстоко покарали його за всі провини: він мусив викочувати на високу гору камінь, який, досягнувши вершини, щоразу скочувався вниз. Міф про Сізіфа багато разів використовувався в літературі (Есхіл, Еврипід, Софокл, Критій) та мистецтві (Тиціан). Геракл – найпопулярніший із грецьких героїв, син Зевса і смертної Алкмени. Міфи про Геракла містять в собі елементи фінікійського культу Мелькарта й окремих божеств Сходу. В них відобразилась боротьба людей з грізними силами природи. Греки вшановували Геракла як героя і як бога. Самсон – біблійний суддя-герой, що прославився своїми подвигами в

боротьбі з філістимлянами. Він походив з коліна Дана, що найбільш страждало від гноблення філістимлянами. Самсон виріс серед рабського приниження. Як посвячений Богу у якості назорея, носив довге волосся, що слугувало джерелом його незвичайної могутності. Аполлон – у грецькій міфології бог сонця і світла (Феб), мудрості (Дельфійський оракул) і мистецтва (глава муз), син Зевса та богині Лето. Вважають, що культ Аполлона запозичено з Малої Азії і що первісно він був богом дверей, який відганяв від будинку чи міста нещастя. В Афінах та деяких інших містах Еллади Аполлон вшановувався також як охоронець доріг, мандрівників і мореплавців. Те зей – легендарний афінський герой і цар, син царя Егея і тройзенської царівни Етри. Звільнив Аттику від залежності критського царя Міноса: відвідавши Крит, він проник за допомогою царевої дочки Аріадни в підземелля–лабіринт і вбив чудовисько Мінотавра. *Артур* (могутній ведмідь з кельтського) – герой кельтських міфів про відважних лицарів Круглого столу. Існував історичний прототип – король Артур Пендрагон. Про нього склалося багато легенд, що далеко виходили за межі діяльності реальної особи.

С. 28. ...*перед Петром Пустельником і Вальтером Злидарем*. Ініціатором хрестових походів, як стверджує легенда, була проста людина Петро Пустельник, що під час свого паломництва в Єрусалим задрімав й уві сні побачив Ісуса. У 1096 р. відбувся перший хрестовий похід. Вальтер Злидар (Walter Gauthier Sans Avoir) – бідний лицар, один із керівників першого хрестового походу бідноти.

С. 30. ...*повість про Варлаама та Йоасафа* – середньовічний роман індійського походження, що має коріння в життєписі Будди. Мав розповсюдження в східних літературах: персидсько–пехлевійській, арабській (є дві версії), єврейській, ефіопській, вірменській. Роман „Варлаам та Йоасаф” набув міжнародного значення в XI ст., коли його християнська переробка в латинському перекладі грецького тексту розповсюдилась серед романо–німецьких літераторів та популяризувалась там до рівня „народної книги”. В друкованому вигляді роман з’явився в період інкунабул. Слов’янські переклади частково зроблені з латини (польські, чеські), частково безпосередньо з грецької – у південних слов’ян, російський переклад, який відомий з XIV–XV ст., зроблено з південнослов’янської версії. Фабула роману: язичницький царевич Йоасаф, незважаючи на всі перепони повертається до християнства пустельником Варлаамом, повертає й свій народ, а потім склавши з себе усапудковану владу, йде до пустелі.

С. 31. „*Disciplina clericalis*” *Петра Альфонса*. Петро Альфонс (до хрещення Моше Сефарді) (біля 1060 – після 1115) – іспанський письменник–маран. Автор повчальної повісті зі вставленими новелами „Повчання клірику” (між 1106 та 1115 pp.).

...*славнозвісних приповістей Біднаєвих (або Пільнаєвих)*. Бі д п ай (Пільпай) (від індійського Bīdhāpati) – йому приписують зібрання байок та казок, яке вже більше півтора тисячоліття розповсюджено серед народів Сходу та Заходу в численних перекладах та переробках. За новими дослідженнями, останнім джерелом цієї збірки, яке можна простежити, був староіндійський твір, вірогідно буддійського походження, в якому в 13 частинах у вигляді байок, де головну роль було відведено звірям, розповідається, як повинен поводити себе правитель в різних політичних справах. Таким чином, цей твір являє собою своєрідне „княже

зерцало”. Первісно зібрання було переключено у самій Індії тим, що відділили п’ять частин та додали казки та маленькі оповідання. Складання цього п’ятикнижжя приписують Вішну Карману. Воно збереглося в Індії до наших днів під назвою „Panchatantra” („п’ять книг”; санскритський текст видано Козегаргеном, 2 т., Бонн, 1848–1859, – Кільгорном та Бюлером, 3 випуски, Бомбей, 1868–69; німець. переклад Бенфея, 2 т., Лейпціг, 1859). Є багато відмінних одна від одної версій цього твору, серед яких найстародавніша – південно-індійська. Її манускрипти досить рідкісні. З цієї версії зроблено переклади на мови тамільську, телугу на каннара. Варіанти ці стали за основою для французького перекладу Дюбуа („Panchatantra ou les cinq ruses”, Париж, 1826). Але перед згаданим переключенням староіндійського тексту „княжого зеркала” в „П’ятикнижжя”, воно було перекладено за часів правління перського царя Хасроя Ануширвана (531–579) його лейб-медиком Барзуйе пехлевійською мовою. Але й пехлевійський переклад втрачено. В той самий час твір було перекладено сирійською мовою або з пехлевійської, або з індійського оригіналу. Цей переклад, що було названо іменами головних героїв – шакалів Калілага й Дамнага, зберігся да наших часів, але, на жаль, не повністю, не вистачає декількох розділів. За ініціативи Бенфея та Біккеля згаданий переклад було відкрито Альбертом Социном в серпні 1870 року в Мердинській бібліотеці. Його розділи зберегли сліди тієї форми, яку вони мали у втраченому індійському оригіналі. Стародавній сирійський текст „Калілага й Дамнага” з німецьким перекладом та вступом Бенфея було видано Біккелем (Лейпціг, 1876). Втрачений пехлевійський переклад за Халіфа Аль-Мансура (754–775) було перекладено Абдаллою Ібн-оль-Мокаффою (помер 760 р.) арабською мовою й згідно з сирійським перекладом називається „Каліла та Дімна”, з чого можна зробити висновок, що такою ж була назва пехлевійського перекладу. Завдяки арабському перекладу твір розповсюдився не тільки всім мусульманським світом, але й Заходом. В передмові до арабської „Каліли та Дімни” (видано Сільвестром де Сасі, Париж, 1816; Каїр, 1836; Делі, 1850; нім. Вольф, 2 т., Штутгарт, 1837) автор збірника Бідпай називається главою індійських філософів. Переклад Ібн-оль-Мокаффа використовувався багатьма арабськими поетами як зразок для наслідувань. Те ж саме сталося у новоперсів, відомий поет яких Рудакі (помер 914 р.) переробив його у тваринний епос. Між переробками прозою, яким „Каліла та Дімна” була піддана у новоперсів, переробка Абу-ль-Маалі-Назар Алла (біля 1150 р.) стала основою відомих: „Anvâri Johaili” (тобто светило Канопусу) Гусейна бен-Алі, названого Аль-Вайоз (кінець XV ст.); також „Ауу âridâ nisch” (тобто камінь випробування мудрості Абу-ль Фазля, міністра Акбара Великого (1590). Останні два твори, особливо ж „Anvâri Johaili”, широко розповсюджені в Індії й часто друкувалися як у перському оригіналі, так і в індійських переробках. Твір Аль-Вайоза було введено й в турецьку літературу Алі-Челебі в 1540 р., під заголовком: „Hıtauyun-nâteh”, тобто Царська книга (Булак, 1835; фран. Галлан, Париж, 1778). Разом з ісламом байки та оповідання „Каліла та Дімна” перейшли до афганців та малайців, між тим як байки староіндійського головного твору й твори, що пов’язані з останнім, перейшли до Індії разом з буддизмом частково до китайської літератури, частково ж, за посередництва тибетців, дійшли до монголів та калмиків. До християнських народів Заходу арабський твір „Каліла та Дімна” дійшов за трьома напрямками: 1) через посередництво грецької переробки Сімеона Сіфа, перекладеного Поссінусом

(Рим, 1616) латиною та невідомим на італійську (під заголовком „Del governo de' regni”, Ферара, 1583; нове видання Є. Теці, Болонья, 1872); переклад Сіфа став джерелом для слов'янських літератур. 2) Через посередництво єврейського перекладу раббі Йоеля (1250), який Доні обробив італійською мовою („La moral filosofia”, 2 т., Венеція, 1552), але ще раніше, між 1263 та 1278 рр., перекладено Йоанном з Капуї латиною під заголовком „Directorium humanae vitae” (з 1480 р. часто друкувався). Останній твір складає основу німецької переробки першої половини XV ст., яка з 1480 р. дуже часто друкувалася (останній раз Голландом, Штутгарт, 1860). 3) В Іспанії працю Ібн-аль-Мокаффи було при Альфонсі X перекладено на кастильську мову (1251 р.), а потім у 1313 р. знову ж латиною Раймондом де Без'є, ученим лікарем, за доручення королеви Іоанни Наваррської, дружини короля Філіппа Красивого. Переклади на сучасні європейські мови притримуються частиною переробки Йоанна з Капуї, частиною ж – Раймонда де Без'є. Це переклади: іспанською мовою (Бургос, 1498), італійською (Флоренція, 1548), французькою (Ліон, 1556), англійською (Лондон, 1570), голандською (Амстердам, 1623), датською (Копенгаген, 1618), шведською (Стокгольм, 1743), німецькою (Лейпціг, 1802 та Ейзенах, 1803). До слов'янських літератур збірник Бідпая перейшов з Візантії за посередництва грецького перекладу, що приписується Сімеону Сіфу; у чехів є переробка латинської редакції єврейської версії, що приписується раббі Йоелю, це обробка виконана Коначем під заголовком „Pravidlo lidského života, jinak podobensství... kteréž to také Dumnowy a Kelilowy knihy slovů” (Прага, 1528). Але у Сіфа, зробившого свій переклад з арабської біля 1081 р. за наказом імператора Олексія Комнена, шакали Каліла та Дімна з'являлися під іменами Стефанίτης й 'Ιχνηλάτης (Увінчаній та переслідуваний), грецький текст з латинським перекладом було видано в Афінах 1851 р. Себастьяном Штарком за гамбурзьким рукописом („Specimen Sapientiae Indorum veterum”, Берлін, 1697, до нього Ауривілії видав доповнення за упсальським рукописом: „Prolegomena ad librum: Στεφανίτης καί 'Ιχνηλάτης”, Упсала, 1780). Ця грецька переробка була перекладена слов'янською мовою в Болгарії, яка служила посередницею в літературному спілкуванні Візантії зі слов'янськими світом. Але коли, ким і за яких умов було зроблено переклад невідомо, завдяки особливостям літературної долі Болгарії. З втратою незалежності в Болгарії літературна діяльність не тільки припинилася, але й літературні надбання минулих століть зникли. Таким чином у Болгарії до нашого часу не зберігся її літературний спадок, який свідчив би про значну посередницьку роль, яку ця країна відігравала під час свого розквіту, Але завдяки тому, що болгарська мова була літературною мовою всього православного слов'янства, все що було перекладено в Болгарії, легко засвоювалося російською та сербською літературами. З одного сербського рукопису видно, що в слов'янській обробці збірник Бідпая з'явився не пізніше XIII ст. З Болгарії він перейшов до Росії, але в російській стародавній писемності в обігу був не первісний текст слов'янського перекладу Стефаніта та Іхнілата, а інтерпольований сторонніми вставками. Вже грецький перекладач й грецькі переписувачі ввели християнський елемент в склад повчальних індійських байок. Але російські переписувачі ще й посилювали його виписками зі Священного Писання, а також повчальними настановами власного творення. Слов'янські рукописи Стефаніта та Іхнілата завсім не називають автором Сімеона Сіфа й приписують авторство різним особам. Деякі рукописи називають автором Антіоха Сіфа, оскільки Сіф був

провестарієм антиохійського палацу в Константинополі й тому носив титул *magister Antiochiae*. Інші рукописи приписують переклад Іоанну Дамаскіну, а також Іоанну Синайському та Іоанну Лествичнику. Грецькі імена *Στεφανίτης* та *Ἰχνηλάτης* отримують в більшості випадків форму Стефаніда та Іхнілада. Зі слов'янських рукописів видана Данічечем, з сербського рукопису XVII ст., що зберігається в Белграді та Карловацького рукопису XVI ст. – єдиного первинного болгарського списку пам'ятника, що дійшов до нас (у виданні Югославської академії „*Starine*”, кн. II, Загреб, 1870 під заголовком „*Indijsko grčice prozване Stefanit i Ichnilat*”); в „Памятниках древней письменности” видані: Ф. Булгаковим російський рукопис кінця XVII – початку XVIII ст. („Стефанит и Ихнилат”, СПб., 1877) та А. Вікторовим болгарсько-російський рукопис кінця XV ст. разом з двома сербськими рукописами (одна XIII–XIV ст., друга – XV ст.) „Стефанит и Ихнилат”, Москва, 1871, до якого додано огляд усіх слов'янських рукописів.

...а той – з санскритського первотису. Санскрит (від давньоіндійського самскрта – оброблений, досконалий) – літературна давньоіндійська мова, що побутувала у давній та середньовічній Індії (IV–X ст.). На санскриті біла створена багата художня та наукова література.

...німецький переклад Г. Біккеля. Біккель (*Bickell*) Густав Вільгельм Гуго (1838–1906) – німецький орієталіст, лінгвіст й богослов. Навчався в Марбурзькому університеті. 1867 р. став священником. Одночасно був професором семітських мов та літератур в Мюнстерській академії, а з 1874 р. – в університеті Інсбруку. Ним перекладені та видані вірші Єфрема Сиріна (1866), поема „*Kalilag und Damag*” (1876). Інші основні твори: „*De indole ac ratione versionis Alexandrinae in interpretando libro Jobi*” (1863), „*Grundriss der hebr. Grammatik*” (2 т., 1869–1870), „*Gründe für die Unfehlbarkeit des Kirchenoberhauptes*” (1870), „*Conspectus rei Syrorum litterariae*” (1871), „*Messe und Pascha*” (1872), „*Synodi Brixinenses saeculi XV*” (1880).

C. 34. У Скарги сміховин ще не було. Скарга (Повенський) Петро (1536–1612) – польський теолог, письменник-полеміст, проповідник, діяч контрреформаційного руху, єзуїт та проповідник польського короля Сигізмунда III Вази. Вимагав підпорядкування світської влади – духовній, короля – папі, з іншого боку, він домагався посилення влади короля. Його діяльність сприяла гонінням на православне населення Польщі та Литви. Йому належить панегирик унії під заголовком „Про управління і єдність божої церкви” (1590). Зіграв значущу роль на Берестейському соборі 1596 р.

...непристойних „ехемпл” – ів Млодзяновський. Млодзяновський (*Młodzianowski*) Фома (1622–1686) – польський проповідник, єзуїт. Залишив, окрім проповідей, більше 30 окремих виданих богословських творів польською мовою та латиною. Їх повне видання „*Kazania i homilije na niedzieli i święta*” (Познань, 1681).

Іоанікій Галятовський. Галятовський (Голятовський) Іонікій (?–1688) – громадсько-політичний і церковний діяч, український письменник. Видатний промовець, автор трактатів, збірників проповідей і оповідань.

C. 35. ...Антоній Радивиловський. Радивиловський Антоній – проповідник XVII ст. Про нього написав розвідку М. Марковський „Антоній Радивиловський, южнорусский проповедник XVII в. (опыт историко-литературного исследования его сочинений и обзор звуковых и формальных особенностей его языка)” (Київ, 1894).

...Іннокентій Гізель був ворогом усяких новітностей. Гізель (Giesel) Іннокентій (біля 1600–1683) – український церковно-громадський діяч. Народився в Пруссії. Прийняв православну віру в Києві. Був ректором Київського колегіуму. У 1656 р. став архимандритом Києво-Печерської лаври. Був на стороні Москви проти Польщі, захищав православ'я від впливу католицизму. Відомий своєю літературою та видавничою діяльністю. Склав „Синопис”, який з 1674 р. витримав 25 публікацій, останню у 1861 р. У 1669 р. оприлюднив великий твір „Мир с Богом человеку”.

...це був Жак де Вітрі – де Вітрі (Jacques de Vitry) Жак (1180–1244) – французький історик, церковний діяч. Жак де Вітрі вчився в Паризькому університеті, після чого був священником в Брабанті та каноником. В 1211–1216 рр. мандрував Францією та Німеччиною, проповідуючи хрестовий похід проти альбігойців. Завдяки клопотанню Жака де Вітрі у 1216 р. Римський Папа визнав бегінок. 1216 р. відправився хрестоносцем до Палестини, де став єпископом Акко. У 1218–1220 рр. брав участь в осаді Дамієтти. У 1228 р. стає кардиналом Тускула. Останні роки життя провів у Римі. Його автобіографічні твори довгий час залишались прикладом для наслідування в життєписі святих пізнього середньовіччя.

С. 37. ...жив Етьєн Бурбонський. Етьєн де Бурбон (Étienne de Bourbon) (кін. XII ст. – після 1261) – домініканський монах. Навчався в церковній школі Сан-Вінсент в Маконі та Паризькому університеті. Записував цікаві історії зі студентського життя. Написав також проповіді, які були популярні й широко використовувались.

...каже сер Фредерік Мадден у своїй передмові. Мадден (Madden) Фредерік (1801–1873) – англійський палеограф. З 1826 до 1866 р. працював у Британському музеї, спочатку упорядковуючи каталог друкованих книг. З 1828 р. – помічником хранителя, а з 1837 р. – хранителем рукописів. Був провідним палеографом свого часу в Англії. Для Роксбургського клубу 1838 р. він редагував видання старої англійської версії „Gesta Romanorum” та інших книг.

...за королювання Генріха VI. Генріх (Henry) VI (1421–1471) – англійський король з династії Ланкастерів. Син Генріха V та Катерини Валуа. У серпні 1422 р. помер його батько, а в жовтні – його дід французький король Карл VI. Таким чином Генріх успадкував обидві корони – англійську та французьку.

...одну з публікацій Роксбургського Клубу. Роксбургський Клуб було засновано 17 червня 1812 р. провідними бібліофілами під час аукціонного продажу бібліотеки герцога Роксбургського. Було 45 днів для повного продажу колекції. Перше видання „Декамерона” Боккаччо 1471 р., було продано маркізу Блендфорду за 2260 фунтів, найвищу ціну яку давали за книгу в ті часи. Роксбургський Клуб часто претендує на звання першого книжкового клубу і є зразком для багатьох наступних книжкових товариств, що з'явилися пізніше в Британії та Європі. Гурток був закритий, а кількість членів обмежена до тридцяти одного. Претенденти участі в голосуванні не брали. Кожен член брав на себе обов'язок бути спонсором публікації рідкісної або незвичайної книги. Науковість змісту книги була найвищою, а оформлення дуже дорогим, в кількості не більше 100 примірників. Першим президентом був граф Спенсер.

...за царювання Ричарда II – Ричард (Richard) II (1367–1400) – англійський король (1377–1399), останній з династії Плантагенетів, онук Едуарда III та син

Едуарда Чорного принца. Після смерті батька став принцем Уельським, а після смерті дідуся – королем. У травні 1399 р. його було усунуто від влади англійською аристократією та замкнено у фортеці Понтефракт, де й помер у лютому 1400 р. (ймовірно від голоду).

Твори Гоуера, Чосера, Оккліва та Лідгета – Гоуер (*Gower*) Джон (1330–1408) – англійський поет. За освітою юрист, що брав участь в політичному житті свого часу. Писав англійською, французькою, латиною. Був товаришем поета Джеффрі Чосера, у творах якого надруковані й деякі вірші Гоуера. Чосер присвятив „моральному Гоуеру” свою поему „Троїл та Хризеїда”. У відповідь Гоуер розхвалив Чосера у своїй „Сповіді закоханого” („*Confessio Amantis*”). Чосер (*Chaucer*) Джеффрі (біля 1340–1400) – найвідоміший поет англійського середньовіччя, „батько англійської поезії”, творець літературної англійської мови. Брав участь у Сторічній війні (1337–1453), у 70-х рр. виконував різні дипломатичні доручення у Франції та Італії, займав адміністративні посади. З 1386 р. – член парламенту. Всупереч традиції, що існувала, первісно писав рідною мовою (т. зв. лондонський діалект). Перший етап творчості Чосера (приблизно до 1379 р.) називається „французьким”, оскільки на нього мав сильний вплив французький куртуазний роман й він багато перекладав з французької. Другий період Чосера (1380–1386) з аналогічних причин називають „італійським”, коли всі визначні поеми Чосера написані латиною перекладаються на англійську. Нарешті, в 3-й „англійський” період (кінець 80-х рр. й до смерті поета) він створює свій найвизначніший твір – „Кентерберійські оповідання”. Поета було поховано у Вестмінстерському абатстві. Окклів (*Occleve*) Томас (1368/1369–1450) – англійський поет, чия творчість мала не стільки літературне, скільки соціальне значення. Лідгет (*Lydgate*) Джон (біля 1370 – після 1451) – англійський поет, послідовник Джеффрі Чосера. Автор алегоричної поеми „Жалоба Чорного лицаря”, віршованої хроніки „Книга про Трою” та ін.

С. 38. ...*дала Боккачєві, ...Шекспірові, Парнеллеві, Уальполеві, Шіллерові...* Боккаччо (*Boccaccio*) Джованні (1313–1375) – італійський письменник-гуманіст. Найвидатніший його твір „Декамерон” (1350–1353). Шекспір (*Shakespeare*) Уільям (1654–1616) – англійський драматург та поет, автор 17 комедій, 10 хронік, 11 трагедій, 5 поем та циклу з 154 сонетів. Парнелл (*Parnell*) Томас (1679–1718) – англійський інтелектуал та священник. Народився в Дубліні. Після навчання в Коледжі у 1700 р. отримав ступінь магістра мистецтв та посаду диякона. 1703 р. став священником, та потім міністром. Парнелл дружив зі Свіфтом та Попом, допомагаючи останньому з перекладом „Іліади” Гомера. Він написав багато віршів. Найвідоміші – „Відлюдник”, „Нічний Світ” та ін. Уальполь (*Walpole*) Горацио (1717–1797) – англійський історик, член парламенту, письменник й видавець. Шіллер (*Schiller*) Йоганн Крістоф Фрідріх (1759–1805) – німецький поет та драматург. Представник романтичного напрямку. Автор 10 п’єс.

С. 40. ...*є один fabliau Barbazan*. Барбазан (*Barbazan*) Етьєн (1696–1770) – французький філолог. Займався старофранцузькою мовою та літературою, виданням рідкісних історичних документів. „*Fabliaux et contes français des XII–XV siècles*” (1756), „*L’ordene de chevalerie, ancient poème, avec une dissertation sur l’origine de la langue française*” (1759).

С. 41. ...*Аллен Ремсей віршував з того одну свою байку*. Ремсей (*Ramsay*) Аллен (1686–1758) – шотландський поет. До 1718 р. він здобув репутацію автора

вірша „з нагоди якоїсь події”, які публікувалися у вигляді прокламацій. В 1719 р. опублікував збірку „Шотландських пісень”. Успіх цієї події надихнув його на збірку власних поем у 1722 р.

...*ніби Гомер*. Гомер – легендарний давньогрецький поет, якому приписують створення „Іліади” та „Одисеї”. Про життя Гомера немає достовірних відомостей. Відомо, що „Іліада” та „Одисея” були створені набагато пізніше подій, які описуються в них, але раніше VI ст. до н. е., коли вони точно були зафіксовані. Тобто життя Гомера можна локалізувати від XII до VII ст. до н. е., але найвірогідніша остання дата.

...*оповідають про Данта*. Данте Аліг’єрі (*Dante Alighieri*) (1265–1321) – італійський поет, письменник, політик. Першим став писати твори італійською мовою. Його називають „батьком італійської літератури”. Автор „Божественної комедії” та інших творів.

C. 42. ...*одного вченого людя в Gladwin’овім „Persian Moonshee”*. Гледуін (Gladwin) Френсіс (1744/1745–1812) – англійський іранознавець. 1801 р. опублікував „Persian Moonshee” – збірку перських анекдотів та байок.

...*чайченковій збірці „Веселий оповідач”*. Чайченко Василь – псевдонім Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910) – українського письменника, фольклориста, мовознавця, громадсько-політичного діяча. 1898 р. опублікував збірку народної творчості „Веселий оповідач”.

...*та ч. 372 Павлієвого* – Павлі (Pauli) Йохан (біля 1455 – після 1530), німецький письменник, францисканець. Опублікував збірку гумористичних оповідань та фарсів „Schimpf (Scherz) und Ernst”.

...*переложив сей фаблію з Леграна*. Легран д’Оссі (Le Grand d’Aussy) П’єр Жан Батіст (1737–1800) – французький вчений, езуїт.

C. 44. ...*не було звісно Томасу Бредуордайн, сповідальнику Едуарда III*. Бредуордайн (Bradwardine) Томас (біля 1290–1349) – англійський вчений та придворний, та дуже недовго архієпископ Кентерберійський. Освіту отримав в Оксфордському університеті. Був відомим математиком та теологом. Вивчав фізичні тіла в русі, інтерпретуючи теорію Аристотеля. Едуард (Edward) III (1312–1377) – англійський король. Син Едуарда II та Ізабелли, дочки французького короля Філіппа IV. Був одружений з Філіпою, дочкою Вільгельма III Доброго, графа Геннегау. Мав дванадцять дітей, серед яких велися постійні чвари (далеким відгомном яких є нищівні для вищої англійської аристократії війни Червоної та Білої Троянди). На так званому „Доброму парламенті” у 1376 р. вперше в англійській історії палата громад висловила за відставку англійських міністрів.

C. 45. ...*Гастон Парі вважав*. Парі (Paris) Гастон Бруно Полін (1839–1903) – французький філолог, знавець середньовіччя. Член французької академії з 1896 р.

...*стисав Гоуелль*. Гоуелль (Howell) Джеймс (біля 1594–1666) – англійський історик та письменник. 1613 р. закінчив Джезус Коледж в Оксфорді. Автор політичних памфлетів, есе, цікавих побутових замальовок з лондонського життя. Написав „*Epistolae Ho-Eliaanae*” (4 т.; 1645, 1647, 1650, 1655) – збірку листів. Їхні дати часто фіктивні, і майже всі листи написані для опублікування, але до сих пір вони є зразком в цьому жанрі.

...*капуцинського монастиря*. Орден Братів Менших Капуцинів (Ordo Fratrum Minorum Sarsinorum) – монашеский орден, відгалуження францисканців. Спершу так жартівливо називали гостроконечний капюшон, що носили члени

ордену. Був заснований 1525 р. мінорітом Бассі в Урбіно, затверджений папою Климентом VII у 1528 р. У 1529 р. отримав дуже суворий статут. Бідність часто поєднувалась у капуцинів з недостатньою освітою. Особливо відомі їхні жартівливі народні проповіді.

С. 46. ...*подорожує разом з Ілією*. Ілія (Ілля) – біблійний пророк. За місцем народження його називають Ілія Фесвітянин. Боровся проти ідолопоклонників, здійснював різні дива.

С. 49. ...*надрукував уперше Поп*. Поп (Pope) Олександр (1688–1744) – англійський поет, реформатор англійської віршованої просодії (так званого героїчного куплета). Переклав на англійську мову свого часу „Іліаду” та „Одисею”, причому переробляючи деякі „недоліки” Гомера. Те саме зробив Поп з творами Шекспіра, „очистивши від вульгаризмів” текст деяких його п’єс. Окрім того він є автором: „Pastorals” (1709), „An Essay on Criticism” (1711), „The Rape of the Lock” (1712), „Windsor Forest” (1713), „Elegy to the Memory of an Unfortunate Lady” (1717), „The Dunciad” (1728), „Essay on Man” (1734).

...*аж доки Гольдсміт*. Гольдсміт (Goldsmith) Олівер (1727/1731–1774) – англо-ірландський поет, письменник та лікар. 1749 р. він закінчив Трінті Коледж в Дубліні, де вивчав теологію та право. Пізніше вивчав медицину в Единбурзькому та Лейденському університетах. У 1755–1757 рр. вчився в університеті Падуї. Оселившись в Лондоні, працював помічником аптекаря. Також був літературним поденником для лондонських видавців. Серед його творів класичні дитячі казки.

...*д-ра Генрі Мора*. Мор (More) Генрі (1614–1687) – англійський філософ, професор богослов’я та філософії в Кембріджі. У своїй головній, але не закінченій, праці „Enchiridion metaphysicum”, що вийшла 1674 р., він виступив з системою містичного прагматизму, що спиралася на вивчення каббали та спорідненого з теософією Гельмонта. За його вченням, повсюдність Бога повинна сприйматися як просторова, а безкінечний простір – як іматеріальна субстанція. Таким чином, Бог, що виштовхується механічною фізикою зі світу, як непросторовий, знову повертається до нього. Це вчення має значення для історії філософії завдяки своєму впливу на Ньютонове визначення простору як *sensorium commune* (почуття) Божества. В своєму творі Мор вперше говорить про четвертий вимір простору, передуючи, таким чином, новітній неевклідовій геометрії.

...*Вольтер знов списує це світле оповідання в своєму “Zadig”-ові*. Вольтер (Voltaire, уроджений Франсуа Марі Аруе) (1694–1778) – французький енциклопедист, філософ, літературний діяч. Присвячуючи одну з своїх повістей маркизі де Помпадур, яку Вольтер називає султаншей Шераа, сам письменник виступає під ім’ям поета Сааді, класика східної літератури. В творі автор використовує елементи популярного в ті часи жанру мандрів, а також фантастику перських та арабських казок. Оскільки Людовик XV не цінував Вольтера, вірші на честь Помпадур драгували королеву, а аристократи не могли пробачити йому шпильки та епіграми, Вольтер вимушений був на деякий час виїхати з Парижа до провінції. Під час однієї з таких мандрівок, живучи у старій хворої приятельки, він, розважаючи її, імпровізував невеликі новели, творячи їх або використовуючи старі сюжети. Ці новели („Задіг”, „Мікромегас” та ін.) проявили ще одну рису його даровитості – талант романіста, що дійшов свого найвищого розвитку кілька років потому в „Кандіді”.

...містичка *Антоанетта Буріньон*. Буріньон (Bourignon) Антуанетта (1616–1680) – засновниця секти буріньоністів. Щоб уникнути шлюбу, втекла з батьківського дому, бо начиталася книг містичного змісту. Після смерті батьків стала багатою спадкоємицею та у 1662 р. заснувала лікарню у Ліллі. У 1667 р., розповідаючи про свої видіння, зібрала навколо себе послідовників, але в 1671 р. вимушена була тікати та оселилася на о. Нордstrand, звідки розповсюджувала своє вчення, друкуючи твори у власній типографії. Її твори у 25 томах були видані послідовником Петром Пуаре в Амстердамі протягом 1679–1684 рр. (2-е видання 1717 р.).

С. 50. ...в італійських новелах *Малеспіні*. Малеспіні (Malespini) Челіо (1531–1609) – італійський письменник. Відомий публікацією першого видання неповного тексту „Звільнений Єрусалим” Тарквато Тассо (1580) та як автор „Двохсот новел” (1609), написаних у стилі Боккаччо.

С. 51. ...подана від *Лекуа де ла Марша*. Лекуа де ла Марш (Lecoy de la Marche) Рішар Альбер (1839–1897) – французький історик. 1861 р. закінчив Еколь де Шартрез й почав працювати архівістом в департаменті Верхня Савойя. 1864 р. повернувся до Парижа, де працював в історичному відділі Національного архіву. Також протягом багатьох років був професором французької історії в Католицькому інституті в Парижі. Головна праця „Chaire française au moyen âge” (1868). Автор також: „L’academie de France à Rome” (1874), „Anecdotes historiques, etc.” (1876), „La Societé an XIIIe siècle” (1880) та ін.

Келлер наводить багато других версій. Келлер (von Keller) Адальберт (1812–1883) – німецький дослідник та видавець стародавніх рукописів з історії німецької та романської літератур. Вивчав середньовічні рукописи, головним чином старофранцузькі, у бібліотеках Парижу, Ватикану та св. Марка у Венеції. Був професором у Тюбінгені. Найважливішим виданням є збірник: „Fastnachtspiele aus dem XV Jahrhundert: Nachlese” (Штутгарт, 1853; додат. 1858). Інші видання: „Li Romans des Sept Sages” (1836), „Romancero del Cid” (1839), „Altdeutsche Gedichte” (1846).

Євстахій Дешан знов переказує його. Дешан (Deschamps) Есташ (Євстахій) (1345–1405) – французький поет та придворний. Словник Буйе в XIX ст. подає його як творця балад та застольних пісень.

...*Сент-Евремонд бере його собі за сюжет*. Сент-Евремонд (seigneur de Saint-Evremond) Шарль (1613–1703) – французький письменник, аристократ.

...*з являється у Ла-Фонтена, Єремія Тейлор переказує його*. Ла-Фонтен (de La Fontaine) Жан (1621–1695) – французький баснописець. Тейлор (Taylor) Джереми (Єремія) (1613–1667) – англійський єпископ і письменник, що писав на теологічні та божественні темі. Праця „Holy Dying”, надрукована 1651 р., поєднується з іншими книгами: “The Life and Death of Jesus Christ” (1649), „Holy living” (1650), “The Golden Grove” (1655) та “The Worthy Communicant” (1660).

...*в повісті Петронія*. Гай Петроній Арбітр (Arbiter Petronius Gaius) (27–66) – римський письменник. Йому приписується авторство роману „Сатирикон”, що складається з окремих сцен, в одній з яких розповідається про „ефеську матрону”.

С. 52. ...*переробив це із казки наведеної в Дю-Гальдовім*, „Description of the Empire of China”. Дюгальд (Du Halde) Жан Батіст (1674–1743) – французький

історик-сходознавець, єзуїт. Один з найвпливовіших синологів XVIII ст. Автор фундаментальної праці „Discription de l’empire de la Chine” (1736). Але ніколи не був в Китаї та не знав китайської мови.

С. 54. ...*позичено з гагіології*. Гагіологія – збірка легенд.

...*каже Макс Мюллер*. Мюллер (Müller) Фрідріх Максиміліан (1823–1900) – німецький та англійський філолог, спеціаліст з загального мовознавства, індології, міфології. Закінчив Лейпцизький університет, де вивчав класичні мови, антропологію, психологію. 1848 р., здобувши ступінь доктора філософії, продовжував навчання в Берліні та Парижі, де вивчав санскрит, філософії, релігії Сходу. Згодом професор Оксфордського університету, де викладав санскрит та сучасні європейські мови. З 1875 р. цілком присвячує себе публікації священних книг Сходу, наприклад видає „Rigveda–Samhita, together with the commentary of Saunasaarya” (1849–1873). Інші видання: „Нариси порівняльної міфології” (1856), „Наука про мову” (1861–1863), „Фізична релігія” (1891), „Антропологічна релігія” (1892), „Шість систем індійської філософії” (1899).

С. 55. ...*нечестиві Содомляне*. Содомляне – мешканці м. Содома, що відрізнялися розпущою.

...*стару грецьку легенду про Прокруста*. Прокруст (Prokrustes, витягувач) – в грецькій міфології відомий розбійник, якого називали ще Дамаст й Поліпемон, що жив біля Елевсіну (поблизу Афін). Заманював подорожніх й клав їх на своє ліжко. Коли люди були коротші за ліжко, Прокруст видовжував їх, а коли довші, відрубував їм ноги.

С. 57. ...*в Ходзьковій*. Ходзько – Боре́йко (Chodźko) Олександр Леонардович (1804–1891) – польський поет та сходознавець. Навчався у Віленському університеті. 1823 р. був арештований за участь в таємних студентських організаціях. Був висланий до Санкт–Петербургу, де навчався в Інституті сходознавства (1824–1831). Був російським дипломатом, зокрема, консулом в Персії. З 1842 р. жив у Парижі, став професором слов’янських літератур в Колеж де Франс. Ввів до польської поезії східні мотиви. Наукове значення зберігають його праці англійською та французькою мовами про перську літературу.

С. 58. ...*це йде з Атенеєвого анекдоту*. Атений (Athenaeus) – стародавній грецький риторик та грамати́к. Жив наприкінці II – на початку III ст. н. е.

...*поет Гафіз*. Гафіз (Хафіз Шірази) Шамседдин (біля 1300–1389) – перський поет. Майстер газелі.

С. 59. *Персі ... казав, що лицарські вимисли йшли з Ролловим військом*. Персі (Percy) Томас (1729–1811) – англійський письменник, журналіст, редактор журналів. 1750 р. закінчив Оксфордський університет, 1753 р. отримав ступінь магістра. Був єпископом Дромора (Ірландія) та капеланом короля Георга III. Складений ним збірник „Пам’ятки старовинної англійської поезії” („Reliques of Ancient English Poetry”, 1765) мав велике значення для відродження балади та романтичного руху в цілому. Ролло (Rollo) (біля 860 – після 932) – керманіч вікінгів, що завоювали Північну Францію. У 911 р. після битви при Шартрезі, король Карл Простак залишив захоплені землі за Ролло, з умовою захисту французьких володінь від інших вікінгів. Ролло хрестився й отримав ім’я Роберт. Він заснував герцогство Нормандія з центром у Руані.

...*Уортон навпаки доводив*. Уортон (Warton) Томас (1728–1790) – англійський поет. 1747 р. закінчив Трінті Коледж в Оксфорді. Більшу частину поезії Уортон

створено в гумористичному дусі. Він писав оди, сонети, вірші, поеми. Був першим, хто повернув читачам скарби середньовічної літератури Бодлеанської бібліотеки. Створив монументальну працю „Історія англійської поезії”.

...занесли до Європи Сарацини. Сарацини – кочівницьке плем'я, бедуїни, що жили вздовж кордонів Сирії. На початку середніх віків християнські письменники стали називати так усіх арабів, а згодом й усіх мусульман. Зараз термін використовується європейськими істориками для означення населення Арабського халіфату в період до турецьких завоювань (VII–XIII ст.). Походження терміну залишається нез'ясованим.

В романі про Вітта Уорікського. Гай з Варвіку (Guy of Warwick) – легендарний англійський герой романів, популярних в Англії та Франції у XIII–XVII ст. Перетворення французьких лицарських романів на англійські, як один з моментів загального процесу відродження літератури англійською мовою у XIII ст., слід пояснити не тільки поступово зникаючим в країні знанням французької мови. Норманське дворянство перестало бути замкнутою кастою. Нові землевласники та духівництво походять вже не з норманського дворянства, орієнтованого на Францію. Менестрелі, більше вивчають англійську мову, щоб задовольнити ширші верстви населення, оспівуючи то англійською, то французькою різні політичні події. „Двомовним” менестрелям XIII ст., що однаково вільно складають та співають французькі та англійські вірші, належить значна роль у справі подальшого засвоєння англо-норманських поетичних сюжетів. Саме менестрелям належить розповсюдження в Англії таких сюжетів, що лягли в основу романів про Гая з Варвіку, сера Бевіса Гемптонського.

С. 60. ...про сера Бевіса з Гемптону. Бевіс Гемптонський – герой лицарських романів.

...зробив Давид цар жидівський. Давид – другий цар Ізраїлю, молодший син Ішая з Віфлієму. Царював на протязі 40 років (біля 1005–965 р. до н. е.), сім років та шість місяців був царем Іудеї (зі столицею в Хевроні), потім 33 роки – царем об'єднаного царства Ізраїлю та Іудеї (зі столицею в Єрусалимі).

...казав він до Саула. Саул – засновник Ізраїльського царства (1025–1004 р. до н. е.). Поневолення філістимлянами та аммонітянами змусило ізраїльські племена об'єднуватися під керівництвом одного вождя. За цих обставин пророк Самуїл проголосив царем Саула, сина Кіша, з племені веніамінітян. Незабаром дванадцять ізраїльських племен згуртувалися в одне державне утворення, що отримало назву Ізраїль. Але 1004 р. до н. е. філістимляни напали на Ізраїль. У вирішальній битві біля Гелвуйських гір загинув Саул і троє його синів.

...філістимлянин має бути наче один з них. Філістимляне (ті, що вторглися) – стародавній народ Східного Середземномор'я, про який згадується ще в Книзі Буття. Назву отримали після вторгнення до земель євреїв, але точне походження етносу невідоме. Вірогідно, походять з острова Кафтор (Крит). Сучасні археологи ототожнюють філістимлян з пеласгами.

...з данським героєм Кольбрандом. Кольбранд – велетень, могутній лицар, датчанин, герой багатьох англійських балад.

С. 62. ...можна прирівняти до Екскалібора, Дюрандаля, Бальмунга, Грама, Хрізаора. Екскалібор – меч короля Артура. Дюрандаль – меч Роланда, персонажа багатьох середньовічних легенд, в тому числі „Пісні про Роланда”. Бальмунг – меч головного героя „Сказання про Нибелунгів” Зіґфрида. Грам –

меч Сігурда. Хрізаор – „вогняний меч”, що народився з крові горгони Медузи, коли їй відтяв голову Персей.

...од Одіна, діда богів і людей. Од нього пішов Сігі, од нього ж і Вольсунг. Одін – верховний бог в скандинавській міфології, батько асів. Бог війни й перемоги, чоловік Фрігт. Стародавні римляни ототожнювали його з Меркурієм/Гермесом. Слов'яни ототожнювали його з Велесом. Третій син Одіна – Сігі керував землями, які пізніше стали країною франків, а від нього ведуть свій рід Вольсунги.

С. 65. ...бій Давида з Голіафом. Го́ліаф – філістимлянський воїн в Старому Заповіті. Молодий Давид, майбутній цар Іудеї та Ізраїлю, перемагає його в бою за допомогою праці, а потім відрубає йому голову. З перемогою Давида над Голіафом почалося вигнання філістимлян. Див. також прим. до с. 60.

...яку зложив Фірдовсій. Фірдоусі Абу-ль-Касим (біля 940–1020/1030) – перський і таджицький поет. Найвідоміша його поема „Шах-наме”, яка вмістила в себе національний епос персів і таджиків, значно вплинула на літературу Сходу своєю відточеною поетичною формою.

С. 67. ...вона з благородного племені Кінда. Кінда – південне плем'я, що переселилося на північ до Центральної Аравії в кінці V ст. За підтримки Ємена заснувало там царство. Згодом Кіндіти захопили місто Хіру, а також розповсюдили свій вплив на Хадрамаут та східне узбережжя Аравії. Але 529 р. Лахміди повернули Хіру. Кіндіти спробували звернутися за допомогою до Візантії, але проти цього виступили союзні арабські племена. Після цього плем'я Кінда повернулося в Південну Аравію.

Ральстон добре завважив. Ральстон (Ralston) Уільям (1829–1889) – англійський письменник і історик, дослідник українського і російського фольклору. Автор монографії про слов'янську міфологію і народний побут, звичаї східнослов'янських народів „The Songs of the Russian People” (1872) й статей про збірку українських історичних пісень В. Антоновича та М. Драгоманова, чумацьких пісень І. Рудченка, друкованих в англійських періодичних часописах. Також перекладав російські і українські народні казки на англійську мову – „Russian Folktales” (1878).

С. 69. ...з німецької збірки про Тілля Ейленшпігеля. Тіль Уленшпігель (нідерл. Thyl Uylenspiegel, нижньонім. Dyl Ulenspegel, нім. Till Eulenspiegel) – відомий герой середньовічних нідерландських та німецьких легенд й народних книг. В українській традиції зустрічаються варіанти Ойленшпігель, Ейленшпігель.

С. 72. ...Ся висадка є в новелах... Бандело, в „Heptameron”-і Маргарити Наваррської. Бандело (Bandello) Маттео (1485–1561) – італійський новеліст XVI ст. Головна літературна праця – збірка новел (1554). Всього написав 214 новел, в яких описується життя італійського суспільства. З однієї з його новел Шекспір взяв сюжет трагедії „Ромео та Джульєтта”. Маргарита Наваррська (Marguerite de Navarre) (1492–1549) – французька принцеса, сестра короля Франциска I, одна з перших жінок-письменниць Франції. Найвідоміший твір має світський характер й випадає з її загального літературного спадку. Це збірка з сімдесяти двох новел „Гептамерон” („Heptameron”), що були написані під впливом „Декамерона” Боккаччо й вперше опублікована під заголовком „L'histoire des amants fortunes” без прізвища автора 1558 р. Повна версія без ідеологічних купюр вийшла тільки 1853 р.

...є й у збірці *Увілля*. д'Увілля (d'Ouville) Антуан Ле Метель (1589–1655) – французький інженер, географ, поет та драматург.

...в збірці *Пітре*. Пітре (Pitrè) Джузеппе (1841–1916) – італійський фольклорист. Розширив царину фольклору та включив до неї епізоди побутового життя. Він був попередником медичної історії. Був волонтером Гарібальді. Отримав медичну освіту 1866 р. Написав перші наукові праці з дослідження культури народів Італії. Почав займатися також психологією фольклору на Сицилії.

С. 74. ...перекладі *Абуль Фазлевого перського твору*. Бейхагі Абу-ль-Фазль Мухаммед ібн Хусейн (995–1077) – іранський історик. Майже 20 років був чиновником при дворі Газневидів. Автор мемуарів „Історія Бейхахі”. Цей твір – важливе джерело вивчення історії Ірану періоду правління Газневидів та Саманидів.

С. 75. ...*odrізняються од Поджієвої*. Поджіо-Браччоліні (Poggio-Bracciolini) Джованні Франческо (1380–1459) – італійський гуманіст. Був секретарем курії папи Боніфация IX, зберігав цю посаду й при наступних папах. Був одним з перших збирачів стародавніх рукописів. Поджіо написав „Facetiae” (1450) – збірку веселих оповідань, не завжди пристойних, але багатих цікавими побутовими подробицями.

С. 76. ...*за часів Якова I англійського*. Яків (James) I (1566–1625) – король Шотландії з 1567 р. та перший король Англії з династії Стюартів з 1603 р.

Королева Єлисавета ститалася колись у сера Вальтера Ралея. Єлизавета (Elisabeth) I (1533–1603) – королева Англії та королева Ірландії (з 1558 р.), остання з династії Тюдорів. Час її правління іноді називають „золотим століттям Англії”. Ралеї (Raleigh) Вальтер (1552–1618) – англійський письменник, поет, військовий, придворний та розвідник. Був фаворитом Єлисавети I. Став лицарем у 1585 р. Брав участь у колонізації Вірджинії згідно з королівським патентом. В 1594 р. він почув про „Золоте місто” в Південній Америці та відплив шукати його, передавши свої враження в книзі, що додала внеску в створення легенди про Ельдорадо. Після смерті Єлисавети I (1603) його було ув'язнено до Тауеру. Але 1616 р. звільнено й він відправився у другу експедицію з пошуку Ельдорадо. Вона не була успішною, й після повернення до Англії, його було арештовано та страчено.

С. 83. ...*сер Уільям Джонс і другі санскритісти*. Джонс (Jones) Уільям (1746–1794) – англійський (валійський) філолог, сходознавець (в першу чергу індолог) та перекладач, засновник Бенгальського азійського товариства. Традиційно вважається засновником порівняльно-історичного мовознавства. Освіту отримав в Херроу та Оксфордському університеті. Вже в дитинстві виказав значну схильність до вивчення мов. Достатньо рано вивчив грецьку, латину, перську, арабську та основи китайської мови. Наприкінці життя вільно володів тринадцятьма мовами й непогано знав ще двадцять вісім.

...*тоді як фараон Рамзес Міамун*. Міамун – улюбленець Амона.

С. 89. ...*єгиптолог де Руже*. Руже (vicomte de Rougé) Олів'є Шарль Каміль Емануель (1811–1872) – французький єгиптолог. Займався вивченням єгипетської граматики, вимагаючи більш ретельного ставлення до текстів. Про що публікував численні статті в „Revue Archéologique”, де давав розбір найважливіших пам'яток єгипетської писемності (наприклад, „Mémoire sur l'inscription du

tombeau d'Ahmes", 1851). Отримав кафедру египтології в Колеж де Франс, де став засновником школи талановитих египтологів, що згодом працювали по цілому світу. 1863 р. вивіз з Єгипту велику колекцію „написів”. Був директором египетського відділення Лувру, каталог якого й склав („Description Sommaire des Monuments égypties”, (1873). Інші твори: „Mémoire sur l'origine Egyptienne de l'alphabet phénicien” (1874), „Chrestomatie Egyptienne ou choix de textes, précédés d'un abrégé grammatical” (1867–1876), „Recherches sur les monuments qu'on peut attribuer aux six premières dynasties de Manithon” (1866).

С. 90. ...*д-р Бругш був здатний зробити* – Бругш (Brugsch) Генріх Карл (1827–1894) – німецький египтолог, учень де Руже. 1853 р. очолив археологічну експедицію до Єгипту. 1864 р. його було призначено пруським консулом у Каїрі. З 1868 р. – професор Геттінгенського університету, у 1870–1879 рр. очолював школу египтології у Каїрі. Склав перший словник египетської мови, видав та вивчив багато стародавніх текстів. Його роботи поклали початок у розшифруванні демотики, однієї з форм египетського скоропису. Для історичних поглядів Бругша характерне повне заперечення впливу африканської культури на Єгипет.

...*належав до египтолога Лепсіуса*. Лепсіус (Lepsius) Карл Ріхард (1810–1884) – німецький (прусський) археолог та египтолог. Вивчав грецьку та римську археологію в університетах Лейпцига, Геттінгена, Берліна. В Парижі слухав лекції Шампольона. 1833 р. отримав докторський ступінь за дисертацію „De tabulis Eugubinis”. Займався египетською ієрогліфікою, вивчаючи колекції египетських старожитностей в різних країнах Європи.

...*в р. 1874 д-р Гудвайн*. Гудвайн (Goodwin) Чарльз Уікліфф (1817–1878) – англійський египтолог та правник. Ще в дитинстві, прочитавши статті про відкриття Шампольона, відчув бажання займатися египтологією. Недовго був професором в Кембріджському університеті. Перебуваючи на посаді англійського консула в Шанхаї, вивчав китайську та японську мови. Перекладав египетські тексти для „Records of the past” та „Transactions” біблійного археологічного товариства. Найвідоміші египтологічні праці: „Hieratic Papyri” (1854), „One test of the book of Dead, belonging to the Old kingdom” (1866), „On king Semempses” (1867), „Topographical notes from coptic papyri” (1869), „Gleanings in coptic Lexicography” (1867–1871), „A Graeco-Egypt. work upon Magic from a papyrus in the British Museum” (1852).

...*видав його в Revue Archéologique*. Revue Archéologique – один з найстаріших наукових часописів, що видається в Парижі з 1844 р. Виходить двічі на рік.

д-р Шабодоносить. Шабба (Chabas) Франсуа Жозеф (1817–1882) – французький египтолог, учень Руже. Працював в провінційному місті Шалоні. Головні праці присвячено виданню й поясненню ієратичних папірусів: „Papyrus magique Harris” (1860), „Les papyrus hieratiques de Berlin” (1863), „Voyage d'un Egyptien en Syrie, en Phénicie et en Palestine au XIV siècle” (1866). У 1862–1873 рр. у співпраці з іншими египтологами видав 4 томи збірника „Mélanges Egyptologiques”. Інші монографії: „Les pasteurs en Egypte” (1868), „Recherches pour servir à l'Histoire de la XIX dyn.” (1873), „Etudes sur l'antiquité historique” (1872), „Hebraeo Aegyptiaca” (1872). В останні роки життя видавав спеціальний часопис „L'Egyptologie”.

Д-р Голеніщев віднайшов у Петербурзі. Голеніщев Володимир Семенович (1856–1947) – російський египтолог. Був визнаним авторитетом шкіл египтології

та асирології у Росії та світі, одним з засновників кайрської єгиптологічної школи. Володів тринадцятьма мовами.

Д-р Ерман подав недавно зміст. Ерман (Erman) Адольф Йоганн Пітер (1854–1937) – німецький єгиптолог та лексикограф, засновник берлінської єгиптологічної школи. Вивчав єгиптологію у Лейпцігу та Берліні, учень Георга Еберса. З 1883 р. позаштатний, а з 1892 р. – штатний професор єгиптології Берлінського університету. З 1885 р. – директор єгипетського відділу Берлінського королівського музею. З 1882 р. разом з Бругшем видавав часопис „Zeitschrift für ägyptische Sprache und Alterthumskunde”. У 1897 р. став ініціатором створення Берлінського словника єгипетської мови. Граматики Ермана неодноразово перевидавалися та перекладалися іншими мовами.

С. 98. ...*Персик (Mimusops Schimperi) або абрикосове дерево було в старім Єгипті присвячене Озірісові.* Persea (Mimusops Schimperi) – вічнозелене дерево з невеликими жовтими плодами. Часто згадується в єгипетській міфології, як дерево життя. Його плоди символізували „Святе Серце” Гора. Ця рослина походила, скоріше за все, з Абіссинії.

С. 99. ...*нехай Тот буде йому на поміч.* Тота ототожнювали з Місяцем. Він записував дні народження та смерті людей, вів літописи. Як візир та писар богів, Тот був присутнім на суді Озіріса та записував результати зважування душі покійного. Він брав участь у похоронному ритуалі усякого покійного єгиптянина й вводив його до царства мертвих.

С. 100. ...*д-р Франсуа Ленорман присвятив йому особний розділ.* Ленорман (Lenormant) Франсуа (1837–1883) – французький сходознавець. Професор Сорбонни. Найвідоміші праці: „Manuele d'histoire ancienne de l'Orient” (1881), „Lettres assyriologiques et épigraphiques” (1871), „Les premières civilisations” (1874), „Les sciences occultes en Asie” (1874), „Les origines de l'histoire d'après la Bible et les traditions des peuples orientaux” (1880), „La grande Grèce” (1881), „Monnaies et médailles” (1883), „Recherches archéologiques à Eleusis” (1862), „Monographie de la voie éleusinienne” (1864), „Essai sur l'organisation politique et économique de la monnaie dans l'antiquité” (1863).

С. 101. *Угорська казка, записана графом Майлатом.* Майлат (Majlath) Йохан-Непомук Йозеф (1786–1855) – угорський письменник й історик. Від видання мадярських народних пісень, казок й самостійної поетичної творчості, перейшов до історії й написав дві великі праці: „Історія маляр” (1828–1831) та „Geschichte des Oesterreichischen Kaiserstaates” (1834–1850). Але його історичні праці – це компіляції, що просякнуті патріотичними тенденціями.

...*опубліковане Костомаровим.* Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – український та російський історик, громадсько-політичний і культурний діяч, письменник, публіцист, критик, етнограф, фольклорист. Член-кореспондент Петербурзької АН з 1876 р. Закінчив Харківський університет. Під впливом українських фольклорних збірників захопився збиранням та вивченням народної поезії. 1844 р. захистив магістерську дисертацію „Об историческом значении русской народной поэзии”. Був професором Київського та Петербурзького університетів, членом Київської археографічної комісії.

...*издаваемыя графом Гр. Кушелевым-Безбородко.* Кушелев-Безбородко Григорій Олександрович (1832–1870) – російський аристократ. Відомий своєю благочинністю, в тому числі спонсорував різні видання. Під псевдонімом Грицько Григоренко 1857 р. опублікував свої „Очерки и рассказы”.

...переказане в книзі *Рамбо*. Рамбо (Rambeau) Альфред (1842–1905) – французький історик і політик, автор праць з історії французько-російських взаємин. Брав участь у III Археологічному з'їзді в Києві (1874) і надрукував про нього статтю в „Revue des Deux Mondes”. У книзі „La Russie ériqne” (1876) опублікував 10 переспівів з українських народних дум.

С. 102. ...перекладену по-італійськи в де *Губернатисовім*. Губернатис (de Gubernatis) Анджело (1840–1913) – італійський літературознавець, фольклорист, сходознавець, поет та публіцист. Вивчав також культуру слов'янських народів, багато зробив для пропаганди російської літератури в Італії. У своїх фольклорних працях він був прибічником міфологічної теорії. Як сходознавець відомий вивченням індійської поезії. Брав участь в анархічному русі, член I Інтернаціоналу.

С. 103. В італійській казці *G. Basile*. Базіле (Basile) Джанбатіста (1566–1632) – італійський поет. Був придворним у різних італійських принців. Але пам'ятають його як автора збірника неаполітанських казок під назвою „Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerille”, які після його смерті опублікувала його сестра Адріана у двох томах (1634, 1636). Ця книга з 1674 р. відома ще під назвою „Пентамерон”, оскільки за побудовою нагадувала „Декамерон” Боккаччо. Деякі з казок пізніше використали Шарль Перро та брати Грімм. Прикладом цього є версії „Попелюшки”, „Кота в чоботях”, „Хлопчика-мізинчика”, „Сплячої красуні”, „Ханцеля та Гретель”.

...записані в *Декані Miss M. Frere*. Фрір (Frere) Мері Еліза Ізабелла (1845–1911) – англійська письменниця, що писала про Індію.

...одну норвезьку у *Asbjörnсен*. Асбйорнсен (Asbjörnсен) Петер Крістен (1812–1885) – норвезький письменник та науковець. Збирав норвезький фольклор.

С. 104. *Анамська казка A. Landes*. Ланде (Landes) Шарль Селестин Ентоні (1850–1893) – французький спеціаліст з Індокитаю, особливо з місцевих казок та легенд.

...буковинськими циганами *Міклошич*. Міклошич (Miklošič) Франц (1813–1891) – австрійський та словенський мовознавець. Засновник школи порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов. Академік Віденської АН та член-кореспондент Петербурзької АН. Закінчив університет в Граці. Був професором Віденського університету. Опублікував середньовічні слов'янські тексти – „Супрасльскую рукопись” (1851), „Шишатовский апостол” (1853), „Хронику Нестора” (1860), „Monumenta serbica” (1858). Також був засновником порівняльного вивчення слов'янського епосу.

С. 106. ...бачимо в двох казках *шведських Cavallius*. Кавалліус (Cavallius) Гунар Олаф (1818–1889) – шведський історик культури, бібліотекар, дипломат та директор театру. Колекціонував казки та легенди, та разом з Георгом Стефенсом опублікував у 1849 р. „Svenska folksagor och äfventyr”. Його головна праця „Wärend och Wirdarne” в двох томах (1863, 1868). Ця книга започаткувала етнологію в Швеції. Вона була створена під впливом „Німецької міфології” (1835) Якоба Грімма та еволюційної теорії Свена Нільсона.

С. 108. *Д-р Еберс дав доказ*. Еберс (Ebers) Георг Моріц (1837–1898) – німецький єгиптолог і письменник. Навчався в університетах Геттінгена та Берліна. У 1870–1889 рр. – професор Лейпцизького університету. 1874 р. він опублікував стародавній єгипетський медичний трактат, що був знайдений ним у Фівах і

який названо його іменем – „Папірус Еберса”. Писав історичні романи: „Дочка фараона” (1864), „Наречена Нілу” (1887), „Клеопатра” (1894) та ін.

С. 109. ...*між Федрою та Гіннолітом, Астідамією і Пелеєм, Ідеєю і Фінеєм*. Федра – дочка критського царя Міноса й Пасіфаї, друга дружина Тесея, за міфами закохалася в Тесеєвого сина Іпполіта, що призвело до смерті їх обох. Астідамія – дружина володаря Іолку Акаста, закохалася у Пелея, чоловіка Антігони, що гостювали у них. Астідамія ввела Антігону в оману, сказавши, що Пелей одружився з іншою. Астідамія обмовила Пелея також перед чоловіком, ніби то він переслідує її своїм коханням. Розгніваний Акаст залишив Пелея під час полювання без зброї на поталу кентаврам. Але Пелей врятувався й згодом вбив Астідамію. Ідея – дочка Дардана, друга дружина фракійського царя Фінея, що спонукала його осліпити синів від першого шлюбу, звинувативши їх в тому, що вони переслідують її своїми любощами. Тоді Зевс осліпив Фінея.

...*її переносів Геродот*. Геродот Галікарнаський (між 490 і 480 р. до н.е. – після 425 р. до н.е.) – давньогрецький історик, названий Цицероном „батьком історії”. Один з перших географів і вчених-мандрівників. Автор „Історії” в дев’яти книгах, присвячених опису греко-перських воєн з викладом історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін., містить перший систематичний опис життя і побуту скіфів.

Крымский Агатамгел

ПО ПОВОДУ СЮЖЕТА СКАЗКИ № 94, ПОСЛУЖИВШЕГО ТЕМОЙ ПЕРВОГО УЧЕНОГО ТРУДА В.Ф. МИЛЛЕРА

Вперше надруковано у вид.: **Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера. – М., 1900. – С. 219-224.**

Подається за першодруком.

С. 113. ...*первых научных работ В.Ф. Миллера*. Міллер Всеволод Федорович (1848–1913) – російський фольклорист, мовознавець, етнограф, археолог, професор Московського університету, академік Петербурзької АН. Санскритолог, мітолог, іраніст, осетинознавець, кавказознавець, останні 20 рр. життя відомий здебільшого студіями над російською мовою. 1876 – магістерська дисертація “Нариси арійської міфології (Асвіни - Діоскури)”, 1881–1882 рр. – докторська “Осетинські нариси” в 2 тт. 1897–1911 – очолював Лазаревський інститут східних мов, засновник (1889) журналу „Этнографическое обозрение”; голова Східної Комісії Імператорського Московського Археологічного Товариства.

...*сочинения проф. Ф.И. Буслаеву*. Буслаєв Федір Іванович (1818–1897) – один із найвідоміших російських філологів середини ХІХ ст., мовознавець, літературознавець, фольклорист і мистецтвознавець, професор Московського університету (серед його учнів – Ф.Ф. Фортунатов) та від 1860 – академік. Автор “Історичної граматики російської мови” (1858) та “Історичної граматики церковнослов’янської та давньоруської мови” (1861), в основу яких покладено погляд на давній склад мови як надзвичайно багатий скарб звуків та граматичних форм, тоді як наступний розвиток спричинив втрату одвічного багатства. Писемні пам’ятки давньої Русі в даних працях супроводжено цінними історико-літературним та лінгвістичними коментарями. Буслаєву також належать виконані з використанням порівняльно-історичного підходу статті з давньоруського, візантійського та західного фольклору, мистецтва, іконографії та текстології.

...сопоставивши її з розказом Сомадєви (X–XII в.) в єго «*Kathā-Sarit-Sāgara*». Автор має тут очевидно на увазі “відмінно виконаний переклад” і видання: Somadeva, *Kathit-Sarit-Sagara*, trans. C. H. Tawney. – В 2 томах (з покажч.) // „Bibliotheca Indica”, 1880–87. – Calcutta, 1880. – P. 272-274. Санскр. Somadeva, на прізвисько Bhatta – „великий вчений” – укладач об’ємного, у двадцять чотири тисячі двувіршів, зібрання оповідей Kathā-sarit-sāgara – “Море казкових річок” – кінця XI – початку XII ст., уродженець Кашміра. За свідченням самого укладача, Kathā-sarit-sāgara є скороченою й перекладеною частиною іще більш розлогого зібрання Гунадх’ї одним із пракритських діалектів *пайшачи*. Кримському також були безперечно відомі видання Brockhaus, „Somadeva. Gründung der Stadt Pataliputra. Sanskrit und Deutsch”. – Лпц., 1835; Brockhaus, „Kathā-saritsāgara. Märchensammlung”. Sanskrit und Deutsch herausgegeben von H. Brockhaus, 3 т., в 18 книгах, Лейпц., 1839–1866; Brockhaus, „Analyse des 6 u. 7 Buches von Somadeva’s Märcheusammlung” („Abhandlungen der Königlische Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften”, 1860).

...русский знахарь–мужичок, по прозванью Жучок – наводимо тут мовою оригіналу російську казку про ворожбита Жучка в тій версії, як її подано на: <http://feb-web.ru/feb/skazki/texts/af0/af3/af3-096-.htm>

ЗНАХАРЬ

Жил бедный да продувной мужичок, по прозванью Жучок; украл у бабы холстину и спрятал в омете соломы, а сам расхвастался, что ворожить мастер. Пришла к нему баба и просит погадать. Мужик спрашивает: „А что за работу дашь?” – „Пуд муки да фунт масла”. – „Ладно!” Стал гадать; погадал-погадал и сказал ей, где холст спрятан. Дня через два, через три пропал у барина жеребец; он же, плут, его и увел да привязал в лесу к дереву. Посылает барин за этим мужиком; стал мужик гадать и говорит: „Ступайте скорей, жеребец в лесу, к дереву привязан”. Привели жеребца из лесу; дал барин знахарю сто рублей, и пошла об нем слава по всему царству.

Вот на беду пропало у царя его венчальное кольцо; искать-искать – нет нигде! Послал царь за знахарем, чтобы как можно скорей во дворец его привезли. Взяли его, посадили в повозку и привезли к царю. „Вот когда попал-то, – думает мужик, – как мне узнать, где девалось кольцо? Ну как царь опалится да туда зашлет, куда Макар и телят не гонял!” – „Здравствуй, мужичок, – говорит царь, – поворожи-ка мне; отгадаешь – деньгами награжу, а коли нет – то мой меч, твоя голова с плеч!” Тотчас приказал отвести знахарю особую комнату: „Пускай-де целую ночь ворожит, чтоб к утру ответ был готов”.

Знахарь сидит в той комнате да думает: „Какой ответ дам я царю? Лучше дождусь глухой полночи да убегу куда глаза глядят; вот как пропоют третьи петухи, сейчас и задам тягу!” А кольцо-то царское стащили три дворовых человека: лакей, кучер да повар. „Что, братцы, – говорят они меж собой, – как этот ворожейка да узнает нас? Ведь тогда нам смерть неминуемая... Давайте-ка подслушивать у дверей: коли он ничего – и мы молчок; а коли узнает нас, так уж делать нечего – станем просить его, чтоб царю-то не доказывал”.

Пошел лакей подслушивать; вдруг петухи запели, мужик и промолвил: „Слава тебе господи! Один уже есть, остается двух ждать”. У лакея душа в пятки ушла; прибежал он к своим товарищам: „Ах, братцы, ведь меня узнал; только у я к двери, а он кричит: один уже есть, остается двух ждать!” – „Постой, я пойду!” –

сказал кучер; пошел подслушивать. Запели вторые петухи, а мужик: „Слава тебе господи, и два есть, остается одного ждать”. – „Эх, братцы, и меня узнал”. Повар говорит: „Ну, если и меня узнает, так пойдем прямо к нему, бросимся в ноги и станем упрашивать”. Пошел подслушивать повар; третьи петухи запели, мужик перекрестился: „Слава богу, все три есть!” – да поскорей в двери – бежать хочет; а воры к нему навстречу, пали в ноги и просят и молят: „Не погуби, не сказывай царю; вот тебе кольцо!” – „Ну, так и быть, прощаю вас!” Взял мужик кольцо, поднял половицу и бросил его под пол. Наутро царь спрашивает: „Что, мужичок, как твои дела?” – „Выворожил; кольцо твое укатилось под эту половицу”. Подняли половицу и достали кольцо; царь щедро наградил знахаря деньгами и велел накормить-напоить его до отвала, а сам пошел в сад гулять. Идет по дорожке, увидел жука, поднял его и воротился к знахарю: „Ну, коли ты знахарь, так узнай, что у меня в руке?” Мужик испугался и говорит сам себе: „Что, попался, Жучок, царю в руки!” – „Так, так, твоя правда!” – сказал царь, еще больше его наградил и с честью домой отпустил.

...не трудно узнать во французском Grillet нашего Жучка. Грійє – герой французських казок.

С. 114. *...были подсказаны молодому студенту статьей Т. Бенфей: Somadeva's Märchenschatz (Orient und Occident...).* Бенфей (Benfey) Теодор (1809–1881) – німецький сходознавець, санскритолог, засновник “порівняльного вивчення літератур” та “теорії запозичень \ міграційної теорії \ теорії блукаючих сюжетів” в літературознавстві. Тоді як Я. Грімм зі спільних елементів індійського та європейського епосу, казки та байки реконструює єдиний праїндоевропейський стан, широко визнана в 2 половині XIX ст. міграційна теорія („теорія запозичень”) обстоює ідею міграції мотивів та сюжетів між етносами, пов’язаними радше не спільним походженням, а культурно-історичними контактами. Бенфей – засновник школи порівняльного вивчення фольклорних сюжетів, до якої належали Денлоп, Коскен, Лібрехт, Р. Келер, В. Клоустон, Г. Парі, д’Анкаона, Ол. Веселовський. Через те, що студії Бенфея зосереджені переважно на давніх індійських сюжетах, його „теорію запозичень” називають „індійською”. Поруч із принципом типологічних аналогій, що пояснює сюжетні паралелі в літературах типологічною близькістю буття та мислення етносів, міграційна теорія уже в середині XX ст. стала одним із принципів порівняльно-історичного літературознавства. Нині заперечується теза про єдину прабатьківщину казкових сюжетів, і висувається теорія їх полігенези (засн. Бедье). Див. також прим. до с. 27.

...заставил его выступить против теории Стасова об индийском происхождении русских былин. Стасов Володимир Васильович (1824–1906) – археолог та мистецтвознавець, бібліотекар художнього відділу Імператорської публічної бібліотеки, з 1860-х рр. редактор “Ізвестій” Імператорського археологічного товариства та секретар заснованого ним етнографічного відділення Імператорського географічного музею. Йому належать численні праці з історії мистецтва („Володимирський скарб”, „Катакомба з фресками у Керчі”, „Коптська та ефіопська архітектура”, „Трон хівінських ханів”, „Вірменські рукописи та їх орнаментистика”), історії літератури та етнографії („Походження російських билин”, „Сгіпетська казка в Ермітажі”, „Про русів Ібн-Фадлана”, „Слов’янський та східний орнамент за рукописами від IV до XIX ст.”) та життєписи. У статті про східне походження билин Стасов доводив, що билини Русі були цілком за-

позиченими зі Сходу, і якісно є лише не завжди неточними копіями з оригіналу; їх сюжети, хоча й індійські з походження, по суті запозичено через тюрксько-татарське посередництво та в буддійській обробці; а зміст та персонажі зовсім не відбивають слов'янських реалій. Теорія Стасова спричинила жваву дискусію (О. Веселовський, Ф. Буслаєв, І. Некрасов, В. Міллер та ін.), не прийнята загалом, вона залишила тривалий слід в фольклористиці, сприяла перегляду всієї слов'янської епіки та порівняльно-літературних досліджень.

С. 115. ...переходит в Персию и Монголию („Шидди-кюр”). Шидді-кюр – збірка монгольських казок про народження Будди. Сюжети збірки перегукуються із буддійськими сюжетами „Хітопадеша”, „Веталапанчавіншати”, „Вікрамачаріта”, „Шукасапаті” та збіркою Сомадєви (див. вище), що разом являють розлогу картину казкових сюжетів, створених за різних часів першого тисячоліття н.е. Переклади та переробки буддійських сюжетів, крім „Шидді-кюр”, увійшли також до монгольської збірки „Арджі-Борджи”, китайської „Шан-хон-Конг”, арабської „1001 ночі”, а згодом мігрували і в Європу.

...но в изложении проф. Тони. Тоні (Tawney) Чарльз Генрі ((1837–1922) – англійський санскритолог.

...появилось в свет 2-е издание известного труда Э. Коскена. Ко ск ен (Cosquin) Еміль – представник школи прихильників міграційної теорії, засновником якої був Бенфей (див. прим. до с. 27, 114). Ймовірно, йдеться про його “Some Notes on Medieval Studies and Folklore”.

...касается развития данной темы у...кохинхинцев-аннамитов..., индийцев-камаонян. Анаміти – уродженці Анама (В’єтнама). Кохінхінці – мешканці півострова Індокитай (Кохінхіна – давня назва Індокитаю). Індійці-камаоняни – мешканці у часи Кримського відносно залежної від індобританського уряду держави Камаон, що разом із Кашміром, Непалом, Гаривалом, Сіккімом, Бутаном розташовані між хребтами південних Гімалаїв.

С. 116. ...дополнительную статью д-ра Поливки. Поливка (Polivka) Георг (1858–1933) – чеський філолог-славіст, член-кореспондент Петербурзької АН (1901). Автор роботи „Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm” (разом із Volte Joh.).

...деятельный галицкий этнограф В. Гнатюк. Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) – видатний український етнограф та фольклорист, секретар Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

...мнение Эструпа. Е стру п І. (Oestrup) – автор ґрунтовної дисертації „Studier over Tusindogen nat”, що ґрунтувалась на всебічному вивченні казок „1000 і однієї ночі”. – Копенгаген, 1891. Нам відома також стаття Еструпа про „Тисячу і одну ніч” в „Енциклопедії іслама” (Binbir Gece), том 11, s. 618. Ймовірно, що книгою Еструпа скористався також і Карл Брокельман у своїй історії арабської літератури (С. Brockelmann, Берлін, 1899, т. II, стор. 58–62).

...даже признавая всю справедливость рассуждений Бедье. Бедье (Bédier) Жозеф (Bédier) – видавець легенди про Трістана та Ізольду (див. J. Bedier. Société des anciens textes français. – 2 vols., 1902, 1905. Dzieje Tristana i Izoldy, oprac. J. Bédier, przeł. T. Żeleński (Boy), Warszawa 1973. Жозеф Бедье. Тристан и Изольда. Перевод с франц. А. А. Веселовского. – М.: Аргус, 1993).

С. 117. Османский вариант изложен у В. Гордлевского (№ 94). Гордлевський Володимир Олександрович (1876–1956) – радянський сходознавець, академік АН

СРСР. Основні праці присвячені історії турецької літератури, етнографії, історії Туреччини. Видання: *Гордлевский В.А.* Лексика караимского перевода Библии // Доклады. Архитектурное наследство СССР, сер.Б. – 1928. – № 5. – С. 87–91. Гордлевский В.А. Избр.соч. – 1962. – Т. 2. – С. 155–159.

...близость к киргизской сказке: „Кудесник поневоле”. Йдеться про епічне казання про Іди га. Має кілька версій у тюркських народів. Зокрема, в казахській версії, Іди г – рос. Єдигей – веде початок від дуже шанованого у казахів мусульманського народного святого (а раніше, певне, шамана) Баба Тухласа та діви-либіді.

...человека из рода „Тюрялар”. Додаток до родової назви Тюря (төре) був розповсюджений в Бухарському ханстві, у казахських родах серед спадкоємців Улуса Джучи, у державі Ходжей – спадкоємців Кашгарського ханства, та в родах Чингізидів до XVIII–XIX ст., що символізувало їх приналежність до династії та право на верховну владу, наприклад бухарські Аштарханіди – Фазил-тюря, Абдалмалик-тюря, казахський султан Сиддик-тюря, тощо.

...я обязан Ф.Е. Коршу. Корш Федір Євгенович (1843–1915) – філолог-класик, сходознавець, славіст, мовознавець, поет. У 1870–1900 рр. лектор Московського університету, професор Лазаревського інституту східних мов з перської філології. 1895 р. – член-кореспондент, від 1900 р. – академік, дійсний член Імператорської Академії наук. Ф.Є Коршу належать численні дослідження в галузі класичної філології, слов’янознавства, іраністики, семітології та тюркології (зокрема, тюркського віршування), переклад Ф. Корша “Персидские лирики X–XV вв.”, відредагував, А. Кримський, а після смерті Корша написав вступну статтю (Персидские лирики X–XV вв. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. XXXIX, 126 с.).

С. 118. ...в XX гл. *Sketches of Persia* Макома. Кримський має на увазі книгу: Sir John Malcolm, *Sketches of Persia*. – London: Murray, 1827. – First edition. 2 volumes, London, 278. – 1845, 281 р. Маком подорожував з Індії до іранських міст Шіраза, Персеполіса, Тегерана, Кома та ін., та зустрічався двічі із шахом Фатіх Алі. Див. також прим. до с. 26.

Египетский вариант записан в Каире Дюлаком. Дюлак Едмунд – французький художник, мандрівник та автор мемуарів „*Mém. de la mission archéol. franc. en Egypte*”, 1881–84 // *Journ. Asiat.*, 1885, V.

С. 119. ...дамасского сборничка Бертона (в *The Journal of the Royal Asiatic Society*). Бюлетень *The Journal of the Royal Asiatic Society* видавався Королівським Азійським Товариством від 1834 р., уславлений не лише багаторічною діяльністю, але й змістовністю та найвищою якістю наукових статей з історії, археології, літератури, мовознавства, релігієзнавства та мистецтва, присвячених Південній, Центральній та Південно-Східній Азії та Близькому Сходу. Нині редагується в Лондонському університеті.

ПОКАЖЧИК ПИСАТЕЛІВ ТА ЗАГОЛОВКІВ*

- Абуль Мойєд, Роман про Антара 85
Абуль Фазль, Еййâr-и Дâниш 74, 125**,
136
Абу Осейде, Життєписі 85, 86
Авадâни 41, 56
Аль-Вайоз 125
Альфонс Петро, *Disciplina clericalis* 31,
39, 111
Ancona, *Sette savj* 32; *Novellino* 51, 142
Ані, писар єгипетський, його ради синові
90
Антар (автор і повість) 17, 59–62, 64–67,
84–88, 112
Антарій – див. Абуль Мойєд
Антонович В. 135
Аполлоній Тирський 38
Archie Armstrong, *Banquet of Jests* 71, 81
Archiv für slavische Philologie 104
Арлотто, Жарти 81
Арнасон, *Icelandic legends* 73
Артур 62, 124
Asbjörnсен 120, 139; *Tales from the Field*
103; *Norwegische Volksmärchen* 106
Asiatic Journal 85, 119, 144
Asiatic Researches 197
Атеней 58, 76, 133
Аткінсон, Шаг-наме 65
Аттая, Калûлах и Димнах 31; Георгій
Побъдоносець 48
Ausland, eine Wochenschrift für Kunde des
geist. u. sittl. Lebens d. Völker 104
Афанасьєв, Русскія сказки 80, 115
Ахмед ен-Неххас 86
Бабель 113
Багалій, Сковорода 75
Байталь Пачісі (*Bytal Puchisi*) 56
Балакірев, Жарти 73, 81
Банделло, Новели 72, 135
Барбазан, Фабліо 40, 70, 72, 129
Барзуйє, Келіле ує Димне 31, 125
Барсовь, Вольтерь в Римскія дъянія 38,
52
Basile G. 139, II *Pentamerone* 103
Bewis of Hampton 60, 61, 134
Бедьє 116, 142, 143
Бенфей 114–117, 122, 125, 142, 143,
Паньчатантра 27, 31, 33, 51, 54–56, 71, 80;
Шемячин суд 80
Бергманн, Шідді кюр 56
Берінг-Гуд 27, 123
Бернгауєр, *Vierzig Veziere* 48; *Bordâ* 66
Бертельс Е. 7
Бертон (Burton), Бродячі байки 82, 115,
119
Бѣченен – див. Buchanan
Biblioteka pisarzyw polskich 39
Bibliothèque Universelle des Romans 72
Біблія 61, 66, 109

* Шукати якийсь заголовок треба найчастіше не з першого слова, з якого він починається, а з власно-го імені або з найважнішого слова. Напр. “Повість про сім мудреців” міститься під рубрикою: “Сім мудреців”; “Сказаніє о Георгій” – під рубрикою: “Георгій”, і т. д. А. К.

** Курсивом подаються прізвища та номери сторінок, які відсутні в покажчику А. Кримського.

- Бідпай, Індійські байки 31, 55, 124–126
 Біккель, Kalilag und Damnag 31, 125, 127
 Боккаччо, Декамерон 38, 49, 69, 128, 129,
 132
 Bradwardine Thomas, De causa dei contra
 Pelagium 44, 45, 130
 Brason, Historye Rzymskie 39
 Braunholz, Barlaam und Josaphat 30
 Бредуордайн – див. Bradwardine
 Bresemann – див. Asbjörnsen
 Брокгауз Ф. 7, 15, 68
 Брокгауз, Катгâ Capitâ Cârara 55, 141
 Bromyard, Summa praedicatorum 40
 Бругш, єгиптолог 90, 137, 138
 Бу адам 71
 Булгаковъ, Стефанитъ и Ихнилать 31
 Буриньон, Hermit 49
 Буслаєвъ 113, 140, 141, 143, Шемякинъ
 судъ 80
 Buchanan, Jestis 78, 81
 Булер 125
 Вагнер 117
 Вальтер Злидар 28, 124
 Варлаам і Йоасаф 30, 55, 111, 112, 122,
 124
 Вебер, Indische Beiträge 57
 Веди 83
 Weil, The Bible, the Koran and the Talmud
 47
 Veckenstedt, Sztukaris 69
 Великое Зерцало 34
 Веселовскій 142, 143, Варлаамъ и Йоасафъ
 30; Соломонъ и Китоврасъ (Мерлинъ) 30,
 41, 56, 57, 62, 69, 80 (про неправедний суд);
 Южнорусскія былины 60; Изъ истории
 романа и повѣсти 108
 Westminster Review 27
 Ветâла паньча виньшятъ 56
 Вѣндшманн, Mithra 48
 Вікентій з Бове (Vincentius Bellovacensis)
 21; Speculum magnum quadripartitum 36
 Vitae patrum 45
 Вітрі (Vitry) – див. Жак де Вітрі
 Владиміровъ, Великое Зерцало 36
 Волковъ, Басни Пильпая 74
 Вольсунги 62, 63
 Вольтер, Zadig 49, 52, 131; див. також
 Барсовъ
 Волф, Kött Oghlu 57
 Wolf, Deutsche Hausmärchen 100; Die
 schönsten Märchen und Sagen aller Zeiten und
 Völker 101
 Wriant – див. Райт
 Vullers, Liber regum 65
 Hahn, Griechische und albanesische
 Märchen 102
 Haltrich J. Deutsche Volksmärchen aus dem
 Sachsenlande in Siebenbürgen 104
 Галятовський, Наука альбо способъ
 зложеня казаня 34, 35, 127
 Гамільтон, Антар 60, 87
 Гаммер 84; Gesch. d. schön. Redekünste
 Persiens 48; Den heilige Georg 48
 Гаурі Йоганн 19
 Гафіз, Пісні 58
 Георгій 48
 Heptameron 72
 Гербер (Herbers), Dolopathos 32
 Герберт (Sir Percy Herbert), Certain
 Conceptions 45
 Геродот, Музи 55, 109, 140
 Herolt, Promptuarium exemplorum 40;
 Sermones de tempore 45
 Гертедж, Gesta Romanorum 40
 Гершон, Talmudic Miscellany 39, 47, 51
 Гізель, Миръ челоуѣка съ Богомъ 35, 128

- Гількرایст 74
 History of Friar Bacon 40
 Гітопадеша 54, 70
 Глинка, перекл. Шіллерової балади
 “Фридолин” 38
Гнатюк В. 116, 143
 Голенищев 90, 137
 Голлінгс, Bytal Puchisi 56
 Голліуель (Halliwell), Про анекдоти 75
 Голькот, Moralitates 38
 Гомаюн-наме 74
 Гоммель, Die älteste Barlaam-Recension
 30, Babyl. u. Assyrien 83
Гордлевский В. 117, 144
 Госейн Вâиз Кâшефі, Енвâр-и Согейлі 74
 Гоуелль (Howell) 130, Лист до маркіза
 Гертфордського 45; Epistolae Ho-Elia-nae 45;
 Hermit 49
 Hundred Mery Talys, 53, 75
 Галлан (Galland), Гомаюн-наме 74
 Gassel, Mischle Sendabar 32
 Гедеке (Goedeke) 122, Septem sapientes 27,
 32; Every Man, Romulus und Hecastus 36
 Gueulette, Contes Tartares 40
 Gesta Romanorum, 38, 39, 44, 49, 72, 111,
 128
 Гледуін (Gladwin) – див. Persian
 Moonshee
 Гольдсміт, Парнеллева життєпись 49, 131
Гомер 41, 130
 Гонценбах, Sicilianische Märchen 49
 Гоуер, Твори 22; History of Constance 38,
 129
Граф Артуро 12
 Грімм, Казки 49, 142
 Грізебах, Китайська повість про невішну
 жінку 52
Грінченко Борис 14, 15, 130
 Гудвайн, єгиптолог 90, 137
 Гутшмід, Св. Георгій 48
 Guy of Warwick 59, 60, 61, 134
 Губернатіс А. де 139, Florilegio 102,
 Zoological Mythology 105
Гюго Віктор 12
 Давід Сагід Іспаганський, Енвâр-и
 Согейлі 74
 Данічіч, Стефаніт і Іхнілат 31
Данте Аліг'єрі 41, 130
 Дармстетер, Chants des Afghans 68
 Дашкевич, фольклорні праці 60
 Девіс (Davis), Китайці 53
 Девік (Devic), Antar 60, 87
 Дезент (Dasent), 27, 123, Tales from the
 Norse 62, 63
 Дейч (Deutsch), Єгипетське письменство
 83
 Декамерон – див. Боккаччо
 Declamationes Senecae 38
 Декурдеманш, Nasreddin Khodjâ 42, 71
Делінгер Іоанн 12
 Денлоп (Dunlop) 121, 122, 142, History of
 fiction 21, 25
 Dennys, Folklore in China 77
 Deschamps, Новели 51, 136
 Джамій, Бегаристан 68
 Джатаки 81
 Jests, Epigrams, Epitaphs 68, 77, 79, 112
 Джо Міллер, Жарти 81
 Джонс, Індійський епос 95, 100.
 Джонсон, Гітопадеша 44, 49, 55
 Джуфа (Giufâ), Жарти 41, 73
 Dziełowski, Gościńiec 35
Дзерунян 71
 Димінський, Подільські казки 80
Динаев А. 117
 Діонісій Галікарнаський 46

- Disciplina Clericalis 31, 39, 72, 111, 124
Добровольський 116
 Довлет-шаг, Гафізова життєпись 59
 Dolopathos 50, 111
Доні 126
 Драгоманов 11–13, 15, 21, 114, 116,
 135; Забълъжки-тъ на слав. легенди 49;
 Малорускія народныя преданія 75
 Дрепер, Історія розвою Європи 67
 Dunlop – див. Денлоп
Дюбуа 125
 Дю-Гальд, Description of the China 52, 53,
 132
Дюлак 116, 118, 10, 144
 Еберс, Aegypten und die Bücher Moses
 108, 109, 139
 Евріал та Лукреція 72
 Еййър-и Дъниш 74
Евринід 123
 Енвър-и Согейлі 74
 Еннана, автор казки про двох братів 99
 Ербло, арабіст 86
 Erdelyi, Ungarische Sagen und Märchen
 103
 Erlanger, Beiträge zur englischen Philologie
 32
 Ерленвейн, Великорускі казки 102
 Ерман, єгиптолог 90, 138
 Естерляй (Oesterley), Dolopathos 32; Gesta
 Romanorum 37, 38; Schimpf und Ernst 42;
 Baital Puchisi 56
 Estournelles de Constants, bar. de, La vie de
 province en Grèce 103
 Естрейхер, Bibliografia polska 75
Эструн 116, 117, 143
Есхін 123
 Етиен де Бурбон, Liber de donis 37–42, 44,
 50, 51, 54, 111, 128
 Этнографическое Обзорѣніе 48
Єфрон 7, 15, 68
 Жак де Вітрі 128, Speculum eхemplorum 36;
 Sermones de tempore et sanctis 36–38, 41, 42,
 44, 45, 49–51, 54, 111; Sermones vulgares 21
 Ждановъ, Русскій былевой эпосъ 60
 Житія святих 38
 Житє і Слово 77; Оповідання про Довбуша
 62; серія новоопублікованих малоруських
 фабліо 75; Гафізові пісні 59
 Жуковський, балада “Судъ Божій” 38
 Journal Asiatic 56, 77
 Жюльен, Avadânas 41, 56; Sias li Siao 77
 Заде, шейх, Кырк везір 48
 Зоря, письмо літерат. 70
 Zuinger, Theatrum vitae humanae 40
 Jacobus de Vitriaco – див. Жак де Вітрі
 Ібн-оль-Мокаффа, Келіле уе Дімне 31,
 125, 126
 Ібн-оль-Есир (Athir) 17; Історія 85, 87
 Ібн-Хельдун, Ель-Мокадемме 86
 Йоанн Капуанський, Directorium humanae
 vitae 31, 126
 Йоан з Альта Сільва (Jean de Haute Seille),
 Dolopathos 32
 Йоель (рабін), Жидівський переклад
 Келіле уе Дімне 31, 126
Incarnat, Blanc et Noire 103
 Историческое Обзорѣніе 38
 Іствік (Eastwick), Anvâr-i Soheili 74
 Jülg B., Kalmükische Märchen des Siddhikür
 56, 107
Іричек Костянтин 12
 Кааб бен Зогејр, Бордâ 66
 Cabinet des Fées 103
 Cavallius, Schwedische Volkssagen und
 Märchen 106, 139
 Calcutta Review 28

- Калі Кришен Бегадер, Байталь Пачісі 56
 Каліла та Димна 111
 Kalmükische Märchen des Siddhikür, übers. von B. Jülg 56, 107
 Camerloher und Prelog, Nasr-Eddin's Schwänke 70
 Кантемір, Історія Османської держави 70
 Cappelletti, Cento novelle antiche 51
 Караджіч В. Ст., Volksmärchen der Serben 106
 Cassel, Mischlé Sendabar 32
 Castoiment d'un père á son fils 72
 Karrâ Capir Cârara 54, 55, 78, 113, 115, 141
 Keightley 21, 121, Tales and popular fictions 25
 Keller Ad., Li romans des sept sages 32, 51, 132; Diocletianus Leben 32; Kitâb оль-Агâно 86
 Köhler Reinhold, 114, 122, 142 Фольклорні праці 27; Italienische Novellen 80; Nasreddin Khodjâ 70; Estnische Märchen 110
 Кембль, Salomon and Saturnus 81
 Кербер, Вольсунги 63
 Кёр-Оглу, Пісні 57, 58
 Керу Газлітт (Carew Hazlitt), Про англійські жарти 75
 Київская Старина 35, 54, 69, 70, 71, 75
 Кільгорн 125
 Кіріпчніков 13, Варлаамъ и Йоасафъ 30; Очерки по історії середньовікової літератури 72; Св. Георгій 48
 Chiarini, Talmud 47
 Kitâb оль-Агâно 86
 Клоустон (Clouston) 5, 11–23, 25, 26, 31, 32, 34, 36, 38, 42, 47, 48, 51, 55, 57–61, 64–67, 70, 72, 77, 78–81, 84–87, 110, 115–117, 121, 142
 Книга царів – див. Шаг-наме
 Kosegarten, Pantschatantrum 54, 125
 Кокс (Сох) 122, Етнограф. праці 27
 Комар, Приказки Руданського 70
 Comparetti, Sette savj 32; Sindibad 51
 Кониський, Шевченко під час найвишого розцвіту 75
 Contes devots 46
 Коран 47, 86
 Корш Ф. 117, 144
 Коссен де Персеваль (Caussin de Perseval) 144, Antar 59, 60; Histoire des Arabes 85, 87
 Коскен (Cosquin) 11–14, 19, 25, 83, 91, 101, 106–108, 115–117, 142, 143
 Костомаровъ, Памятники старинной русской литературы 101, 138
 Кремер 17; Die südarabische Sage 84; Culturgeschichte des Orients 84
 Крен (Crane), Mediaeval sermon-books 35, 37
 Kreutzwald F. Estnische Märchen 110
 Крыловъ, Пустынникъ и медвѣдь 74
 Крымський 5, 7–23, 26, 115, 120, 121, 140, 144; Антарова життепись 60, 85; Шаг-наме 64, 65; Антарова моаллака 64, 65; Фірдовсій 65; Очеркъ розвитку суфизма послѣ III в. гижры 67; Джамій 68; Голістан 68, 77; Твори Руданського 74; Доісламська арабська поезія 84, 85; Гафізові пісні 59
 Критій 123
 C̄ruel, Gesch. d. Deutsch. Predigt im Mittelalter 35
 Кузьмичевський (псевдонім), Турецкіє анекдоты в украинской народной словесности 42, 69, 70, 75; Старйшія русскія драматическія сцены 71
 Kuhn, Barlaam und Joasaph 18, 30
 Кунош Ігнац 5
 Курбський, Варлаам і Йоасаф 18, 54
 Кур-Оглу – див. Кёр-Оглу

- Кушелев–Безбородко Гр. 101, 138
 Кырк везір 48, 149
 Кюхлер, Nordische Heldensagen 63
 Lae Behari Day, Folk-tales of Bengal 107
 Ламот, Невтішна вдова 51
 Landau, Die Quellen des Decamerone 32
 Lancereau, Pantchatantra 31, 54; Betāla 56
 Landes A., Contes et légendes annamites 104, 139
 Лаппенберг, Till Ulenspiegel 69
Ла-Фонтен Жан 51, 132
 Левек, Fables Ésoptiques 83
 Леві, Talmud 47
Левицький Володимир 8
 Legenda aurea 37
 Le Gran d'Aussy, Fabliaux 40, 42, 46, 53, 72, 130
Легран Е. 117
 Lecoy de la Marche, Recueil d'Etienne de Bourbon 37; La Chaire française du moyen âge 51, 132
 Лен (Lane), Arabian Nights 47, 58
 Ленорман (Lenormant), Les premières Civilisations 100, 110, 138
 Леонидь, архимандр., Системат. опис. рукоп. гр. Уварова 36
 Лепсіус, єгиптолог 90, 137
 Летте, Бордā 66
 Лимониси 36
 Liber de donis – див. Етьен де Бурбон
 Лібрехт 18, 121, 122, 142; Gesch. der Prosa-Dicht. 25, 27; Barlaam und Josaphat 30; Zum Panchatantra 54–56; Неправедний суддя 80
 Лідрет (Lydgate), Твори 37, 129
 Loiseleur-Deslongchamps, Essai sur les fables indiennes 32 (про Сім мудреців); 49 (про Кырк везір)
 Лукіан Самосатський 76
 Luzel F.M., Rapports sur une Mission en Basse-Bretagne 106
 Магабгāрата 83
 Мадден, Gesta Romanorum 37, 128
 Майлат гр., збирач угорських казок 101, 138
 Маком (Malcolm) 20, 118, 122; History of Persia 26, 144
 Малеспіні, Новели 50, 72, 132
 Маллуф, Ходжа Насреддін 70
 Маргарита Наваррська, Гентамерон 72, 135
Марієтт Огюст 121
 Марковський, Ант. Радивилівській 35, 127
 Масперо 121, Contes de l'Égypte ancienne 25, 83, 91, 110
 Матрона Ефеська 51, 56
 Меон (Мéон) – див. Барбазан
 Мерлін 62
 Mery Talys and Quicke Answeres 53
 Меффрет, Hortulus reginae 34, 35
 Mecherzynski, Historia wymowy w Polsce 35
Мізрі Хатун 7
 Miklosich, Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas 104, 139
 Минаєв, Індійські сказки 107
 Міллер, переклад Шіллерової баллади “Фридолин” 38
 Міллер Всеволод 5, 113, 116, 117, 140, 143, Експурсы в область русскаго епоса 60, 64; Матерьялы для изучения еврейско-татскаго языка 71, 114, 115
 Miller Joe – див. Joe Miller
 Млодзяновський, Казаня 1681 р. 34, 127
 Mohl, Le livre des rois 64, 65

- Moralitates – див. Голькот
 More, Dialogues 49, 131
 Мурко, Die sieben weisen Meister 33
 Murner, Till Ulenspiegel 69
 Mussafia, Dolopathos 150; Die sieben weisen Meister 32
 Мюллер, Гітопадеша 54, 55, 133
 Народовѣщаніє 36
 Насреддін Ходжа, Латаіф (Жарти) 41, 42, 70, 71, 73, 75, 81
 Neckam, De natura rerum 40
 Неизвѣстный, переклад Шіллерової балади “Фридолин” 38
Некрасов І. 143
 Нельдеке (Nöldeke) 17, 122; Фольклорні праці 27; Der Poesie der alten Araber 86
 Новакович, Варлаам і Йоасаф 30
 Novellino – див. Cento novelle antiche
 Novellette di San Bernardino 42
 Nouveau Contes des Fées 103
 Ожілюа, Aesope 51
 Окклів (Occeleve), Твори 37, 129
 О. L., О турецьких анекдотахъ въ украинской народной словесности 71
 Oncken, Allgemeine Geschichte 83
 Oesterley – див. Естерляй
 Оссуна, Note de los Estados 50
 Отечники 36
 Павлі (Pauli), Schimpf und Ernst 42, 130
Павлик М. 15
 Палея 40, 61
 Памятки старої укр.-руської літератури 39
 Памятники древней письменности 32, 33
 Панчатантра 55, 56, 74, 125, див. також Бенфей
 Парі (Gaston Paris) 2, 130, 142, Sept sages 32; Восточныя сказки въ средневѣковой французской литературѣ 36; Speculum 45
 Парнелль, Hermit 38, 44, 49, 129
 Патерики 36
 Payne Collier, Book of Ballads 40
 Пеннь, Кѣрь-Оглу 57
 Персі, Про лицарську поезію 59, 133;
 Соломонів суд 79
 Persian Moonschee 42, 50, 68, 70, 130
 Петро Альфонс – див. Disciplina Clericalis
 Петроній, Матрона Ефеська 51, 56, 132
Петро Пустельник 28, 124
 Пипін 125, Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ 31, 39; Шемякинъ судъ 80
 Піль (George Peele), Жарти 81
 Пільпай – див. Бідпай
 Pitra, Spicilegium Solesmense 36
 Пітрѣ, Fiabe, novello, racconti Siciliani 73, 136
 Поджіо Браччоліні, Жарти 75, 136
 Polano, Talmud 47
Полівка Г. 116, 117, 143
 Поп (Pope), Парнеллів “Hermit” 49, 131
 Порфірев, Апокрифическія сказанія 61
Порфирій Успенський 11
Поссінус 125
 Потанін, Фольклорні роботи 60
 Прологи 36
 Прокопович Феофан, Проповіді 35
 Пташицький, Западныя повѣсти въ русской литературѣ 39
 Пчілка, Співомовки Руданського 70
 Раджатарангіні 55
 Раджа Реса́лу 111
 Радивилівський, Огородокъ 35
 Райт (Wright), Selection of mediaeval Latin stories 40, 50
 Рамаяна 83

- Рамбо (Rimbaud), *La Russie érique* 101, 138
- Ральфс, Бордв 66
- Ральстон, Про бродячі анекдоти 67, 135
- Рачкі Франьо* 12
- Redhouse, Про буддійський вплив 55
- Рей, Повість про суддю неправедного 80
- Рейке, арабіст 86
- Ремсей, Байка про двох жінок 41, 129
- Remusat, *La Matrone du Pays du Soung* 53
- Revue Archéologique* 90, 136, 137
- Revue Britannique* 33
- Rhys Davids, *Jâtaka-tales* 40
- Ровінський, Русскія народныя картинки 69
- Рочестер, Жарти 81
- Рудакі* 125
- Руданський, Приказки 70, 75
- Рудченко I.* 135
- Руже де, єгиптолог 89, 90, 136, 137
- Рюккерт, Антар 60, 87
- Saadi* 7, 68, 77, 131
- Садовниковъ, Сказки и преданія Самарскаго края 69
- Свіннертон, *Adventures of Rasâlu* 27
- Свіфт, Жарти 81
- Sefer Maassoth 108
- Сейїд Юсоф, Роман про Антара 85
- Сенаї* 7
- Сент-Евремод, Невтішна вдовиця 51, 132
- Cent nouvelles nouvelles* 40, 50
- Сервантес, Дон Кіхот 50
- Sermones de tempore et sanctis* – див. Жак де Вітрі
- Сіддгапаті 33
- Сідні Сміс, Жарти 75
- Сільвєстр де Сасі, арабіст 86, 125
- Сімеон син Сифів, *Στεφανίτης καμ Ἰχνηλάτης* 31, 125, 126
- Сім мудреців 50
- Сіндібад-наме 111
- Скарга Петро* 34, 127
- Скельтон, Жарти 81
- Скоджін (Scogin), Жарти 81
- Смирновъ, Стефанитъ и Ихнилатъ 31
- Снегиревъ, Лубочныя картинки* 80
- Sowizrrzał – див. Тіллъ Ейленшпигель
- Совѣст-драл – див. Тіллъ Ейленшпигель
- Сомадева, *Katgâ Carit Cârâra* 56, 113, 116, 141, 143
- Сорок везирів – див. Кырк везир
- Софокл* 123
- Социн Альберт* 125
- Speculum eхemplorum* – див. Жак де Вітрі
- Старчества 36
- Стасовъ 114, 142, 143, Происхождение русскихъ былинъ 60, 64; Древнѣйшая повѣсть въ міръ 83
- Стефаніт та Ихнілат 111, 126, 127
- Stephanus de Bourbon – див. Етьен де Б.
- Stier, *Ungarische Volksmärchen* 103, 104, див. також Erdelyi
- Steele und Temple, *Wide-awake Stories* 107
- Сто веселих казок – див. *Hundred Mery*
- Talys
- Stokes Whitley, *Three Middle Irish Homilies* 54
- Стокс (miss M. Stokes), *Indian Fairy Tales* 104, 105
- Сумцовъ 116, Современная малорусская этнографія (Кузьмичевскій) 71; *Галятовскій* 35
- Суон (Swan), *Gesta Romanorum* 39

- Сухомлиновъ, Повѣсть о судѣ Шемяки 80
 Табарі, Св. Георгій 48
 Tawney, Kathâ Sarit Sâgâra 55, 115, 143
 Талмуд 31, 47, 51, 56–58, 63, 77, 80, 81, 112
 Tarlton, News out of Purgatorie 69
 Тассо *Тарквато* 132
 Taylor, Holy Dying 51, 132; Wit and Mirth 76
 Темаль, Жарти 81
 Темплъ, Legends of Râjâ Rasâlu 28, див. також Steele
 Тендлау, Märchen und Geschichten 40
 Тіле *Корнеліус* 15
 Тілл Ейленшпігель 69, 70, 81, 135
 Тиціан 123
 Тихонравовъ, Памятники отреченной русской литературы 40, 61; Шемякинъ судъ 80
 Томс (Thoms), Early english prose romances 40
 Уальполь, Mysterious Mother 38, 129
 Увілль, Élites de Contes 72, 136
 Уей (Way), Розхлюпане вино 42
 Уільсон, Фольклорні праці 29
Українка Леся 11, 12
 Уортон, Лицарська поезія 59, 133
 Ундольський, Славянорусскія рукописи 54
 Фельтон, Sermones Dominicales 40
 Фірдовсій – див. Шаг-наме
 Фірузабадій, Камус 62
Фортунатов Ф. 140
 Франко Іван 7–23, 25, 30, 34, 38, 59, 70, 78
 Frere M. miss, Old Deccan Days 103, 139
 Freytag, Bordâ 66
Фрейтаг К. 121
 Friar Bacon 40
 Fuselier, Невтішна вдовиця 51
Хайам Омар 7
 Халанський, Былины кievского цикла 60
 Харон з Лампсака 56
 Хизр 47, 48
 Хітопадеса – див. Гітопадеша
 Ходзько, Popular poetry of Persia (resp. Kurt-Oghlu) 57, 133; Contes des paysans et de pères slaves 104, 108
 Ходжа Насреддін – див. Насреддін Х.
 Чайченко, Веселий оповідач 42; див. також Грінченко Борис
 Cento novelle antiche 51
 Чосер (Chaucer), History of Constance 38; другі твори 37, 128
 Чубинський, Труды експедицій въ Юго-западный край 80
 Шаба (Chabas), єгиптолог 90, 137
 Шаг-наме 7, 8, 14–16, 19, 64, 65, 84, 135
 Шваб, Талмуд 47
 Шекспір 78, 129; Merchant of Venice 38; Much Ado about Nothing 53
Шелгунова 47
 Шемячин суд 112
 Шепелевичъ, Восточныя сказки 36
 Шідді кюр, див. Kalmükische Märchen
 Шіллер, Фрідолін (Хід до гамарні) 38, 129
 Schimpf und Ernst – див. Павлі
 Шлехта Вшерд (Schlechta Wssehrd). Beharistan 68
 Шмідт, Disciplina clericalis 72
Шмідт Яков 13
 Schott A. und A. Walachische Märchen 104
Штарк Себастьян 126
 Штукаріс – див. Тілл Ейленшпігель
 Оеофан Прокопович – див. Прокопович

ЗМІСТ

Від упорядників	5
Передмова	7
Передмова до українського перекладу, А. Кримського	25
Народні казки та вигадки, В. Клоустана	27
Арабська повість про Антара, В. Клоустана	84
Єгипетські казки і казка про двох братів, вступна увага проф. Г. Масперо, перекл. І. Франка	89
Казка про двох братів, перекл. І. Франка	92
Уваги до казки про двох братів, Е. Коскена, перекл. І. Франка ...	100
Коротке резюме Клоустонової статті, А. Кримського	111
По поводу сюжета сказки № 94, послужившего темою первого ученого труда В.Ф. Миллера, А Крымского	113
Коментарі та примітки	121
Показчик писателів та заголовків, зладив А. Кримський	145

**ПЕРЕЛІК ВИДАНЬ ІНСТИТУТУ СХОДОЗНАВСТВА
ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

- Кримський А. Історія Туреччини. Київ-Львів, 1996.
- Кримський А.Ю. Вибрані сходознавчі праці. Т.1. Арабістика. К., 2007.
- Кримський А.Ю. Вибрані сходознавчі праці. Т.2. Тюркологія. К., 2007.
- Кримський А.Ю. Вибрані сходознавчі праці. Т.4. Іраністика. К., 2008.
- Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. (1890-1917 рр.) К., 2005.
- Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 2. (1918-1941 рр.) К., 2005.

**ПЕРЕЛІК ВИДАНЬ ІНСТИТУТУ СХОДОЗНАВСТВА
ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

- Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. К., 2006.
- Богомолів О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. К., 2005.
- Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч.1. К., 2004.
- Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 2. К., 2004.
- Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти. К., 2004.
- Іналджик Г. Османська Імперія. Класична доба 1300–1600. К., 1998.
- Капранов С.В. “Ісе моногатарі” як пам’ятка японської релігійно-філософської культури доби Хейан. К., 2004.
- Кочубей Ю.Н. Поэзия «Свободного Стиха» в Ираке (40-е – 70-е гг. XX). К., 2003.
- Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20-30 рр. XX ст. В.М. Зуммер (1885-1970). К., 2005.
- Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. К., 2002.
- Матвеева Л.В. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. К., 2003.
- Матвеева Л.В. Юлиан Кулаковский. К., 2002.
- Матвеева Л. Владислав Бузескул – историк своего времени. К., 2008
- Матвеева Л. Нариси з історії сходознавства. К., 2008.
- Матвеева Л.В. Отто Юльевич Шмидт 1891–1956. К., 2006.
- Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю.Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук. К., 1997.
- Отрощенко І.В. Роль буддійської церкви у національно-визвольному русі Монголії (1905–1911). К., 2005.
- Тарасенко Н.А. Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции Книги Мертвых. К., 2009.
- Щербань Т.О. Тимофій Дмитрович Флоринський. 1854–1919. К., 2004.
- Яценко Б.П. Структура господарства Японії. К., 2006.

**ПЕРЕЛІК ВИДАНЬ ІНСТИТУТУ СХОДОЗНАВСТВА
ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

XIII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ, 22-23 жовтня 2009 р. К., 2009.

Східний світ. The World of the Orient. Науковий журнал. Періодичність – 4 рази на рік.

Сходознавство. Збірник наукових праць. Періодичність – 4 рази на рік.

Наукове видання

В.А. Клоустон

**НАРОДНІ КАЗКИ ТА ВИГАДКИ,
ЇХ ВАНДРІВКИ ТА ПЕРЕМІНИ**

переклад з англійської А. Кримського

Підписано до друку 24.06.2009.

Формат 70x100/16. Папір офс. Друк офс.

Ум. друк. арк. 10,1. Наклад 300. Зам. № 19-10/09.

Видавничий дім «Стилос».

04071, Київ-71, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30.

Тел.: (044) 428-72-50, 467-53-50, 467-53-20

Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)

